

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Olvasószerkesztő: Stampler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXI.

2022/11–12. SZÁM

ENTZ GÉZA	Hajtsátok uralmatok alá a világot	3
KOVÁCS ISTVÁN	A krími háború és a lengyelek	6
VÁRADY TIBOR	Ki volt Szerb László?	16
SZERB LÁSZLÓ	Nukleáris megfélemlítés helyett jogi-szervezeti megoldás	21
VARGA PÉTER ANDRÁS	A filozófusok hajójának magyar utasai – <i>Margójegyzet a hazai filozófia historiográfiájához</i>	38
S. KIRÁLY BÉLA	Írással és tanítással – <i>Beszélgetés Frenyó Zoltánnal</i>	47
JOÓ ADRIENN	Apponyi Albert kultúrpolitikája: nemzetiségi kérdés és a népoktatási törvény – <i>Második rész</i>	61
GRÓH GÁSPÁR	Nemzet és baloldal – <i>Illyés és a kommunisták</i> – <i>Második rész</i>	76

1% metafizika

MOLNÁR ISTVÁN–TÖRS KÁLMÁN	Kertészet	97
---------------------------	-----------	----

Körkép

TÓTH KLÁRA	Blokád	102
SEBŐ FERENC	Lajtha László írásainak kritikai összkiadása	106
LUDMANN MIHÁLY	Pecz Samu, a középkor megidézője	108
BRENNER JÁNOS	Szobrászok a „vezér” asztalánál	113
STAMLER ÁBEL	Pomona ligetében – <i>Ambrus Lajos</i> <i>Nagy almáskönyvéről</i>	117
SZERZŐINK		120

A fedélen Kochné Klopfer Erzsébet *Téli fehér kálvil alma* című alkotása látható.

HAJTSÁTOK URALMATOK ALÁ A VILÁGOT

Az Úr 2022. évének karácsonyán szabad-e, lehet-e másról beszélni, mint háborúról és békéről? Háborúról *vagy* békéről? Az utóbbi kérdés volta-képpen megelőzi az előbbit, mert alapvetően arra irányul, hogy az ember képes-e békés fejlődésre vagy sem. A Teremtés könyvének az első emberpárhoz intézett címbéli üzenete a pozitív válaszra kínál lehetőséget: „ezt mondta nekik Isten: Szaporodjatok, sokasodjatok, töltsétek be a földet, és hajtsátok uralmatok alá! Uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain és a szárazföldön mozgó minden élőlényen!” (Mózes 1:28.) A bibliai hagyomány, az Ó- és Újszövetség egyaránt az embert állítja a teremtés középpontjába és használatára rendeli a Föld élővilágát, végső fokon magát a természetet. Az idézett szöveg uralomról és uralkodásról beszél; az ember számára feladat, hogy a teremtett világot tovább alakítsa, ezáltal kikerülhetetlenül sorsközösségbe kerülve vele. Felszólítás, hogy a természet erőinek használata és megzabolázása során meg kell őrizni a vele való belső összhangot. Ez a valódi, azaz szolidáris fejlődés útja, ami az emberi léleknek anyagi javak gyarapodásával együtt mozgó kibontakozása, ami minden új eszköz és technika fölötti uralomnak is záloga, hogy az ne romlást és mind nagyobb rombolást eredményezzen, hanem áldássá válhasson. Az uralom és uralkodás ebben a felfogásban tehát nem mások fölötti hatalmat, elnyomást jelent, hanem végső elemzésben jó kormányzást, ami a valódi békének is legfőbb garanciája.

A kérdésre tehát, hogy képesek vagyunk-e békés fejlődésre, a mai idők nyomasztó és baljós tapasztalatai alapján aligha válaszolhatunk határozott igennel. Ma még biztos nem. Természetesen a mostani, Európában zajló, nehezen érthető, döntően hagyományos eszközökkel folytatott rettenetes háborúról beszélünk. Számítani lehetett volna rá: az események láncolata, Abházia, Dél-Oszétia, a Krím és a két „népköztársaság” Ukrajna keleti megyéiben logikusan vezettek ide, de háromnegyed századdal a második világháború után lehetetlennek tűnt, ami mégis bekövetkezett. Pedig ebben az emberi mértékkel igen hosszú időszakban sem volt igazi béke, hanem csak a kölcsönös elrettentésre alapozott erőegyensúly az atomarzenál árnyékában, nevében is háború, igaz csak „hideg”. A mai problémák egy nem jelentéktelen része ide vezethető vissza. A náciizmust ugyanis csak az akkor Szovjetunióknak nevezett orosz birodalom szövetségében lehetett megsemmisíteni, miközben a Szovjetunió csak riválisa volt Hitler birodalmának, de semmi-

képpen sem alternatívája. A probléma lényege: a gigászi méretek miatt, de ezért mégis tévesen, sokszor Armageddonnak nevezett konfliktusban az egyik bűnös rendszer bukása egy másik bűnös rendszer diadalával járt együtt. A Szovjetunió pedig minden modernizációs dimenziójával együtt alapvetően hetven évre megfagyott múlt volt, egy sok évszázados területszerzéssel növekedő és ilyen aspirációkat hajszoló birodalom totalitarizmusba süllyedt örököse.

Érdeemes ezzel kapcsolatban felidézni Antall József 1992-ben az MDF vezetősége előtt elmondott, csak videófelvételen hozzáférhető beszédének¹ néhány részletét, amelyben a magyar kül- és biztonságpolitika összefüggésében Oroszország jövőbeli világpolitikai szerepének alternatív lehetőségeit vázolta fel. „Naiv ember, aki azt hiszi, hogy az örök Oroszország lemondott a közép-európai térségben való politikai szerepéről. Mi kívánjuk azt, hogy Ukrajna is független és szabad ország legyen. Mi kívánjuk azt, hogy sikerüljön Oroszországból egy demokratikus, parlamentáris országot csinálni. (...) De aki nem gondolja azt, hogy egy ország, a cári Oroszország, amelyik mindig európai nagyhatalom volt, és amelyiknek a céljaiban mindig ott volt Königsberg, ott volt a XVIII. században, ott volt Hindenburg idején és aki nem gondol arra, hogy a Dardanellák és a Földközi-tengerre való kijutás mit jelent és akik nem tudták, nem olvasták, hogy Afganisztán már mikor cél volt a fejekben, akkor világos kell, hogy legyen, hogy ebben csak egy epizód volt a bolsevizmus hetvennégy éve, amelyik hordozta ugyanazokat a célokat. Gromiko, ha volt szabad ideje mindig Szazonov cári orosz külügyminiszter iratait olvasta a Külügyminisztérium levéltárában. A nagy célok azok megvoltak. Reméljük, hogy most demokratikus célokkal párosul és sikerül a reform. De az orosz gondolkodásban Breszt-Litovszk, az ideiglenes feladás az benne van. (...) Ebben a térségben úgy kell gondolkodni, hogy támogatni kell gazdaságilag és politikailag ezeket a területeket, és az amerikai jelenlétre szükség van. Ezt Moszkvában '90 júniusában mondtam el a Varsói Szerződés utolsó ülésén. Szükség van a NATO-ra, minden regionális szervezetre és a biztonságunkra, mert ha erő áll fenn, akkor a kalandorok nem jelentkeznek és a kalandoroktól a gondolatok távol maradnak. Mert tudni kell azt, hogy mi csak a biztonságpolitikára és a külpolitikára építhetünk. (...) Mert ezzel a kül- és biztonságpolitikával lehetünk stabil oázis, ezzel jön ide a tőke, ettől születik meg a munkaalkalom, ettől marad meg a magyar függetlenség.”

A képlet leegyszerűsítve az, hogy egy demokratikus Oroszország, ha lenne, nem jelentene veszélyt. Ez az opció azonban nem a mi korunk sa-

¹ <https://youtu.be/HV0980XJz-I>

játja, a történelem tehát saját medrében folytatódik. Az újdonság, hogy ezúttal nem két birodalom, hanem a múlt és régmúlt világa áll harcban a jelen világával, történelmi idődimenziók vannak konfliktusban egymással, ezért nem könnyű megérteni. A múlt része az is, amellyel az orosz vezér november elején elhangzott beszéde Ukrajna területi felosztásának – többek között néhány NATO-tag szomszédja javára is szóba jöhető – nyilvánvalóan diverziós célzatú forgatókönyveit latolgatja. Elemzők, a gazdasági adottságok és a bekövetkezett fejlemények alapján úgy tűnik, abban széles körben egyetértenek, hogy a nagyhatalmi ambícióval, „különleges katonai művelet” néven elindított háborúnak a nagyhatalmi státusz is áldozata lesz, és új arányok alakulnak ki a jelen rivalizáló nagyhatalmainak, illetve államcsoportjainak erőviszonyaiban. Ettől azonban a dolog kimenetele még megjósolhatatlan, az pedig biztosra vehető, hogy béke akkor sem köszönt be, ha a fegyverek már elhallgatnak, mert ez csak a status quo ante maradéktalan visszaállítása esetén jöhetne szóba, a Krímet is ideértve természetesen. A status quo anténak a visszaállítása ugyanis magába foglalja az elmúlt fél évszázadnak a Helsinki Egyezményben rögzített és a mostani a háborúig működőképesnek bizonyult biztonságpolitikai alapelvehez való visszatérést is, amelynek értelmében a részes államok vállalták, hogy tartózkodnak az államhatárok erőszakos eszközökkel történő megváltoztatásától. Arról nem beszélve, hogy a továbbiakban be kellene váltani az ENSZ Alapokmányának ünnepélyes vállalását is, amely így szól: „megmentjük a jövő nemzedékét a háború borzalmaitól, amelyek életünk folyamán kétszer zúdítottak kimondhatatlan szenvedést az emberiségre”.

A kilátások tehát, még ha előbb-utóbb, borzalmas ukrán és orosz áldozatok árán megszabadulunk is a mai rémálomtól, meglehetősen borúsak. Nagy kérdés, hogy a Nyugatnak ebben a súlyos válsághelyzetben összekovácsolódott egysége az elhúzódó háború feszültségében és az orosz diverziós akciók ostromában meddig és milyen mértékben marad fenn? Ami biztos új lesz, az a világhelyzet és minden jel szerint az ukrán nemzet megszületése. Ez a külső megfigyelők számára váratlan, de távlataiban mindenképpen üdvözlendő és örvendetes fejlemény. Nekünk magyaroknak, akik elsőként ismertük el 1991-ben a független ukrán államot, ez a kétoldalú kapcsolatokban és regionális politikában egyaránt számos új lehetőséget nyithat meg és nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kárpátaljai magyarság ügyét is minden bizonnyal ilyen kezekben lehet és kell majd támogatni.

Mindent egybevetve az idézett bibliai maxima megközelítése ügyében, úgy néz ki, sokkal több a teendő, mint valaha.

KOVÁCS ISTVÁN

A KRÍMI HÁBORÚ ÉS A LENGYELEK

A háború kitörésének előzményei

Nem csak Bem volt meggyőződve arról, amikor a muszlim hitre áttért, hogy Oroszország és az Oszmán Birodalom között rövid időn belül kitör a háború. A konstantinápolyi udvar már 1849 óta készült rá. Ennek jegyében erősítette a Duna vonalát védő városokat, Szilisztrát és Ruscsukot, valamint szervezte át hadseregét, amelynek élén az egykori szerb származású osztrák kadét, a tehetséges és I. Abdul-Medzsid szultán pártfogásával Omár néven pasává emelkedett Mihajlo Latas állt. I. Miklós cár is a háború elkerülhetetlenségéről volt meggyőződve. Európának a közelmúlt történetét tevékenyen átélte és korábbi történetében elmélyedt lengyel tábornok, Bem arra a következtetésre jutott, hogy gazdasági, térségpolitikai érdekei Angliát és Franciaországot Törökország mögé állítják. Ezzel szemben a magyar szabadságharcot két hónap alatt pacifikáló és emiatt szerfelett magabiztos „minden oroszok cárja”, élelmezési létszámát tekintve 1 400 000 fős hadserege legyőzhetetlenségének tudatában – s emiatt annak modernizálását szükségtelennnek tartva –, abban bízott, hogy Angliát és a III. Napóleon aspirációi miatt vele ellenérdekelte Franciaországot a kirobbanó konfliktusban semlegesíteni tudja. Annyira biztos volt a sikerben, hogy az 1853 januárjában a brit nagykövettel folytatott beszélgetésben már az Oszmán Birodalom összeomlásáról, a Balkán átrendezéséről beszélt, s ezzel párhuzamosan Egyiptomot Krétával és Rodosz szigetével együtt Nagy-Britanniának ajánlotta fel, mintha elsősorban tőle függne, hogy Európában mi történik. Ráadásul az 1849-ben általa megmentett Ausztriát inkább kiszolgálójának, mintsem szövetségesének tartotta, s ezt nem is rejtette véka alá beszélgetőtársa előtt. (A brit nagykövet ezt bő egy év múlva közzé is tette a sajtóban, ami sokkolta Bécsset, noha akkor már szembefordult Oroszországgal.) Pedig a cár magára vehette volna Felix zu Schwarzenberg osztrák miniszterelnök és külügyminiszter korábbi baljós kijelentését, miszerint „a világ el fog ámulni háládatlanságunkon”. I. Miklóst megnyugtatta, hogy Ausztria 1852-ben Montenegrót támogatta Törökország ellen vívott függetlenségi háborújában, s 1853 elején a lengyel és magyar származású tisztek eltávolítását kérte az oszmán hadseregből.

Miklós cár azonban nem tudta diplomáciai síkon az Oszmán Birodalmat meghátrálásra kényszeríteni. I. Abdul-Medzsid szultán ugyanis

nem tett eleget követelésének, miszerint birodalma ortodox keresztényei kerüljenek az orosz uralkodó joghatása alá. Amikor pedig az orosz hadsereg 1853 júliusában átlépte a Prutot és szinte harc nélkül elfoglalta a két dunai fejedelemséget, Anglia és Franciaország – a Poroszországgal és Ausztriával tartott tessék-lássék konferenciák és a Portának tett sikertelen békejavaslat után – hadihajókat küldött a Dardanellákba.

Abdul-Medzsid szultán ezt a támogatás megnyilvánulásának tartotta, s miután felszólítására a cári csapatok nem vonultak ki a fejedelemségek-ből, október 16-án hadat üzent Oroszországnak. Ezzel kitört a krími háborúként ismert „nagy háború”, amelyet a kortárs lengyelek „keleti háborúnak” hívtak. Vannak történészek, akik „lengyel háborúnak” nevezik, mivel a front mindkét oldalán nagy számban harcoltak lengyelek. Az orosz hadsereg 34 400 fős tisztikarában 6280 lengyel nemzetiségű szolgált.

I. Miklós cár hadüzenete Angliának és Franciaországnak

A „nagy háborúban” az európai közvélemény Törökország oldalára állt. A háború csatatéri füstfelhői rövid idő múlva beborították az Oszmán Birodalom Fekete-tenger-menti területeit is. A helyenkénti oszmán győzelmek ellenére is érzékelhető volt, hogy külső segítség nélkül a szultán állama vereséget szenved. Intő jel volt Európa nagyhatalmai számára Pavel Sztepanovics Nahimov altengernagynak a Szinopei-öbölben november 30-án aratott nagy győzelme, amelynek során a közel négyezer embert veszített oszmán flotta tizenöt hajója semmisült meg, miközben minden orosz hadihajó harc képes maradt, s veszteséglistájába csak harmincöt halottat és kétszázharmincöt sebesültet kellett bejegyeznie.

Bő egy hónappal az orosz tengeri győzelmet követően az angol flotta benyomult a Fekete-tengerre. I. Miklós Alekszej Orlov gróftot küldte Bécsbe, hogy a „fiaként szeretett” Ferenc József támogatását megnyerje. A fiatal császár azonban garanciát kért arra, hogy az orosz hadsereg nem lépi át a Duna vonalát, tiszteletben tartja az Oszmán Birodalom területi integritását, s rövidesen kiüríti a fejedelemségeket. Miután erre Orlov nem tudott pozitív választ adni, Ferenc József jelentős hadsereget küldött Erdélybe. I. Miklós ezt követő lelkiállapotát, jól jellemzi az a varsói Łazienki-parki jelenet, miszerint a cár a Bécset felmentő Sobieski János szobra előtt állva megjegyezte: „Két számár volt...” és a lengyel király szobrára mutatott: „Az egyik ő...” Majd a saját mellére bökött: „És ez a másik...” (Aki magyarországi beavatkozásával mentette meg Ausztriát 1849-ben). Ebből a helyzetből I. Miklós csak előre tudott menekülni: 1854. március elején hadat üzent Angliának és Franciaország-

nak. A hadüzenet révén az 1849 májusában a Magyarország elleni cári intervenció iránt oly nagy megértést tanúsító Henry John Palmerston miniszterelnök megvalósíthatta régóta formálódó tervét, amely Oroszország megtörésére irányult.

A balkáni hadszíntér felszámolása

Anglia és Franciaország miután megbizonyosodtak arról, hogy Ausztriától nem kell tartaniuk, március végén hadban álló feleknek tekintették magukat Oroszországgal. Bécs ezen felbátorodva tudomására hozta az orosz uralkodónak, hogy amennyiben bekebelezi a Dunai fejedelemségeket vagy Isztambul ellen vonul, csatlakozik a hármasszövetséghez. III. Napóleon nem volt az ellen, hogy Ausztria a Habsburg Monarchiához csatolja a két dunai fejedelemséget, de csak abban az esetben, ha itáliai tartományairól lemond a Szárd-Piemonti Királyság javára. Európa jövőjét a nagybátyja nyomdokaiba lépő francia császár akarta formálni.

Az orosz csapatok – Bécs figyelmeztetése ellenére – Mihail Dmitrijevics Gorcsakov tábornok vezényletével átkeltek a Dunán és ostromgyűrűbe fogták Szilisztrát. A Visztulától a Fekete-tengerig húzódó nyugati front parancsnoka, Varsó hercege, Ivan Fjodorovics Paszkevics-Erivanszkij tábornagy, a Lengyel Királyság helytartója április 24-én szemlét tartott a török várost bevenni készülő orosz csapatok felett. (Az angol és a francia flotta ugyanezen a napon vette tűz alá Odesszát.) Az osztrák fenyegetést komolyan véve azonban mégis ő volt az, aki azt tanácsolta a cárnak, hogy szakítsa félbe az ostromot és Gorcsakovot parancsolja vissza a Duna mögé... Mi több: adja fel a fejedelemségeket és ezzel hárítsa el annak a veszélyét, hogy az osztrákok Galíciából betörjenek az orosz birodalomba. Ezzel számolva ő maga előkészületeket tett az esetleges osztrák támadás elhárítására.

Paszkevics helyzetértékelése reális volt, s ezt a cár – „atyai jó barátjára” tett epés megjegyzései ellenére is – kénytelen volt elismerni. Miután híret vette, hogy az osztrákok július 1-jén megszállni tervezik a fejedelemségeket, június 24-én félbeszakította Szilisztra addig is nagy orosz véráldozatot követelő ostromát, s csapatait visszarendelte előbb a Duna, majd a Prut túlsó partjára. Az osztrák hadsereg benyomult a kiürített területekre s főhadparancsnokságát berendezte Bukarestben. „Inkább feladom, szabaddá teszem Lengyelországot, mint hogy Ausztriának ezt az árulását elfeledjem” – jegyezte meg tehetetlenségében Miklós. Személyes megtorlásul falnak fordította a lakosztályát díszítő Ferenc József-portrét, s hátuljára ráírta: „A hálátlan”.

Szevasztopol ostroma

Ausztria ezzel a hadműveletével ugyan nem tudta békére kényszeríteni Oroszországot, de óriási segítséget nyújtott a szövetségeknek, akiknek célja Szevasztopol elfoglalása volt. Ezáltal ugyanis a Fekete-tenger egész térségét ellenőrizhették. A Krím félszigeten fekvő Eupatoriánál (Jevpatoriánál) partra szállt 55 ezer fős szövetséges hadseregnek a 34 ezer fős magabiztos orosz hadsereg az Alma folyónál állta útját, s szeptember 20-án súlyos vereséget szenvedett. Öt és fél ezer orosz katona – köztük 3 tábornok és 192 tiszt – esett el és sebesült meg. A cár nem akarta elhinni a vereséget, s hirtelen kirobbant dühét a hírhozó futáron töltötte ki.

A félsziget legfontosabb kikötővárosa, Szevasztopol azonban ezt követően közel egy éven át feltörhetetlen diónak bizonyult. A kikötőjében elsüllyesztett orosz hadihajók miatt a tenger felől eleve nem lehetett támadni, a szárazföld felőli támadások során az angol és a francia parancsnokok nem mindig álltak a helyzet magaslatán. Az egymás után kiadott félreérthető parancsok okozták az 1854. október 25-én a balaklavai völgyben rohamra indult 670 főből álló angol könnyűlovasdandár súlyos vereségét. (A bátor, de esztelen rohamról két film készült *A könnyűlovasság támadása* címen. Az elsőt Kertész Mihály – Michael Curtiz – rendezte 1936-ban.) A Fekete-tenger térségében dúló háború véres hullámai a Balti-tengerre, a Fehér-tengerre és Kamcsatka térségére is átcsaptak. E Krímtől távoli végeken azonban az orosz fegyver bizonyult eredményesnek, ahogy az Oszmán Birodalomba beékelődött harctereken is az esetek többségében. A fő front azonban mindvégig a Krím-félsziget térsége maradt, ahol a szövetségesek végső győzelméhez nem férhetett kétség.

A szövetségeseknek a múltó idő, időjárás és az elsősorban az egészségügyi ellátás katasztrofális állapota miatt elszenvedett rettenetes emberveszteségei miatt erősítésekre volt szükségük. Svédország, Belgium és a Nápolyi Királyság kitarzott a semlegesség mellett, ahogyan Ausztria és Poroszország is. Csupán a Szárd-Piemonti Királyságot sikerült 1855 elején bevonni a háborúba. Ebben a helyzetben a lengyelekre is szükség lett volna. És noha 1855 februárjától Palmerston miniszterelnök hangot adott annak a véleményének, hogy Oroszországot meg kell fosztani egynémely tartományától, így a Kaukázustól, Finnországtól, a lengyel területektől, ezt Franciaország nem támogatta, s csak a Fekete-tenger medencéjének semlegesítésével és a Moszkvát sújtó szigorú békefeltételek követelésével akart a háborúra pontot tenni.

A krími háború és a lengyelkérdés

A francia és angol politika vezetői ebben a helyzetben a lengyelkérdés szóba hozását kerülték, attól tartva, hogy ezzel – egy nem várt fordulat eredményeként – Oroszország mellé állíthatják a lengyel–litván állam másik két felosztóját, Ausztriát és Poroszországot.

A lengyel emigráció az egynegyed világot megrengető háborúban esélyt látott Lengyelország helyreállítására. Azzal tisztában volt, hogy a „paszkevicsei éjbe” dermedt – de a háború fejleményeit reménykedve figyelő – orosz-lengyelországi lengyelségre nem lehet számítani, ahogy 1846 drámai eseményei és 1848 reményeinek kudarca a galíciai lengyelséget is megbénították. Ehhez hozzá kell tenni, hogy Paszkevicsek a Lengyel Királyságot Oroszország nyugati védőbástyájának tartva hatalmas hadsereget állomásoztatott a határai között. Ez a védelmi elv az első világháborúig érvényben maradt.

A „tettet” illetően az emigránsok csak magukra számíthattak. A „Nagy Emigráció” konzervatív szárnyának (Hotel Lambert) vezetője, Adam Czartoryski és ideológiájának politikai örököse, a magyar szabadságharc utolsó szakaszában részt vett Władysław Zamoyski az apránként nemzetközivé terebélyesedő orosz–török konfliktusban az első pillanattól kezdve fegyveres erővel akarták képviselni a lengyel érdekeket. Ez az elmúlt bő félévszázad hagyományaiból következően lengyel légió felállítását jelentette.

A Nagy Emigráció másik befolyásos tábora, a Lengyel Demokrata Társaság ennek ellene volt, s éppen a korábbi öt és fél évtized tapasztalatai alapján hirdette azt, hogy a lengyelek ne vállaljanak semmilyen formában részt a nagyhatalmak közötti játszmában, mert áldozataiknak a nemzet jövőjére nézve nincs értelme. E passzivitást hirdető ideológiával a Lengyel Demokrata Társaság legbefolyásosabb katonai szakértői, Ludwik Mierosławski és a magyarországi lengyel légió volt parancsnoka, Józef Wysocki honvédtábornok nem értettek egyet, s a híveikkel Párizsban megalakított Lengyel Körben a törökországi lengyel légió megalakításának szükségességét hirdették. „E légióknak lengyel zászlók, jelvények és őseink vallási jelképei alatt kell megalakulniuk. Mert csakis Lengyelország függetlenségéért harcolva, mert csakis nemzeti jelleggel fellépve kelthetünk együttérzést odahaza, és az idegen mundaók alatt is Lengyelországot dobogó lengyel szívekben.” Wysocki és Zamoyski 1853 novemberében Adam Mickiewicz párizsi lakásában tárgyaltak a lengyel légió szervezésének ügyében, de nem tudtak megállapodni.

Wysocki 1854. január 2-án érkezett Isztambulba, s rögtön megbeszéléseket folytatott a francia követtel, Achille Baraguey d’Hilliers tábor-

nokkal és Lord Canning Stratford de Redcliffe brit követtel. Ők azonban csak annyi instrukcióval rendelkeztek a lengyelekre vonatkozóan, hogy Czartoryski pártját, vagyis a légió szervezése céljából szintén Konstantinápolyba érkező Władysław Zamoyskit kell előnyben részesíteni. Felmerült egy magyar légió felállításának lehetősége is, amelyről Wysocki több megbeszélést folytatott Klapka Györggyel. A román emigránsok Wysocki közbenjárására kaptak engedélyt 1854 márciusában román légió felállítására. Az is szóba került, hogy az oroszok által megszállt fejedelemségekben miként lehetne felkelést kirobbantani.

A lengyel légió létrehozásának terve azonban nem a Hotel Lambert és a lengyel demokraták közötti hagyományos politikai rivalizálás következtében foszlott semmivé, hanem amiatt, mert Anglia és Franciaország végül Ausztriára való tekintettel nem támogatták a lengyel légió, vagy bármilyen más, lengyel egyenruhát és nemzeti színeket felöltő önálló egység felállítását. Hozzájárult ehhez az is, hogy Ausztria 1854 nyarán megállapodott a Portával abban, hogy az nem járul hozzá lengyel és román légió felállításához. Ugyanakkor a lengyelek részvételéről és áldozatvállalásáról a szövetségesek nem mondtak le.

A lengyel egységek létrehozásáért folyó versengésbe Adam Czartoryski egykori konstantinápolyi ügynöke, a balkáni orosz befolyás semlegesítésére francia támogatással szervezett Keleti Missziós Főügynökség vezetője, Michał Czayka-Czaykowski is bekapcsolódott. Ekkor már, miután 1850-ben áttért az iszlámra, Sadik Pasaként az oszmán hadsereg tábornoka volt. A korszakkal foglalkozó történész, Paweł Wierzbicki így jellemzi őt: „Czajkowski minden bizonnyal a XIX. századi lengyel emigráció legkiválóbb és legszínesebb alakjai közé tartozott. Mint Ukrajnában született és nevelkedett nemes szerelmese volt szűkebb pátriája kultúrájának. A kozákság fixa idea lett az életében, amelynek számos regényében is hangot adott. De politikai kérdésekben nem tudott szerves programot alkotni. Világa az egymással laza kapcsolatban álló és a pillanatnyi politikai célok szolgálatába állított eszmék, ötletek, fantazmagóriák visszatükröződése volt. Egy nemesi-kozák Lengyelországról álmodott, amelynek élén Adam [Czartoryski – K. I.] herceg állt volna, s a trónjához vezető utat ő teremtette volna meg kozákjai élén. A krími háború kirobbanásával régóta dédelgetett tervét, hogy a kozákság eszméjét és Lengyelország függetlensége visszaszerzését összekapcsolja, megvalósíthatónak tartotta. Ezzel együtt a szláv közösség egységének eszméjét is magáénak vallotta, amelyre Adam herceg is támaszkodott, aki a balkáni szláv népeket akarta egységfrontba sorakoztatni Oroszország ellen.”

Sadik Pasa az oszmán kormány támogatását élvezve Dobrudzsa nyekraszovi kozákságának ezredbe szervezésére kapott engedélyt a Portától még 1853 őszén. A Konstantinápolyban, Tulcsában, Drinápolyban, Sumlában szerveződő ezredbe nagy számban léptek be lengyelek is. A három szotnyából álló ezred két hónap múlva, 1854 elején már 600 embert számlált, s a szultán engedélyével az 1. Szultáni Kozákezred nevet kapta. 1854 őszén engedély született a 2. Szultáni Kozákezred megszervezésére – főként hadifoglyokból. Az ezred létszáma 1855 júniusáig 800 főre növekedett, s közülük 350 lengyel származású volt.

I. Miklós cár halála és Szevasztopol bevétele

1855. március 2-án meghalt I. Miklós cár. A hírt a szövetségesek részéről négytagú küldöttség közölte Szevasztopol védőinek szintén négy emberből álló követségével. A sors úgy hozta, hogy mindegyikük lengyel volt. A szövetséges hírvivőket Szefer pasa, Władysław Kościelski gróf vezette, aki török szolgálatban is megtartotta keresztény hitét, orosz részről a „fogadó” követség vezetője a diplomáciai missziókban is kitűnt Leon Radziwiłł herceg cári tábornok volt. Amikor Kościelski arra utalt, hogy három évvel azelőtt barátokként vendégeskedtek Ksawery Branicki gróf párizsi palotájában, Radziwiłł a fraternizálás legcsekélyebb jelét is visszautasítva udvariasan így válaszolt: „Barátokként! Bocsásson meg, tábornok, csak étkezőtársak voltunk...”

Miklós cár halála nem hozott változást a háború menetében, de zavargásokat váltott ki elsősorban az orosz birodalom iparilag legfejlettebb kormányzóságában, a kijeviben. Az ukrán történetírás ezt a kijevi kozákság lázadásaként tartja számon. A jobbágyok elégedetlensége ezúttal nem a lengyelek és a zsidók ellen irányult, mint nyolcvanhét évvel azelőtt a humanyi vérengzések idején, hanem elsősorban az orosz hivatalnokok és pópák ellen, akik úgymond eltitkolták a cár jobbágyok helyzetén könnyítő manifesztumát, amely I. Miklós halálhírét elfedve széles körökben terjedt. A szervezetlen megmozdulást április végére sikerült a kijevi kormányzónak, Ilarion Waszilcsikov tábornoknak felszámolni, helyenként a katonaság bevetésével. A megtorlást ezúttal a vesszőzés jelentette, s csak esetenként a kivégzés.

Az elhúzódó háború 1855 második felében már mind a francia, mind az angol társadalomban elégedetlenséget váltott ki. És ezt az sem csillapította, hogy a szövetségesek szeptember 8-án véres küzdelmek árán bevették a háromszáznegyvenkilenc napon át védekező Szevasztopolt. A döntő rohamban 8 francia, 6 angol hadosztály és egy olasz dandár

62 ezer katonája vett részt. A támadott állásokat 40 ezer orosz védte. A franciák 7600, a britek 2600 halottat és sebesültet veszítettek. Az oroszok vesztesége 10 ezer halott és sebesült volt.

Kmety György tábornok, a karszi hős

A szövetségesek győzelmét a hónap végén, szeptember 29-én egy magyar honvédtábornok, Kmety György szaporította, aki még 1849 őszén belépett a török hadseregbe, s Bemmel együtt került Iszmail pasaként Aleppóba. 1851-ben Londonba telepedett át, de miután Nagy Britannia hadba lépett Oroszország ellen, visszatért az Oszmán Birodalomba. Egy idő után a Kaukázus előterében, Kelet-Anatóliában fekvő Karszi erődrendszer angol parancsnoka, William Williams tábornok vezérkarába osztották be. Segéd tisztje Tüköry Lajos lett, s itt szolgált egy másik honvédbajtársa, Kohlmann József ezredes is. Az erődrendszer kiépítésében fontos szerepet játszott az előző évben Guyon Richárd honvédtábornok.

Az erődöt blokád alatt tartó orosz tábornokot, Nyikita Muravjovot inkább tette sarkallta, mintsem megrettentette volna Szevasztopol bevételének híre. William Williams tábornok hiába volt meggyőződve arról, hogy ellenfele elvonul a város alól, az szeptember 29-én meglepetésszerű támadást intézett az erődrendszer ellen. A rohamra csak a balszárny parancsnoka, Iszmail pasa, Kmety tábornok volt felkészülve, aki jól irányzott sortűzekkel visszaverte a támadást, majd a szorult helyzetbe került jobbszárny segítségére sietett. Az oroszok hét és félezer halottat és sebesültet veszítettek. Több száz halott egyenruháját „A magyarországi lázadás hidrájának eltiprásáért” kapott emlékérem díszítette. Látványára Kmety tábornok kesernyés elégtételt érzett. Muravjov tábornok azonban továbbra is fenntartotta az ostromzárat, s november 27-án megadásra kényszerítette Karszot. A kapitulációs okmány biztosította, hogy a magyar és a lengyel tisztek szabadon távozhattak.

Egy lengyel hadosztály – mint diplomáciai nyomásgyakorlási eszköz

A krími dráma túl volt a megoldás felvonásán, de még nem fejeződött be. Közel 100 ezerre tehető az elesett és a sebeikben elhunyt katonák száma és 206 ezren haltak meg különböző betegségekben. Ha nem lép színre 1854 novemberében a Florence Nightingale vezette önkéntes an-

gol ápolónók 39 fős csoportja, akiknek példája követésre talált, a krími háború áldozatainak száma jóval magasabb lett volna.

Franciaország 310 ezer, Anglia 98 ezer fős hadsereggel vett részt a gigászi küzdelemben. A hadviselés döntő súlya a franciákra nehezedett. Hogy katonai erejüket az angolok növeljék – előzetes tárgyalások után – 1855. szeptember 24-én Lord Fox Panmure hadügyminiszter közölte Władysław Zamoyskival, hogy a brit kormány hajlandó egy 1000 lovasból, 3000 gyalogosból álló szultáni kozákhadosztályt felszerelni, felfegyverezni, működését finanszírozni. Parancsnokává az angol tábornokká kinevezett egykori honvédezredest, Władysław Zamoyskit javasolták, s a hadosztályt betagolták a brit Robert Vivian parancsnoksága alatt álló török kontingensbe. A hadosztályt elsősorban az orosz hadsereg lengyel származású hadifoglyaival akarták feltölteni. A tiszteket francia norma szerint fizették, az altisztek és közlegények a török zsoldtáblázat szerint kapták illetményüket, a tábornok és az orvosok brit javadalmaszásban részesültek. Emiatt a hadosztály a demokraták jogos kritikájának kereszttüzebe került, akik azt is sérelmezték, hogy az egységnek a nevében nem szerepel a „lengyel” jelző.

A Szultáni Kozákhadosztály formálisan 1855. november 16-án jött létre, amikor a brit kormány hivatalosan átadta Zamoyski tábornoknak a 19 pontból álló bizalmas dokumentumot, amely rögzítette az egység létrejöttének feltételeit. Ekkor már folytak a tapogatózások a fegyverszünetről s a békekötés előzetes feltételeiről. Emiatt a lengyel emigránsok közül sokan gondoltak arra, hogy a szerveződő Szultáni Kozákhadosztály csupán nyomásgyakorlási eszköz kíván lenni az Oroszországgal folytatott tárgyalások során. Az orosz fél igyekezett róla nem venni tudomást. Attól függetlenül, hogy az orosz hadsereg katasztrofális vereséget szenvedett, a cári diplomácia hibátlanul működött. (A csak nevében szultáni, valójában lengyel hadosztályt 1856. július 31-én a szövetségesek feloszlatták.)

A háború befejezése

1855 őszén a franciák a háború befejezésére törekedtek. Az angolok nem. A rosszmájú megjegyzés szerint az angolok a franciák utolsó csepp véréig harcolni akartak. A béketárgyalás kezdeményezője a poroszokkal és franciákkal együttműködési szerződést kötött Ausztria volt, miután követte 1855. december elején az orosz kancellár, Karl Nesselrode tudomására hozta, ha nem kezd tárgyalásokba, a szövetségesek oldalán belép a háborúba. I. Miklós haragjától Ferenc Józsefnek már nem kel-

lett tartania, mert az év március 2-án meghalt. Utóda fia, II. Sándor lett. Ausztria abban egyetértett az orosz kancellárral, hogy a lengyelkérdés nem lehet a béketárgyalások tárgya. A feltételek között az szerepelt, hogy Oroszország felhagy a dunai fejedelemségekre gyakorolt befolyásával, a térségben biztosítani kell a szabad kereskedelmet, s a Fekete-tenger partvidékén nem épülhetnek erődítmények.

II. Sándor cár súlyosabb feltételekre számított. Az 1856. február 25-én Párizsban kezdődő békekonferencián egyértelművé lett, hogy a lengyelkérdés az említés szintjén sem szerepelhet a feltételek pontjai között. A francia-orosz közeledésben – a III. Napóleonnal tartott személyes jó kapcsolata miatt is – főszerepet játszó orosz követ, Alekszej Fjodorovics Orlov jelentette uralkodójának, hogy „a legnagyobb meglepetéssel szolgál, hogy Lengyelországról nem esett szó a nagyhatalmak képviselőinek jelenlétében”. A Hotel Lambert eredményes diplomáciai működését mégis bizonyíthatja az, hogy Czartoryski közbenjárására III. Napóleon személyesen kérte az orosz követtől, hogy április 8-án uralkodója nevében tegyen nyilvánosan ígéretet a lengyel alattvalókkal való méltányos bánásmódról, a Lengyel Királyság közigazgatási autonómiájának helyreállításáról, a lengyel nyelvnek a közélet minden területén történő bevezetéséről és a lengyel száműzöttek közkegyelemben részesítéséről. Ezt az orosz követ azzal hátrította el, hogy uralkodója nem tehet kikényszerített engedményeket. Mindezeket koronázása alkalmából akarja önszántából megadni. Czartoryski herceg figyelmeztette III. Napóleont arra, hogy az orosz uralkodók nem szokták betartani a szerződéseket, még kevésbé szóbeli ígéreteiket. Valóban, az 1856. június 7-én és július 21-én meghirdetett amnesztia nem vonatkozott arra, hogy a kegyelemben részesítettek visszakapják elkobzott vagyonukat. Az angol parlament nyomására a Lengyel Királyságban élőknek szeptember 7-én meghirdetett uralkodói amnesztia tízezer Szibériába, a Kaukázusba és az európai Oroszország belsejébe száműzöttek tette lehetővé a hazatérést.

A krími háború Oroszországot sújtó következményei az új uralkodó, II. Sándor számára egyértelművé tették a társadalmi, politikai, és a hadügyi reformok bevezetésének szükségességét.

VÁRADY TIBOR

KI VOLT SZERB LÁSZLÓ?

Belgrádban ismertem meg Szerb Lászlót. Apám mutatott be neki. Elsőéves egyetemista voltam és a Smiljanićeva utcában laktam Bencze Tibor barátommal együtt egy albérleti szobában, a második emeleten. Apám többször meglátogatott, és egyszer elvitt Szerb Lászlóékhoz. Két sarokkal odébb laktak. Akkor (1958-ban) Szerb László volt a Jugoszláv Külügyminisztérium fő jogtanácsosa. Korábban is hallottam a nevét családi beszélgetések során, ezúttal apám pontosabban is elmondta kihez megyünk. Évfolyamtársak voltak a zágrábi jogi karon, közeli barátok lettek. Erre már nem emlékszem pontosan, de most felötlik, hogy talán azt is hallottam, hogy szobatársak voltak. Apám Nagybecskerekéről, Szerb László Csáktornyáról került Zágrábba. Diplomázás után apám a családi irodában lett Becskereken ügyvéd. Szerb László is ügyvédi pályára lépett. Ő nem jogászcsaládból származott, apja az ismert csáktornyai gőzmalom igazgatója volt. 1939-ben Szerb László úgy döntött, hogy tovább lép, és Zágrábban nyitott ügyvédi irodát. Ez biztatóan indult, de nem maradt fenn sokáig. 1941 tavaszán Nagybecskerekre is, Csáktornyára is, Zágrábba is beérkezett a Világháború. Nagybecskerek (mint egész Bánát) német megszállás alá került. Gyakorlatilag Zágráb is, azzal, hogy fővárosa lett az újonnan alakult Független Horvát Államnak (*Nezavisna Država Hrvatska*). A történelem során több valóban független állam is alakult Európában, de nem jut eszembe egy sem, melynek a nevében ott állt volna a „független” szó. A „Független Horvát Állam” esetében inkább kimagyarázkodást sejtet ez a jelző. Gyakorlatilag egy hitleri csatlósállam alakult. Ennek az államnak a határai nem voltak azonosak a Jugoszláv Királyságon belüli Horvátország választóvonalalaival. Bosznia is része lett a Független Horvát Államnak, viszont Olaszországhoz lett csatolva a horvát tengerpart nagy része. Csáktornya visszakerült Magyarországhoz. 1941 áprilisától kemény zsidó- és cigányüldözés kezdődött Zágrábban is, Nagybecskereken is. Szerb László zsidó származású volt. Ezért visszatért/visszaszökött Csáktornyára. A magyar hatalom alatt is hátrány volt számára a zsidó hovatartozás, de élete nem volt veszélyben.

Az utóbbi években, a családi irattárban lapozgatva, kezembe került Szerb László néhány levele. Egyiket 1941 július elején írta az apámnak, Csáktornyáról. Azzal kezdi, hogy korábban is küldött egy levelezőlapot, de nem érkezett válasz. Szüleimtől hallottam (és az iratokban is

látom), hogy a világháború éveiben nemigen lehetett levelezni magyar területen élő rokonokkal és ismerősökkel. A németek által megszállt Nagybecskereken pesti rádiót is tilos volt hallgatni. Kemény büntetés fenyegette azokat, akik megszegték ezt a tilalmat. Arra magam is emlékszem, hogy ha rádiót hallgattunk, és valaki becsöngetett a lakásba, le kellett oltani (vagy más állomásra csavarni). Nem tudom, hogy Szerb László Csáktornyáról írt levele hogyan jutott el Becskerekre. Borítékot nem találtam.

Csak találgatni tudom, hogy akkoriban mások is felváltották-e a szokásos „hogy vagy” megszólítást. Szerb László az akkori külvilág intelmeihez igazodva, a „vagy-e és hogyan” kérdést teszi fel. Aztán érdeklődik, hogy mi van Borsodi Ferivel. A zárósorokban Csicsi felől is kérdezősködik. Borsodi Feri és Csicsi (Héger Jenő) becskerekiek voltak, és szintén Zágrábban lettek egyetemisták. Borsodi, Szerb Lászlóval és apámmal együtt joghallgató volt, Héger Jenő (Csicsi) orvostanhallgató. Borsodi egy ismert becskerekzi zsidócsaládhoz tartozott. Az apja (Lajos) is ügyvéd volt, de író is, és jelentős szerepe volt a vajdasági magyar kultúréletben. A német megszállás után Lajost is, Ferit is egy becskerekzi zsidótáborba vitték. Nagyapám próbálkozott, és – feltehetően becskerekzi német ismerősök segítségével – sikerrel járt. De nem sokkal a kiszabadulásuk után Borsodiékat ismét elhurcolták, ezúttal a belgrádi koncentrációs táborba. Ott életüket veszítették. Amikor Szerb László Csáktornyáról írt levelet, Feri már a belgrádi táborban lehetett.

A levélben az is ott áll, hogy „a háborút jól megúsztam”. Ez nem egy boldog élethez, de élethez vezetett. Valami menedék féléhez. Nem volt messze, amitől szökött. A háborút és az alakuló hevületeket utálta, ezért fogadta el Horatius útmutatását. „Odi et arceo” – írja a levelében, vagyis „gyűlölöm és távol tartom magam”. Ezalatt otthon tanult, angolt, matematikát, biológiát. Egy belgrádi beszélgetés során megtudtam, hogy 1943 májusában valamennyire kilépett az otthoni könyvek közül, és csatlakozott egy csáktornyai ügyvédi irodához. Névleg írnokként, de a valós szerepe nem erre korlátozódott. Ha jól emlékszem, ezt nem Szerb Lászlótól hallottam, hanem a lányától, Olgától, aki 1942 januárjában született, és szintén jogász lett. Akkor indult a Belgrádi Egyetemen elsőévesként, amikor én harmadéves lettem.

„A háborút jól megúsztam” mondatrész egy darabig igazságnak volt tekinthető. De nem maradt igazság. Következett 1944. március 19-e, Magyarország német megszállása. Ennek sok (talán túl sok) magyarozatát és értelmezését hallottam már. Szerb László számára egy végzetes fordulatot jelentett, mert 1944 májusában a bori munkatáborba hurcolják. Ott Radnóti Miklósnak lett szobatársa (vagy talán inkább teremtársa).

Sorsuk is majdnem egyformán alakult, de Radnóti számára valamivel korábban indult az „erőltetett menet”. Szerb Lászlót egy későbbi csoporttal szállították volna el, de közben a bori táborba beérkeztek a partizánok. Szerb László csatlakozott hozzájuk, de egy táborból megöröklött betegség a harctérről betegágyba (majdnem halálos ágyba) sodorta. Ezt is túlélte, talán a logikát is, és ez ott lüktet egy levelében, melyet 1945 májusában írt az apámnak. A második mondat szerint „Lutrin húztam ki az életemet...”.

Szóval Borból a partizánokhoz került, onnét kórházba halálos beteg, majd onnét Belgrádba, a Külügyminisztériumba – ahol kedvvel és meggyőződéssel dolgozott. Ismét együtt volt a feleségével, aki szerb-keresztény származása miatt Csáktornyan maradhatott. Olga lányuk is velük volt. A levélben Szerb László kéri az apámat, hogy látogassa meg Belgrádban – és mint korábbi levelében is, kérdezi, hogy tud-e valamit Csicsiről. Borsodi Feriről már nem kérdez. Valószínűleg tudta, hogy nem élte túl a zsidóüldözést. Feltételezem, hogy az apám beszélt Csicsiről. Az ő sorsáról nagyapám naplójában is olvasok. Héger Jenő – mint nem kevés bánáti – a magyar és a német identitás között ingadozott. A magyarhoz állt közelebb, magyar középiskolába is járt. A háború után mégis németnek minősítették, és ezen az alapon lágerbe került. Igaz, valamennyire kiváltságos helyzetben – kezelőorvosként. A naplóbejegyzés dátuma 1945. december 31. Tehát Szilveszter napja. Egy nappal korábban Héger Jenőt átrendelték a rezsőházi gyűjtőtáborból a mollyfalvai táborba. Egy ór vitte. Későn indultak, és Becskereken megálltak, hogy itt töltsék az éjszakát. Csicsi és az őt kísérő partizán nálunk vacsoráztak és nálunk aludtak. 1947-ben, vagy 1948-ban szabadult ki. Az ötvenes évek derekán Venezuelába költözött.

Rendszeresen jártam Belgrádban Szerb Lászlóékhoz. Amíg egyetemista voltam, havonta kétszer-háromszor, később ritkábban. Leginkább hétvégén, ebédre. Gyakran késett az ebéd, mert közbejött valami és Szerb Lászlónak el kellett ugrania a Külügyminisztériumba, hogy intézkedjen. A lányától tudom, hogy apjánál a rendes munkanap napi 10-15 óra volt. Lendületesen dolgozott, de valamit megőrzött a félrevonulás-stratégiából. Nem lett párttag. Nem tudom, volt-e akkor még valaki a belgrádi külügyminisztériumban, aki nem volt párttag. Viszont nagyon fontos feladatokat végzett. Adenauerrel személyesen is tárgyalt hadi kárpótlásról. Egyébként, a párttagság mellett a fogadásokat is kerülte. De ez nem sikerült teljesen. Néhányszor úgy látta, hogy mégis el kell mennie, de aztán eljött, amint lehetett. A fogadásokon alakuló kommunikációról beszélve, egyszer azt mondta: „ez az egyetlen nyelv, amit nem is szeretnék megtanulni”.

Családi ebédek során inkább szerbül beszélünk, itt-ott magyarra váltva, ha egy magyar ismerős szavait idéztük. Felesége és lánya is tudtak valamit magyarul, de a szerbben érezték magukat biztonságosan. Ha kettesben beszélgettünk Szerb Lászlóval, akkor a magyar volt a természetes. Egyszer egy jogi könyvet akart nekem kölcsönadni, kerestük a lakásban, a hálószobába is bementem vele, és ott egy Tóth Árpád verseskötetet láttam az éjjeliszekrényen. Szóbahoztam, Szerb László mondta, hogy több Tóth Árpád könyve is van, nagyon szereti, vele szokta befejezni a napot.

Sokszor kértem, hogy adjon interjút Radnótiról. Ez a lehetőség nagy izgalomba hozta több újvidéki író-ismerősömet, de nem jött össze. Szerb László nagyon szépen viszonyult hozzám. (Ezt, azt hiszem, zömmel az apámnak köszönhetem.) Ha jogászpályámmal kapcsolatban kértem volna meg valamire, biztos őszintén igyekezett volna. De a bori táborban eltöltött hónapjaira nem akart visszatérni. Ezt le akarta zárni és el akart tőle szakadni. Néha mégis mondott valamit. Elmondta, hogy hol volt az ő ágya és hol volt Radnótié; elmondta, hogy munka közben nagyon közel álltak egymáshoz, és így sok alkalmuk volt beszélgetni. Egyszer idézett egy Radnóti-verssort. Számomra ismeretlen volt – de hát nem vagyok olyan Radnóti-szakértő, hogy biztos legyek, hogy olyan verssort hallottam, mely nem került közlésre. Úgy éreztem, hogy Radnóti és Szerb László nagyon közeli emberi kapcsolatba kerülhettek. De valahányszor újra rákérdeztem valamire, lelkiismeretfurdalást is éreztem. Felmerült, hogy rendben van-e, hogy számomra hihetetlenül érdekes, ami az ő számára egy olyan kínos, megrendítő világ, ahová gondolatban sem akar visszatérni.

„A háborút jól megúsztam” mondatrésze még egyszer visszatérek, mert azt hiszem, ez egész életén végigkísérte Szerb Lászlót. Békét keresett. A nemzetközi jog színterén mozogva nagyon közelről látta, hogy világbékére is szükség van. Beszélgetéseink során az is világos lett, hogy a béke fontosabb volt számára, mint a kommunizmus vagy kapitalizmus. 1963-ban egy nagyon fontos és érdekes cikket (vagy talán inkább esszét) írt, mely egy jugoszláv nemzetközi jogi folyóiratban jelent meg (*Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*). Szakmai körökben sokat beszéltek róla, de ez azóta elfelejtődött.

Egyébként lehet, hogy megírásakor Tóth Árpádban is talált ihletet. Tóth Árpád ezt írta 1918-ban:

Kedves olvasóm, nyögve kérdem:
Érted te ezt a béke-dolgot?
Mert én nem értem.

Szerb László – mint tántoríthatatlan olvasó – megpróbált magyarázatot találni. Írását ezzel a mondattal kezdi: „A nemzetközi kapcsolatokra lidércnyomásként nehezedik valami: mindenki előtt világos, hogy a jelenlegi helyzet rendkívül veszélyes, és minden pillanatban bekövetkezhet az emberi faj teljes katasztrófája.” Aztán rámutat, hogy „A civilizált népek nemzetközi viszonyaiban érvényes alapeszmék legkifejezettebb bírálatát Shaw emberevője mondta ki, aki nem tudta elhinni, hogy léteznek olyan emberek, akik másokat megölnek, habár nem eszik meg őket.” Szerb László azt látja, hogy nem a „counterwailing power” képével, és nem nukleáris megfélemlítéssel kellene békét biztosítani. Egy olyan szellemet keres, mely erősebb az ellenséglátásnál és a fegyvereknél is.

Manapság, amikor ismét „lidércnyomás nehezedik a nemzetközi kapcsolatokra”, talán érdemes lenne Szerb László írását még egyszer elolvasni (magyar fordításban is).

SZERB LÁSZLÓ

NUKLEÁRIS MEGFÉLEMLÍTÉS HELYETT JOGI-SZERVEZETI MEGOLDÁS

I. A nemzetközi kapcsolatokra lidércnyomásként nehezedik valami: mindenki előtt világos, hogy a jelenlegi helyzet rendkívül veszélyes, és minden pillanatban bekövetkezhet az emberi faj teljes katasztrófája. Ugyanakkor, mindenki előtt világos, hogy lehetséges az ilyen helyzet felszámolása, és az emberi faj számára olyan általános jólét biztosítása a közeljövőben, amilyenben még sohasem élt. De úgy tűnik, az emberiség nem képes megtenni a fény felé vezető lépéseket, és továbbra is a veszélyes szakadék szélén táncol. Az emberiség előtt felvetett alapvető kérdés, hogy mit kell tenni az effajta tétlenség leküzdése érdekében.

Itt nem arról van szó, hogy meg kell határozni a nemzetközi kapcsolatokban megvalósítandó általános célokat, vagy előírni az államok kötelező magatartását, mert ezeket a célokat már pontosan meghatározták és előírták az együttélés számtalanszor kihirdetett elveiben, mindenképp előtt magában az ENSZ Alapokmányában. A rémálomszerű tétlenség egyik megjelenési formája az, hogy a nemzetközi jog reformjáról folytatott valamennyi vita az említett elvek hosszas boncolgatására korlátozódik: már az ENSZ Közgyűlésének a nemzetközi jog kodifikációja és fokozatos fejlesztése területére vonatkozó jövődöbéli munkáról szóló 1305. (XV.) számú határozatával kapcsolatos aktivitások is egy ilyen hosszas eszmefuttatás irányába terelnek.

Itt arról van szó, hogy egy olyan rendszert kell létrehozni, amelyet Galbraith professzor a közgazdaságtanban „countervailing power”-nek (kiegyenlítő erőnek) nevez. Ez elfogadható módon biztosítaná az államoknak az Alapokmány elveivel összhangban tanúsított magatartását azáltal, hogy idejében meghiúsítaná az ilyen magatartás elleni erők hatását. Éppen egy effajta rendszer feltárásában mutatkozik meg az emberiség elképesztő képzelethiánya: e területen ezidáig a nukleáris megfélemlítésen kívül egyebet még nem találtak ki.

A nukleáris ütőerőt, a vele rendelkezők közismert szándéka szerint ellenerőnek – szankcióval való fenyegetésnek – képelték el, amelynek pszichikai hatása révén kell meghiúsítania a másik oldalon levő és arra törekvő erőket, hogy saját államukat agresszióba vonják be. Ez valóban egy ilyen jellegű ellenerő, de csupán egy korlátozott és nem teljes értelemben, miközben nem is megfelelő, mert közel sem tudja igazolni a pusztta meglétével kiváltott veszélyt: bizonyos idővel ezelőtt, az ame-

rikai bombázók riasztása újfent megerősítette, hogy legalább ugyanakkora a valószínűsége, hogy a támadástól való félelem agresszióhoz vezet, mint amekkora az, hogy a támadás elhárítható. Éppen ezért a kialakítandó rendszer elsődleges feladata az atomfegyverzet eltávolítása. Ennek előfeltétele, hogy leszámoljunk a félelemmel, mely az államok közötti politika pszichológiai indítóoka és pszichológiai fegyvere – és ez csak a nemzetközi viszonyok alapjául szolgáló eszmék gyökeres felülvizsgálatával válik lehetségessé.

II. A civilizált népek nemzetközi viszonyaiban érvényes alapeszmék legkifejezettebb bírálatát Shaw emberevője mondta ki, aki nem tudta elhinni, hogy léteznek olyan emberek, akik másokat megölnék, habár nem eszik meg őket. Az emberevői felfogás még alacsonyabb foka különösen az atomfegyverzetről folytatott vitákban nyilvánul meg, amelyek során mindegyik tárgyaló fél tagadja, hogy szándékában áll a nukleáris fegyver bevetése, de ennek ellenére gyártja, halmozza és tökéletesíti, hogy megtorlásként bevethesse abban az esetben, ha az atomfegyvert a másik fél elsőként alkalmazná: ezt azért teszi, hogy megfélemlítse a másikat, és ezáltal arra készítse, hogy álljon el a nukleáris támadástól.

Egy ilyen állítás két feltevést foglal magába: egyrészt, hogy a másik fél olyannyira az emberevő szintje alatt áll, hogy képes egy atomtámadás végrehajtására, azaz millió ember, nő és megszületett vagy még meg nem született gyermek kegyetlen megölésére és megcsonkítására, például élő emberek felégetésével, agyonnyomásával és összezúzásával, habár tudnia kell, hogy ebből haszna nem származhat, csak tetemes kára, tekintet nélkül a lehetséges megtorlásra; másrészt, hogy az első fél is kellő mértékben az emberevő szintje alatt áll, és miután területén emberek, nők és gyermekek millióit megölték, örömmel vagy elégtétellel tölti el a tény, hogy majd ő is, ugyanolyan kegyetlenséggel kiirt vagy megcsonkít a másik fél területén élő, vagy véletlenül ott tartózkodó még több ártatlan embert, beleértve saját és harmadik országok állampolgárait is, habár tisztában kell lennie azzal, hogy ezáltal éppen azt semmisíti meg, aki végül is az egyetlen, aki tudna és köteles lenne segíteni a közvetlen támadást túlélő saját állampolgárainak a megmentésében. (A második világháború utáni események megmutatták, hogy a győztes államok kötelesek voltak felújítani a vesztesek gazdaságát.)

Bármennyire is képtelenségnek tűnik az ily módon megfogalmazott két feltevés, nem tagadható, hogy ezek képezik a katonai tömbök politikájának az alapját. Ezért érdemes közelebbről megvizsgálni a tartalmukat és azt, miként maradhatnak fenn értelmetlenségük ellenére is.

A meglévő katonai tömbök közötti korlátozott emberforgalom ellenére sem valószínű, hogy annak reményében, hogy valaki ezt majd elhízi, bárki is mondani merészel, hogy a másik oldalon álló nép többsége, vagy legalább jelentős része a fenti emberevői szint alatt áll. Ezt nem is teszi senki: ellenkezőleg, például mindkét fél azt állítja, hogy tart a másik fél vezéreitől, egy viszonylag kis létszámú embercsoporttól, akik kormányzói tisztséghez jutottak és ideológiai dogmatizmusuktól elvakultan, hatalomvágyból, és az őket vagy az osztályukat megillető kiváltságok megőrzése érdekében készen állnak egy nukleáris kataklizma beindítására. Mindkét oldalon, akiknek ez hasznukra válik, azt állítják, hogy meggyőződésük szerint a másik fél társadalmi berendezése szükségszerűen ilyen torzmintaképzű vezéreket szül, és az egészet az ideológiák összetűzéseként mutatják be. Bízni abban, hogy elképzelhető a különböző társadalmi rendszerű államok békés együttélése egyben azt jelenti, hogy nem kell elfogadni azt olyan állítást, mely szerint a meglévő társadalmi rendszerek mindegyike szükségszerűen ilyen vezéreket teremt.

Tulajdonképpen a vezérek problémája mindkét oldalon fennforog, már abból kifolyólag, hogy a meglévő társadalmi rendszerek egyike sem tudja biztosítani, hogy ne jussanak államvezetői tisztségre hatalomgyakorlásra képtelen és felelőtlen személyek. Az atomfegyverek korszakában pedig az egyik oldal bármelyik erősebb államában egy olyan csapat hatalomra jutása, mint amilyen megindította a második világháborút, kínok közötti emberirtást jelentene nemcsak a szemben álló felek, hanem az egész emberiség számára is.

A nukleáris megfélemlítés politikája lényegében a másik oldal normális vezéreire számít – az említett emberevő alatti szint értelmében normálisokra, akik majd nem hajtanak végre atomtámadást, de ezek csak akkor nem fognak atomtámadáshoz folyamodni, ha tudatában vannak annak, hogy ezért bizonyos intenzitású megtorlás következik. A nukleáris megfélemlítés stratégiájának célja pszichológiai hatás kiváltása: „A megfélemlítés problémája újszerű a hadi politika történetében. A múltban a katonai szervezettől azt várták el, hogy készüljön fel a háborúra. A harcban meg kellett mutatnia, mennyit ér; elvárták tőle a győzelmet. Az atomkorszakban pedig a győzelem elveszítette a hagyományos értelmét. A háború *kitörését* egyre inkább a legrosszabb eseménynek tekintik. Mostantól kezdve minden katonai szervezet megfélemlítését a békemegőrzési képességével mérik. Ennek furcsa következménye, hogy a hadi politika sikeressége lényegében pszichológiai jellegű mércéktől függ. A megfélemlítés egy meghatározott cselekvés

megakadályozására irányul olymódon, hogy az kevésbé vonzónak tűnjön egy bármely másik lehetőségénél.”¹

Lényegében, ez a nemzetközi társadalom békéjének vérbosszú alapján történő megszervezése. Lippman álláspontja szerint (*New York Herald Tribune*, 1961. szeptember 14.) ez olyannyira eredményes, hogy egy kormány sem fog hidegvérűen atomháborút indítani egy azonos nukleáris hatalom ellen, és csak valamilyen erkölcsileg ostoba ember nyomhatná meg a gombot. Jules Moch² véleménye szerint nukleáris háborúra nem kerül sor, mert egyik oldálnak sincs kedve kollektív öngyilkossághoz, de mégis fennáll a háború kitörésének a veszélye valamilyen alárendelt tévedése vagy bolondsága következtében.

Úgy tekinthető, hogy a nukleáris megfélemlítés politikája mindaddig sikeresen megóvjá a világot a kormányok szándékos atomháború indításától, amíg a két katonai tömb erősebb, különösen nukleáris államainak vezérei normálisak (a fenti értelemben). Ugyanakkor, ez a politika önmaga lehetőséget teremt egy atomháború kitörésére, mert a „normális” vezérek atomfegyver készleteket létesítenek, és ezek kormányváltás esetén nem normális vezetők kezeibe kerülhetnek – mert elkerülhetetlen az atomfegyver önkényes rendelkezésre bocsátásának a lehetősége akár alacsonyabb beosztású katonai parancsnokok számára is, mivel nem zárható ki a megtorlásra szánt gomb megnyomásának a veszélye üzemi hiba vagy a radar-megfigyelési tévedés következtében. Ezen politika műszaki következményeihez csatlakoznak a rendkívül költséges felfegyverkezési verseny pszichológiai, gazdasági és szociális vonatkozásai, amelyek fokozzák az esélyt, hogy nem normális vezetők kaparintsák meg a hatalmat, akiknél már nem lehet számítani a megfélemlítés normális pszichológiai hatására. Egy ilyen állapot legfontosabb következményeinek egyike az, hogy a tetemes összegű költségvetések a katonai – gyakran szakmailag deformált – parancsnokok kezébe meglehetősen nagy és viszonylag ellenőrizetlen gazdasági hatalmat, sőt még hathatós propagandaeszközöket is adnak.

Röviden fogalmazva, annak érdekében, hogy a meglévő helyzetben a másik oldal normális vezérei ne indítsanak atomháborút, mindegyik félnél fennáll a kockázat: 1) hogy országukban a nem normális vezérek, különösképpen a szakmailag deformált katonai parancsnokok átveszik a tényleges hatalmat; 2) hogy saját nem normális vezéreik atomháborút indítanak; 3) hogy saját védelmi erőik hibájából tör ki atomháború; 4) hogy a háborút saját alacsonyabb rangú parancsnokaik váltják ki. Már

¹ Henry Kissinger: *The Necessity for Choice*. London, 1960, 11 sk.

² A *Le Monde* 1961. július 9–10-i számának adott interjú.

egy ilyen vázlatos ismertetésből is nyilvánossá válik, hogy a megfélemlítési politika nem nyújt elfogadható biztonságot a nukleáris háború kitörése ellen, sőt, növeli a háború kitörésének veszélyét.

Mivel a háború kitörése mindkét oldal számára egyenlő katasztrófát jelent, függetlenül attól, melyikük a vétkes, hogy erre önhibából került sor vagy az ellenfél okolható, nyilvánvaló mindkét fél közös érdeke, hogy a háború kitörésének a valószínűségét a lehető legalacsonyabb szintre korlátozzák. Egy katonai tömb népeinek érdeke, hogy saját vezérei ne hajtsanak végre nukleáris támadást – tehát, hogy az ellenféltől érkező megfélemlítés eredményes legyen, – és ez egyúttal azonos magának az ellenfélnek az érdekeivel is. Ebből logikusan következik a kérdés, hogy miért nem szervezné meg mindegyik fél önmaga elsősorban a saját vezéreinek a megfélemlítését: pontosabban, miért nem teremtene magának mindkét fél jogi-szervezeti és pszichológiai intézkedések révén egy olyan légkört, amelyben a vezérek tudatában lennének annak, hogy a támadás előkészítése és a vele való fenyegetés számukra személyesen szociális, sőt fizikai pusztulást is jelenthetne. Bemutatom, hogy minden szempontból megérték a feltételek egy effajta szervezéshez. Amennyiben az ötlet megvalósulna, ez kiválthatna egy olyan pszichológiai hatást, mint amelyet a nukleáris megfélemlítés stratégiája igyekszik elérni – még hozzá nagyobb fokú biztonságérzettel és a megfélemlítést szolgáló felfegyverkezésnél összehasonlíthatatlanul olcsóbban. Ezáltal egyben megszűnne a felfegyverkezés megindoklásának, valamint az általa kiváltott kockázat valamennyi lehetősége.

III. Minden civilizált társadalom alapkövének egyikét a közösség tagjai közötti kölcsönös bizalom képezi, az a meggyőződés, hogy kicsi a valószínűsége, hogy egy ismeretlen ember bűncselekményt (különösen gyilkosságot) követ el, és ezért nem érdemes bármilyen állandó óvatossági intézkedéseket bevezetni. Effajta bizalom más államok polgárai iránt is fennáll. Azonban ilyen bizalom nem áll fenn más államok vezérei iránt, ami egy támadás elrendelésének bűncselekményét, illetve más állam lakosságának tömeges meggyilkolását illeti. Ennek oka az a felfogás, hogy az állam egy „klikk”, amelynek mindent szabad, amikor a nemzeti célok megvalósításáról van szó. „A nemzeti szuverenitás azt jelenti, hogy a nép megtartja a legfelsőbb jogát – megerősítve törvényben, szokásokban és abban amit tiszteséges emberek törvényesnek vélnek – hogy a más népekhez tartozókat megölje, amikor azt védelmezi, amit saját nemzeti érdekének tekint, vagy érdekeiért harcol.”³ Egy

³ Walt Rostow: *The Stages of Economic Growth*.

közgazdász effajta durva definíciója elméletileg és jogilag is helytelen, de véleményem szerint pontosan tükrözi a katonai tömbökhöz tartozó államok számos vezéreinek a *Staatsraison*ról kialakított felfogását. Az ilyen szemlélet ellen irányuló minden jogi polémia eredménytelen maradna: azt senki sem tagadja, hogy a nemzetközi jog tiltja az agressziót, de az effajta felfogások következtében még a mai napig sem sikerült definiálni az agressziót, még egy államvezetőt sem ért büntetés a támadás előkészítése miatt, ha egyben nem került ki vesztesként is, és még egy hazai jogrendszer sem kísérelt meg agresszió miatt hatékony büntetést előírni saját vezetői ellen. Véleményem szerint hasznosabb lenne gyorsabban és alaposan megvitatni a kérdést, hogy kinek és minként kell meghatározni a nemzeti célokat, és milyenek lehetnek ezek a célok a mai világban – vajon a *Staatsraison* valóban igazolhatja-e az öldöklést.

Az első világháború előtt a nemzeti célt, amelyet az imperialista államok vezérei tűztek ki országaik elé a gyarmatok megszerzése, illetve megtartása képezte; az a nemzeti cél pedig, amelynek alapján a német vezetők kirobbantották a második világháborút ismét az idegen területek meghódítása volt. A vezérek mindegyike elnyerhette a nép jelentős részének támogatását a kítűzött célokért folytatott harchoz, mert az emberek hittek abban, hogy a célok megvalósítása fejlődést és jólétet hoz az egész népesség számára.

Tulajdonképpen, a gyarmatosító birodalmak tiszta közgazdasági szempontból elvégzett visszatekintő elemzése, mint amilyent például John Stracey készített a *The End of Empire*-ben meggyőzően bizonyítja, hogy az imperialista államok népeinek már nagyon kevés vagy gyakorlatilag semmi hasznuk nem volt a gyarmatokból, a távolabbi jövőben már káruk is származhatott ebből a belföldi beruházások elmaradása miatt, habár a birodalmak egyidejűleg hatalmas károkat okoztak a gyarmatoknak gazdasági fejlődésük megakadályozásával. Kétségtelen haszna a gyarmatokból csak a lakosság kis részének volt. „Ha a nemzeti érdeket még mindig kizárólag a részvényesek és kötvénytulajdonosok (ez pedig kb. a lakosság 10%-a) érdekeivel egyenlítik ki, amint ez még jelentős mértékben történik, akkor érthető, hogy általában miért tulajdonítanak hatalmas jelentőséget a tengerentúli beruházásoknak a vele járó magán nyereségszerzés és imperializmus szempontjából.⁴ De ha a nemzeti érdeket a brit bérmunkások és tisztviselők (kb. a lakosság 80%-a) jólétével egyenlítjük ki, akkor az elsőbbséget (a britek számára) jóval nagyobb mértékben a hazai beruházások érdemlik.⁴ Az említett elemzés helyességét azon népek – britek, németek, olaszok, japánok, hollandok

⁴ J. Stracey: *The End of Empire*. London, 1959, 180sk.

– életszínvonalának háború utáni fejlődése is igazolja, amelyek nemcsak, hogy nem jutottak új területekhez, hanem területeket vagy területrészeket veszítettek el.

Így ma már világos, hogy a vezérek mind az első, mind pedig a második világháború okául szolgáló nemzeti célokat a nép szemszögéből egészen tévesen határozták meg, és meggyőzték az alapvető gazdasági tényeket nem ismerő népet. A nemzeti szuverenitásnak az ilymódon meghatározott nemzeti érdekhez való társítása két katasztrofális háborút eredményezett.

Logikusan következik, hogy az egyes népek nemzeti céljainak meghatározása az egész emberiség általános érdekét képezi, és ez a kiút ebből a helyzetből, mert minden nép érdeke, hogy a célok meghatározását ne bízza a saját vezérei akaratára, akik éppúgy tudatlanok lehetnek vagy szűkebb körök külön érdekei vezérelhetik őket, mint az a két háborút kiváltó vezérek esetében történt. Minden nép nemzeti céljainak világos és nyilvános, nemzetközi téren folytatott vita alapján történő meghatározása olyan tartalmakkal tölti fel őket, amelyek a megvalósításukra szolgáló alkalmas eszköztárból kizárják az agressziót. Ha az ilymódon meghatározott nemzeti célok minden állam belső jogrendszere révén a közzétett tartalmuk alapján jogilag és ténylegesen olyan mértékben kötelezővé válnának az állam vezérei számára, mint amennyire kötelezők számukra például a költségvetésről szóló jogszabályok, akkor végre megszűnne az az értelmetlen helyzet, amelyben a nagy államok vezetőit sokkal gondosabban ellenőrzik, amikor ők a legcsekélyebb kölcsönt veszik fel, mint amikor a legnagyobb atombomba bevetéséről döntenek.

Milyen lehet az előzőekben leírt módon meghatározott nemzeti cél tartalma, és ez miként zárja ki az agressziót? Shaw fent említett ember-évoje észjárásának utilitarista elemzésével, kevesebb vagy több erkölcs-telen indokkal, korábban szembe lehetett állítani azt a gazdasági érvet, hogy a gyilkolás célja nem a gyilkolás volt, hanem az emberölés csupán a háború nem kívánt következményeként jelentkezett, amely lehetővé tette a rabok, jobbágyok, új területek, új gyarmatok megszerzését, tehát alkalmat nyújtott az emberek kizsákmányolására. Amíg a technika fejlődése nem tette lehetővé az ember számára, hogy jóval többet termeljen, mint amennyi a saját tisztességes életéhez szükséges, más emberek munkáját csak úgy tudta sikeresen kihasználni, hogy ezeket az embereket a szükségesnél kisebb fogyasztásra kényszerítette, és ezzel érvelni is lehetett. Ez az érvelés ma már nem alkalmazható: a termelési eszközök fejlődése eredményeként más emberek munkája kihasználásának a legsikeresebb, tulajdonképpen az egyetlen ésszerű módja az, hogy meg kell teremteni számukra a szükséges belső megosztást, rendelke-

zésükre bocsátani a korszerű termelési eszközöket és lehetővé tenni az ésszerű munkaszervezést: viszonylag rövid időn belül a gazdaságilag passzívból gazdaságilag aktív embereket és tájakat kell kialakítani, ahol a tisztességes élethez szükségesnél többet termelnek, és ily módon hozzájárulnak az általános gazdasági fejlődéshez. A leigázással járó primitív kizsákmányolás nemzetgazdasági szempontból nem lehet kifizetődő, mert a korszerű gazdaság olyan műveltségi szinten levő munkaközösséget igényel, amilyen elnyomással nem érhető el, illetve, ha valahol el is érik, az nem tűri az elnyomást, a korszerű gazdaságba tömörült termelők pedig a világgazdaságnak aránytalanul többet fognak nyújtani, mint amennyit primitív kizsákmányolással tőlük kapni lehetne.

A technika fejlődése ahhoz vezetett, hogy az államhatár túloldalán levő ember gazdaságilag is ugyanolyan értékű, mint egy, a határ inenső oldalán levő ember. Íme néhány példa: a Kínai Népköztársaság nemrégén hatalmas mennyiségű búzát vásárolt Kanadától és Ausztráliától. Ha ezt megelőzően egy nukleáris támadás feldúlta volna az említett országok termelését, akkor, még ha nem is következik be megtorlás, a kínaiak milliói éheztek volna. Egy állam tudósainak meggyilkolása, vagy csupán munkájuk megakadályozása azonos mértékben akadályozza a tudomány és technika, és ezáltal egyben a termelés fejlődését is valamennyi országban. Ha Hitler repülői megölték volna az antibiotikumokat felfedező tudósokat, most németek halálát is okoznák azok a betegségek, amelyeket antibiotikumokkal gyógyítanak; ha a japánok ellehetetlenítették volna a tranzistorokat megteremtő ellenséges államok tudósainak munkáját, saját gazdaságuk ma kevésbé fejlett lenne stb. Ahogy Galbraith (*The Liberal Hour*) rámutatott, korszakunk az emberek korszaka, és nem a gépeké: az embernek, az emberi tudásnak a gazdasági jelentősége még sohasem volt ekkora. A tömbök közötti határok lelassíthatják az áru- és emberi forgalmat a világ különböző részein, de képtelenek az emberi tudás forgalmának megakadályozására: a tudomány és a technika vívmányait nem lehet tartósan leállítani a határokon, forgalmuk lelassítása pedig annak a fejlődését lassítja le, aki a lassítást végzi.

A fenti tények alapján nyilvánvaló, hogy a megtorlástól függetlenül egy népnek sem lehet gazdasági haszna, ellenkezőleg, csak kára származhat minden olyan cselekvéstől, amely más népek tagjainak megölésére irányul. Tehát, manapság még az állam klikkenti felfogása alapján sem indokolható meg az a hozzáállás, hogy egyes tevékenységi formákat, mint *iure imperii* aktusokat ki kell vonni a rendes bíróságok hatásköréből és a saját általános büntetőjog alkalmazása alól. Például, Szuez támadására (1956) bizonyára nem került volna sor, ha a támadást

elrendelő vezérek számoltak volna azzal, hogy az akkor elkövetett emberöléseket a saját országukban éppolyan bűncselekménynek fogják tekinteni, mint a saját állampolgáraik megölését, és ezért hazai bíróságok előtt fogják őket felelősségre vonni.

Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi világgazdasági helyzetben nem létezhet olyan gazdasági ok, amely indokoltá tenné egy másik állam polgárainak megölésére irányuló akciónak bármilyen közét a nemzeti célokhoz, így a szuverenitás fogalmához sem. Marad a kérdés, hogy a gazdaságin kívül létezhet-e valamilyen más ok? A nemzetközi kapcsolatokban az államok presztízse még mindig aránytalanul nagy szerepet tölt be a döntéshozatal során. E nemzetközi *status seeking*nek elavult értelmezése, amelynek az alapját gyakran a vezér személyes presztízsének a kérdése képezi, komoly gazdasági károkhoz és az őszinte nemzetközi együttműködés megfékezéséhez vezetett és vezet. Mégis, a presztízs erőszakon alapuló felfogása már eléggé eljátszottnak tűnik, és aligha tudna kihatni a nemzeti célok meghatározására, ha ezeket a célokat nyilvános vita útján fogalmazzák meg: éppen a presztízs egyike a káros, többé-kevésbé rejtett zagyvaságoknak, amelyeket a nemzeti célokról folytatott közvitának kellene elhárítania. Az algériai kérdéssel kapcsolatban megtartott népszavazás is megmutatta, hogy az effajta kérdések nemigen érdeklik az embereket.

Sokkal nehezebb kérdés az, amit a világ ideológiai megosztásának neveznek. Vajon valóban létezik-e ilyen megosztás, és indokolt-e, hogy ez a megosztás kihasson a nemzeti célok meghatározására? A katonai tömbök határai alatt a világ egységes, nem csupán a tudomány és a technika területén, hanem az államberendezés céljának alapvető eszméje tekintetében is. Mind az egyik, mind pedig a másik oldal elismeri, hogy az államberendezés alapvető célja a nép, mint egész jólétének a szolgálatában lenni, azaz előmozdítani az állam minden lakosának a jólétét a művelődés és a gazdaság fejlesztése révén, és eközben biztosítani a javak minél igazságosabb elosztását. Különbségek csak a cél megvalósításához vezető legjobb államberendezési technikáról alkotott vélemény tekintetében jelentkeznek. A kapitalizmus hívei már régóta nem védhetik a termelőeszközök feletti magántulajdon szent jellegét és isteni eredetét – ez egy olyan ideológiai állásfoglalás, amelyről nem lehetne ésszerű vitát folytatni – és csak azt állítják, hogy a magántulajdon szükséges az egyéni kezdeményezés serkentéséhez, ezért a rajta alapuló gazdasági berendezés teljességében sikeresebb a szocialista berendezésnél, gyorsabban és könnyebben vezet a gazdaság és a kultúra fejlődéséhez, és végsősoron – még a nemzeti javak elosztásában jelentkező bizonyos igazságtalanságok árán is – mindenki számára előnyösebb.

Korunk legveszélyesebb megtévesztése az az állítás, amely szerint a társadalmi berendezés technikájáról alkotott vélemények közötti különbség ideológiai különbséget jelent, mert az érdekelt csoportok számára lehetővé teszi az objektív, tényeken alapuló eszmecserék megakadályozását mind hazai, mind pedig nemzetközi téren. Az amerikai tévén – még 1961-ben – hallottam egy vitát a legjobb amerikai közgazdászok véleménye szerint a Kennedy-kormányzat már régóta szükséges és túlságosan félnék szociális intézkedéseiről, amelyben az intézkedéseket ellenzők (szenátorok, az orvosok egyesületének elnöke) legfőbb és gyakorlatilag egyetlen érve az volt, hogy ezek szocialista intézkedések, a szocializmushoz vezetnek, vagy a szocializmust jelentik; a kormányzat intézkedéseket védő egyik titkára pedig kijelentette, ha ez így lenne, önmaga is ellenezné őket. Minden közgazdász előtt világossá vált, hogy ezekre az intézkedésekre nemcsak humanitárius okokból volt szükség (az idősebb személyek betegbiztosításáról és a munkanélkülieknek járó segély bizonyos bővítéséről volt szó), hanem a recesszió elleni harc miatt is, tehát az egész amerikai gazdaság érdekében foganatosították őket. Érthető, hogy az intézkedések ellenzői a saját szűk osztályérdekeiket, vagy talán hivatásuk érdekeit védelmezték, nem bocsátkozhattak objektív vitába arról, hogy ezek az intézkedések hasznosak-e a nemzeti gazdaságra, mint egészre nézve, ezért egyetlen kiútként maradt a vitának a „ideológiai” tere, tulajdonképpen a teológia területére való terelése, ahol a hatályos dogma értelmében a szocializmus a tökéletes rossz megtestesítője. Így jött létre egy isten nélküli hitvallás (mert a kapitalizmus sem védhető mint abszolút jó), de egy igen erős ördöggel, miközben a legnagyobb támaszt a szocialista eszmének a sztálinizmusmal való kiegyenlítése nyújtotta. Humphrey szenátor egy nemrég (az *Express*-ben megjelent) interjúban rámutatott arra, hogy az amerikaiak olyan képet alkottak ki a Szovjetunióban uralkodó helyzetről, mintha ott Sztálin óta semmi sem változna. A szocializmus ilyen dogmatikus felfogása, amelynek védelmére egy meglehetősen erős inkvizíció – a makartizmus – is kialakult, lehetőséget nyújt bizonyos érdekcsoportoknak, hogy egy ilyen elképzelt szocializmus elleni harc palástja alatt megszerezzék a nyilvánosság hangos részének támogatását az egész állam és az emberiség érdekében, de nem az ő szűk érdekükben levő politika megakadályozására irányuló törekvéseikhez. A másik oldalon ebben a legjobb szövetségeseik a sztálinisták, akiknek szintén szükségük, hogy a szocializmust – egy olyan társadalomberendezési technikából, amelyben tények és eredmények alapján van lehetőség tudományos viták folytatására, és amelynek eredményessége érdekében különböző körülmények közt különböző formában kell megjelennie, – megvál-

toztathatatlan dogmák sorává alakítsák át, amely saját pápával és saját inkvizícióval rendelkezik. Számukra az ördögöt a múlt évszázad végi, a szocializmus bármely elemének befogadására nem hajlandó abszolutista kapitalizmus jelenti, amelyet békés úton nem lehet megváltoztatni, hanem erőszakkal ki kell irtani.

Az emberi társadalom jobb berendezése iránti törekvés az általános emberi kalandozásnak éppen olyan része, mint amilyen az orvostudomány, technika, kémia stb. fejlődése iránti törekvés. Ugyanazokból az okokból kifolyólag, hogy a modern gazdaságban az államhatár túloldalán élő ember egyforma értékű, mint a határ innenső oldalán élő ember – mert a nagyobb termelés, a tudomány és a kultúra erőteljesebb fejlődése a túloldalon az innenső ember számára is hasznos – az eredményesebb termelést, a tudomány és a kultúra gyorsabb fejlődését lehetővé tevő társadalmi berendezés az egyik oldalon hasznos a másik oldal számára is. Ezért a minél jobb társadalmi berendezés iránti küzdelem a világ minden részén éppolyan általános emberi feladat, mint amilyen például a jobb egészségügyi ellátásért folyó harc. A társadalmi berendezés technikája ugyanolyan tudomány, mint minden más tudomány, a tudomány pedig nem csak egy állam belső ügye. Az a tény, hogy a nemzetközi jogban a társadalmi berendezés kérdését még mindig főként belső ügynek kell tekinteni, a kérdés nem tudományos módon történő megközelítésének a következménye, amely a berendezést legjobb esetben versengés dolgának veszi (azoktól a dolgoktól eltérően, amelyeket erőszakkal kell valakire rákényszeríteni), ahelyett, hogy közös megvizsgálás és együttműködés tárgyának tekintené, a legjobb eredmények elérésének érdekében.

Amióta évszázadunk harmincas éveinek nagy gazdasági válságát követően a közgazdaságtanba bevezették a nemzeti gazdaságok, mint egészek eredményeinek rendszeres mérését (bruttó és nettó termék, termelékenység, egy főre jutó jövedelem stb.), lehetőség nyílt egy adott társadalom berendezése eredményeinek felülvizsgálására, azaz objektív, tudományos vita folytatására arról, hogy miként szolgálja a társadalmi berendezés a nemzeti gazdaságnak és a világgazdaságnak, mint egésznek az érdekét. Lényeges, hogy az egész világon létezik egy közös mérce a társadalmi berendezés eredményességének értékelésére, léteznek általánosan elfogadott tudományos módszerek ezen eredményességek mérlegelésére, de fennáll az az általános érdek is, hogy a társadalmi berendezés mindenütt a lehető legjobb legyen. Tehát nem létezik sem ésszerű, sem pedig tisztességes ok arra, hogy a tudományos viták jellege másfajta legyen, mint amikor például egy gyógykezelési módszerekről folytatott vitáról van szó, ahol az objektívan legjobb módszer után

kutatnak, és amelyben valamennyi részvevő tisztességtelennek tartaná önmagát, ha ehelyett minden eszközzel, akár erőszakkal is, annak a bebizonyítására törekedne, hogy az általa kitalált módszer a legjobb.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a társadalmi berendezések közötti különbségek nemcsak, hogy nem szolgálhatnak érvként más államok tagjai megölésének a jogszerűsitére; ellenkezőleg, ők az államok közötti együttműködési kötelezettség alapját képezik. Tulajdonképpen a társadalmi berendezés technikája körüli, ideológiai különbségekkel elködösített nem tudományos és tisztességtelen veszekedés a hidegháború mai formájában összehasonlíthatatlanul több emberáldozatot követel, mint amennyit az orvosi módszerekről folyó hasonló primitív viták valaha is követelhetnének, és többet, mint amennyivel bármelyik „forró” háború valaha is járt. Olyan időkben, amikor a fejlett államoknak saját életszínvonaluk csorbítása nélkül is lehetőségük van támogatást nyújtani a fejlődő országoknak, hogy azok viszonylag gyorsan kiemelkedjenek az elmaradottságból és a lakosság számára emberhez méltó életet biztosítsanak, ezek a fejlett országok a segélynyújtás helyett gazdasági hatalmukat felfegyverkezésre használják, és az emberiségnek több, mint a felét emberhez nem méltó helyzetben, éhínségnek, fertőző betegségeknek kiteve hagyják, magas elhalálozási ráták mellett, különösen a nők és a gyermekek körében. A társadalmi berendezéssel kapcsolatos dogmatizmus jelentős mértékben sikertelenné teszi még azt a szerény támogatást is, amit mégis nyújtanak, mert gátat vet az olyan társadalmi berendezésnek, amelyen a segélyt eredményesen ki tudná használni. Ebből a szempontból jelentős a gondolat Andrew Schonfield könyvében: „Ha figyelembe vesszük a kommunizmus minden előnyét, azt lehetne gondolni, hogy a legbölcsebb és talán legnemesebb lépés az lenne, ha a fejletlen országokra bízánk, hogy kommunista országokká alakulnak-e át. Biztosan igaz, hogy abban az esetben, ha két szegény, a természettől egyformán megajándékozott nép a kezdettől kezdene, az esélyek jelentős mértékben annak a népnek az oldalán állnának, amely a kommunista rendszert választaná. A valódi ellenérv abban rejlik, hogy egy népnek a kommunista malomkövön való áteresztés okozta ártalom tartós jellegű. Sok időnek kell eltelnie a totalitárius zsarnokság szokásainak helyreigazításához, mind a vezetők körében, mind pedig azok között, akik felett ők hatalmat gyakorolnak.”⁵ – A fenti idézet szinte rövid összefoglalása a mindkét oldalon jelen levő dogmatizmus kilátástalanságának. A sokéves tapasztalat igazolta, hogy a gazdasági tervezés, a beruházások és a jövedelemelosztás társadalmi ellenőrzése nélkül, tehát

⁵ A. Schonfield: *The Attack on World Poverty*. London, 1960, 16sk.

nagyon erős szocialista elemeknek a fejletlen országok berendezésébe való bevonása nélkül, a gazdasági segély egy megvesztegethető csoport meggazdagodásán kívül nehezen tud egyéb eredményeket felmutatni. Logikus lenne, hogy a segélyt nyújtó állam megkövetelje a megsegített államtól, hogy a saját gazdaságát a szocialista elvek szerint szervezze meg annak érdekében, hogy a támogatás ne legyen eredménytelen. Gyakran az ellenkezője történik, így még az is, amit segélynek szántak egyes csoportok megvesztegetésévé alakulhat át, annak érdekében, hogy ezek a csoportok akadályozzák meg saját fejletlen országuk ésszerű berendezésének megteremtését. Az okot a fenti idézet említi: a szocializmusnak a sztálinizmussal való kiegyenlítése, a vallásszerű félelem mindentől, amit szocializmusnak lehet nevezni. Ezt az állásfoglalást a másik oldalon az *unae sanctae ecclesiae* dogmatikusai támogatják, mert szerintük a szocialista berendezés csak a tömbön belül lehetséges, és ez csak a másik katonai tömbből érkező állítás másik oldalát jelenti, mely szerint a szocialista berendezés egy tömbbe kényszerít; de az álláspontot még jobban támogatják a sztálinisták, akik a sztálini önkényuralmat a szocializmus dogmájaként kívánják bemutatni, amivel félelmet váltanak ki a fokozott társadalmi fegyelemtől, amely elengedhetetlen a fejletlen gazdaságnak a fejlődés útjára lépéséhez.

IV. Tehát, minden nép objektívan, tudományosan meghatározott nemzeti érdekének, és ezek szerint nemzeti céljának is, ki kell zárnia a más népekhez tartozók megölésére irányuló minden akciót, és ebből kifolyólag minden támadást is, de ugyanakkor ki kell terjednie a többi néppel való együttműködésre, nemcsak a gazdaság és tudomány területén, hanem a társadalmi berendezés tekintetében is. Ha az ilyen nemzeti célokat sikerülne világosan és nyilvánosan meghatározni és minden állam legfelsőbb törvényébe foglalni oly módon, hogy az állam egész jogrendszere erőteljesen szavatolja tiszteletben tartásukat, és pszichológiailag a vezérekre nézve is kötelezőnek fogadják el őket, akkor megszűnik a nukleáris megfélemlítés, és általában minden felfegyverkezés valamennyi oka és igazoltsága.

Minden államban a tudományosan meghatározott nemzeti célok a legfelsőbb törvénynek, az alkotmánynak olyan részét kell, hogy képezzék, amelyet nemzetközi téren folytatott vita alapján fogalmaztak meg. Ugyanis, a nemzeti célokról folyó valódi tudományos vita csak nemzetközi téren lehetséges, mert hazai határok közötti szabályok szerint még mindig léteznek olyan tilalmak, amelyeket a nemzeti téren folytatott vita nem tudna kiküszöbölni, mert megtárgyalásuk a vita hazai részvevői számára túlságosan kockázatos lenne: jó példa erre a szocializ-

mus meglátása az általam már említett amerikai műsorban. Ezen túl, az egységes világban a nemzeti célok meghatározása megköveteli a célok egymás közötti összehangolását is.

Ebben az évszázadban az emberiséget sújtó három nagy szerencsétlenség – az első világháború, a nagy gazdasági válság és a második világháború – keletkezésének a története az ostobaságra és nemtudásra vezethető vissza, amelyek annyi értelmetlen szenvedést és veszteséget okoztak. A világban, amelyben együttműködéssel minden elérhető, széthúzással viszont minden elveszíthető, semmilyen értelmes okkal sem indokolható az együttműködés létrehozásának vélt lehetetlensége, így manapság túlságosan veszélyes lenne bevárni a katasztrófát, és csak utólag azonosítani az ostobaságot, az ésszerűtlen okot, amely azt kiváltotta. Ezért a nemzeti célokról szóló vita egyben egyfajta társadalmi pszichoanalízis is kellene, hogy legyen, amely felderítené azokat az akadályokat, amelyek hátráltatják az együttműködést. A tilalmak gyakran az egyes befolyásos csoportok különös érdekeiben gyökereznek, ezért egyes országokban ebben a vitában gyakran nem lehet elkerülni a valódi hatalmi struktúra elemzését, mint amilyent például C. Wright-Mills készített az amerikai társadalomról a *The Power Elite*-ben. Már ebből az okból kifolyólag sem várható, hogy a befolyásos nagy államok vezetői kitörő lelkesedéssel üdvözlik az effajta vitát, és nem lenne könnyű dolog a vitában elérni a szükséges őszinteséget. Mégis, nem hiszem, hogy el lehetne utasítani a meghívást a nemzeti célok meghatározásáról és összehangolásáról szóló komoly, hasznos vitára, amelyet a hazai és nemzetközi közvélemény szélesebb köreinek kellene kezdeményezniük.

Másrésről, a távközlési eszközök – elsősorban a tévé – bizonyos fokú nemzetköziesítése nélkül ezek az eszközök veszélyt jelentenek a demokráciára nézve; ha pedig megtörtént a nemzetköziesítésük, az eszközök a demokrácia magasabb formájának alapjává válhatnak, mind a belföldi, mind pedig a nemzetközi viszonyokban. A nemzetközi kapcsolatokban a demokrácia alapvető követelménye az kell, hogy legyen, hogy minden állam külpolitikájának fő irányelveit nyilvánosan vitassák meg és ismertessék, tévé előtt; a folyamat kezdetét a nemzeti célokról szóló vita jelentené.

V. Egy másik írásomban⁶ azt próbáltam bemutatni, hogy a valóban korszerű jog tudományos alapokon történő kialakítását az elavult és valóban pszeudorealista felfogások akadályozzák. Ezek a felfogások képezik az olyan jogrendszer megteremtését gátoló tétlenség alapját, amely

⁶ *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3/1957. sz.

kizárhatná a nukleáris, és általában a háborús veszélyt. Amíg nem állunk el attól a felfogástól, amely szerint a nemzetközi jog legfontosabb szabályainak tiszteletben tartása az államok ellen irányuló szankciókkal biztosítható, és amíg ezt tekintik az egyetlen ésszerű biztosítéknak, a nukleáris megfélemlítésen kívül mást nem lehet kitalálni. Az ilyen rendszernek a sikertelensége, hogy elhárítsa, vagy legalább csökkentse a nukleáris veszélyt, csak egy újabb bizonyíték arra, hogy a rendszer alapjául szolgáló eszmék nem reálisak.

Az ellenelő megszervezésének valós lehetősége csak azon a felfogáson alapulhat, amely szerint a nukleáris veszély elhárítása nem csak az egyik államnak a másik állam iránti érdeke, hanem valamennyi állam közös, egyformán fontos érdekét képezi. Minden állam köteles, hogy elsősorban saját határain belül megtegyen minden szükséges intézkedést, hogy kizárja a nukleáris és általában a háborús veszélyt más államokra nézve, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy saját vezéreinek az ellenőrzésére irányuló intézkedéseket kell fogantatnia.

A veszély nem is annyira az államok azon meggyőződésében rejlik – mint azt a fent idézett Rostow-féle definíció kiemeli, – hogy minden megengedett, ha a nemzeti érdekek kerülnek szóba, hanem inkább abban, hogy a vezérek ezt a felfogást leggyakrabban téves alapokon alkalmazzák, mivel alapjában véve önmaguk is tévesen határozzák meg a nemzeti érdekeket, mégpedig tudatlanságból, vagy pedig azért, mert kiegyenlítik őket a lakosság viszonylag kis részének a különös érdekeivel. A mai világban az igazi nemzeti érdekek megegyeznek a nemzetközi közösség érdekeivel, ezért a háborús veszély elhárításának első lépéseként biztosítani kell a nemzeti érdekek objektív módon, tudományos módszerekkel történő meghatározását. Az előzőekben már rámutattam, hogy ez nyilvános nemzetközi vita útján érhető el, korszerű kommunikációs eszközök révén. Egy ilyen vita legfontosabb eredménye az lenne, hogy az egész világ előtt feltárná azt a kegyetlen ostobaságot, amely kiválthatná a harmadik világháborút, és amely egyben a hidegháború okául is szolgálna, mert elkerülhetetlenül megmutatná, hogy különösen a legnagyobb és legfejlettebb népek lényeges érdekei között nemcsak, hogy nincsenek ellentétek, hanem ezek az érdekek egyben közös nemzeti érdekek is. Ezzel a vita mozgósítaná a közvéleményt (a nemzetközi viszonyokban egyetlen lehetséges szankciót), hogy kiálljon az ily módon meghatározott nemzeti érdekek és a tiszteletben tartásukhoz szükséges intézkedések mellett.

Teljesen világos, hogy az effajta vita minden nép érdekében áll, a vitában való részvétel pedig kétségen kívül a vezérek nemzetközi jogi kötelezettsége – természetesen, ha a nemzetközi jog alapjának a vezérek

azon feladatát tekintjük, hogy gondot viseljenek azok jólétéről, akik felett a hatalmat gyakorolják.

A jogilag szervezett ellenerő megteremtésének második szakasza egy olyan rendszer megszervezése lenne, amely biztosítaná, hogy az államok a fenti módon meghatározott nemzeti érdekekkel összhangban viselkedjenek. Az ilyen rendszer fő részét minden államban a belső jog elsősorban alkotmányjogi és büntetőjogi jellegű intézkedései kellene, hogy képezzék. A nemzeti érdekeket az alkotmányban oly módon kellene megfogalmazni, hogy lehetővé váljon a velük összhangban nem levő magatartás legalább olyan szankciókkal való sújtása, amilyenek bármely egyéb alkotmányértésért kimondhatók. Az államhatalmi berendezésnek is a nukleáris veszély elhárításának a szolgálatában kell állnia: itt érvényesíteni kell majd azt az alapelvet, amely szerint egy vezér vagy a vezérek egy csoportja sem eléggé megbízható ahhoz, hogy csak őrre bízzák a nukleáris ütőerő létrehozására képes katonai potenciált. Ebből az következik, hogy valamennyi nagyobb államnak decentralizálnia kell majd a hadi és rendőrségi hatalmát: valószínűleg ebben a kérdésben lesz legnehezebb leküzdeni az éppen ezen hatalmak központosításának szükségességéről kialakított, szentesített előítéletet, ezt a nemzetállamok megalakulása idejéből származó régi örökséget. Meggyőződés, hogy Machiavelli ugyanolyan hévvel követelné ma ezen hatalmak decentralizálását, mint amilyenell annak idején központosításukat követelte. A büntetőjognak egy további lényeges reformjával, amely majd ugyanúgy az előítéletek ellenállásába ütközik, meg kell szüntetni a határ túloldalán és az innenső oldalán elkövetett emberölések közötti minden különbségtételt.

Habár túlnyomórészt belső jogi intézkedésekről lenne szó, ezek nem valósítanak meg a céljukat, ha nem tudnák meggyőzni a nemzetközi közvéleményt arról, hogy kellő mértékben sikeresek ahhoz, hogy kizárják a támadást. Ezért lenne szükséges, hogy ők is nemzetközi keretek közötti vita tárgyát képezzék és, ha erre szükség mutatkozik, hatékonyságukat nemzetközi intézkedésekkel biztosítsák – például, annak lehetővé tételével, hogy külföldi vagy nemzetközi szerv is kezdeményezze a hazai szervek tevékenységét az előírt intézkedések alkalmazása érdekében.

Végezetül, a rendszert ki kellene egészíteni egy úgyszólván mechanikai biztosítókkal: az emberek minél intenzívebb államok közötti forgalmával. Még a nem teljesen normális vezérek is vonakodnának a gomb lenyomásától annak tudatában, hogy ezzel saját turistáiknak, kereskedőiknek, egyetemi hallgatóiknak, tudósaiknak, művészeiknek tíz- vagy talán száz ezreit is halálba sodornák. A nemzeti célokról folyó vita rámutat majd a korlátozások értelmetlenségére is ebben a tekintetben.

VI. A nukleáris megfélemlítési rendszer alapvető indítóoka és alapvető pszichológiai eszköze a félelem. Annak a rendszernek az indítóoka, amely ezt felcserélhetné és amelyet a fentiekben mutattam be, az lenne, hogy minden nép felfogja a saját reális érdekeit, a pszichológiai eszköze pedig az ilyen felfogáson alapuló kölcsönös bizalom kialakítása. Elérni azt, hogy a nép felfogja a saját érdekeit nem könnyű dolog: Kennedy amerikai elnök (1962 júniusában) az amerikaiaknak bizonyos gazdasági intézkedések szükségességét törekedett megmagyarázni, amelyek vitathatatlanul a nemzeti érdeket szolgálták, de úgy látszik, meglehetősen eredményes ezeknek a megcáfolása a szocializmusról alkotott előítéletekre való hivatkozással. Lehet, hogy ez jó példa arra, hogy a belső fejlődés szempontjából is mennyire szükséges és hasznos lenne a belső berendezés lényegében tudományos jellegű kérdéseiről nemzetközi vitát folytatni. De csak abban az esetben, ha az ellenségeskedő, vagy a legjobb esetben versengő hozzáállás helyett a tudományos együttműködés képezné a kiindulópontot. Az effajta vita egyben a kölcsönös bizalom kialakításának legerősebb tényezőjévé válhatna, a bizalom pedig nélkülözhetetlen a fegyverek feletti végleges győzelem kivívásához, egy olyan szellemben, amely erősebb a fegyvereknél. Erre még sohasem volt ennyi esély, mint manapság, és még sohasem volt ennyire veszélyes ezt a lehetőséget elmulasztani.

A FILOZÓFUSOK HAJÓJÁNAK MAGYAR UTASAI

Margójegyzet a hazai filozófia historiográfiájához

Az ezredfordulón a magyar filozófiatörténészek „Üres-e a kamra?” címmel vitatkoztak az akadémiai *Magyar Tudomány* hasábjain arról, hogy „létezik-e magyar filozófiai hagyomány?”¹ Kérdésfeltevésük jóval megengedőbb volt, mint a 19-20. századi magyar filozófusoké. „A filozófiának a magyar nemzet szellemi életében nem jutott kiváló szerep; ki-magasló, vezérlő alakokra e téren nem akadunk” – vélekedett 1896-ban Alexander Bernát, a filozófia frissen kinevezett professzora a budapesti egyetem bölcsészkarán.² Még pesszimistább volt Kiss János, Alexander katolikus filozófus kollegája, aki a budapesti egyetem hittudományi karán létesített filozófia katedra első kinevezettje lett 1898-ban. Öt évvel korábban írta, hogy: „A magyar nem volt és nem is lesz soha kiválóan bölcselkedő nemzet”.³ Néhány történelmi korszakfordulóval később, 1948-ban pedig így fogalmazott Lukács György, aki a Magyarországra történő visszatérése óta már maga mögött tudott egy professzori kinevezést (1945) ugyancsak a budapesti egyetemen (miközben röviddel egy önkritika [1949] előtt állt): „egyáltalában nincs magyar filozófia”, azaz „olyan magyar gondolkodó még nem volt, akit – határainkon kívül – akár csak tisztos másodrangúnak is lehetne számítani”.⁴ A magyar

¹ *Magyar Tudomány* (2000. aug.) 107. évf. (Ú. F. 45.), 8. sz., 981–1026. o. (szerk. Percz László). E kérdésfeltevés egyébként már a rendszerváltás utáni első seregszemle-jellegű magyar filozófiatörténeti konferencia kapcsán megfogalmazódott: „Fontos volt gondolkodni magáról a konferencia tárgyaról, a magyar vagy magyarországi filozófia létéről, nem-létéről. Ha létezik, miért létezik, ha nem, akkor milyen érvek szólnak az utóbbi feltételezés mellett.” (Veres Ildikó–Mezei Balázs [szerk.]: *Gondolatok gondolatokról. A magyarországi filozófia történetéből című konferencia előadásai*. Miskolc: Felsőmagyarországi Kiadó, [szerkesztői előszó], 7.). A magyar filozófia historiográfiájának egyik legutolsó módszertani vitája is abból a kérdésből indult ki, hogy „a »magyar filozófiatörténet« címke önmagában nem jelent semmit, mert a terület művelői között nincs egyetértés sem az alapanyagul szolgáló releváns szerzők és művek körét, sem pedig azok feldolgozásának módját tekintve” (*Szépirodalmi Figyelő* 12. évf., 3. sz. [2013], 29–63. o.; idézet: Demeter Tamás: *Hogyan lehet és hogyan érdemes magyar filozófiatörténetet írni?*, 28). Az *Országút* folyóirat hasábjain nemrég Demeter Tamás historiográfiai téziséből (1. évf. 8. sz. [2020], 13–16) kibomló vitát szintén a magyar filozófiával kapcsolatos kétely határozta meg: „ebben a közegben” – írta Demeter – „a racionális érvelés hatástalan az organikus vagy oktrojáltan rögzült szokásrenddel és szimbólumokkal szemben” (13).

² „Magyar filozófia története” szócikk, *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeret enciklopédiája tizenhat kötetben. XII. kötet* Budapest, Pallas. 16–22, idézet: 16.

³ XIII. Leó és a bölcselettudomány. In: Szentkláray Jenő (szerk.) *Csanád-egyházmegyei zarándoklat Rómába 1893. évi április hó 5-11-én XIII. Leó pápa 50 éves püspöki jubileuma alkalmából [...]*. Temesvár, Csanád-egyházmegyei Könyvsajtó. 156–172, idézet: 169.

⁴ *A Magyar Kommunista Párt és a magyar kultúra. Az előadás elhangzott 1948. ápr. 9-én, első megjelenés az 1948. évi könyvnapokra (jún. 1-3.) időzítve az Új magyar kultúráért.* (Budapest: Szikra) kötet részeként (11–33; idézet: 13).

kultúra filozófiátlanságát állító tézisnek hosszú elő- és utótörténete van, és az idézett megfogalmazások nemcsak azért hathatnak zavaróan a magyar filozófia mai szemlélője és történetírója számára, mert az általános kultúrtörténet és emlékezetpolitika számára oly fontos 19-20. századra vonatoznak, hanem annak okán is, hogy a megszólalók maguk olyan egyetemi tanárok voltak, akik *ex officio* filozófiát kellett létrehozni. (Tehát nevezhetnénk e megnyilvánulást performatív önellentmondásnak is.)

A kijelentések hatálya vonatkozik a véleménynyilvánítók életművének jelentős részére is, nem beszélve filozófiaszervező tevékenységeikről. Alexander deklarációját megelőzi a nagy Kant-monográfiája (1881), az úttörő *Filozófiai Írók Tára* fordítás- és monográfiásorozat elindítása (1881), benne Kant *A tiszta ész kritikájának* lefordítása (1891; mindkettő Bánóczi Józseffel közösen). Kiss 1886-ban indította útjára a *Bölcseleti Folyóiratot* és kezdett hasábjain értekezni a bölcselet magyar nyelvéről. „Mi végre, ha a magyar nem volt és nem is lesz soha kiválóan bölcselkedő nemzet?”

Egy szempontból azonban egyetérthetünk velük: a 19-20. századi magyar filozófia története tragikusan gazdag félbe maradt vagy el sem készült művekben, jobb sorsa érdemes, megtört filozófusi pályákban. 1915 februárjában a szibériai Omszk hadifogoly-kórházában 33 évesen meghalt Zalai Béla ígéretes tehetségét a kortársai is elismerték („Nekünk is elesett egy várunk” – írta Alexander a *Budapesti Hírlapban*, Przemyszl kapitulációjának napjaiban);⁵ más életpályák az ismeretlenség homályában akadtak el vagy törtek ketté. Somogyi József például 25 évesen Freiburgban tanult Edmund Husserlnél, a kor legjelentősebb filozófiai rendszerének, a fenomenológiának az alapítójánál, miután elnyerte a budapesti akadémia pályadíját *A fenomenológia történeti és kritikai vizsgálata* című kéziratával (Budapest, 1926). Két évtizednyi sikertelen próbálkozás után végül 1947-ben eséllyel szállt ringbe a budapesti tudományegyetem második filozófiai katedrájáért, melynek a helyettesítését előzőleg rábízták. A tanszék odaítéléséről döntő pályázat azonban több szempontból is tanulságos. Lukács György különvéleményben hangsúlyozta, hogy Somogyi, aki „a filozófia legfontosabb problémáit” végső soron „a kinyilatkoztatás által adott hitigazságokban [...] látja megoldottnak”, „nem tartozik azok közé, akik hivatva volnának a magyar ifjúság filozófiai és világnézeti nevelését vezető helyről irányítani”.⁶ A Somogyival valamennyire szimpatizáló Szalai Sándor – aki megjárta a

⁵ (1915. márc. 28.) 35. évf., 87. sz., 7. o.

⁶ A folyamat iratai megjelentek: Ambrus János (szerk.): Egy katedra sorsa. *Magyar Filozófiai Szemle*, (1985) 29/1–2. 272–313, idézetek: 293–294.

munkaszolgálatot, az ÁVH börtönét, majd 1957-ben másodszor is elbocsátották katedrájáról – faramuci módon azért kárhoztatta őt, mert „eklektikusan vegyíti össze [...] Edmund Husserl eszméit a hagyományos katolikus filozófia gondolataival”, ahelyett, hogy „ennek a [katolikus] filozófiának leghaladóbb”, nevezetesen az „újthomista” irányát követné (284). A még a posztján lévő Kornis Gyula meg azt kifogásolta, hogy Somogyi „hatalmas munkásságú, de azért ún. önálló rendszert nem alkotó” (306). Mielőtt ezek a vélemények kifejtették volna hatásukat (azaz: mielőtt a minisztérium közbelépett volna az ortodox marxista Fogarasi Béla érdekében), a bicikliző Somogyit elütötte a villamos Szeged határában. „A professzor nem sportból kerékpározott” – jegyezte meg a *Magyar Nemzet* kommentárja –, „hanem tejet akart szállítani nagyszámú családjá számára”.⁷

Persze, mondhatná valaki, e tragikus történet nem magyar sajátosság. Csak az említett fenomenológia – a huszadik századi kontinentális filozófia centrális irányzatának – közép-kelet-európai történeténél maradva: Leopold Blaustein családja a leMBERGI gettóban túnt el (az *opus magnum* kéziratával együtt), a hetvenéves Jan Patočka egy rendőrségi kínvallatást követően hunyt el 1977-ben Prágában, nem is beszélve a *Filozófusok gőzöse* néven emlegetett hajó utasairól, akiket Lenin személyesen válogatott össze a száműzetésre ítélt gyanús értelmiségiek közül.⁸ A fenomenológia németországi centruma sem szűkölködött tragikus eseményekben. Nemcsak a korai fenomenológia alternatív, realista irányának élharcosa, Adolf Reinach vesztette életét a krisztusi kort alig meghaladva a Nagy Háború belgiumi frontján, hanem maga Edmund Husserl, a fenomenológia alapítója is megjárta. Életének utolsó éveit a nemzetiszocialista elnyomó intézkedés közepette élte le – a fenomenológia »talmudizálja« az ideák világát –, és terjedelmes, kiadatlan kéziratok hagyatéka áldozatául eshetett volna a »kristályéjszaka« pogromjának, ha egy belga ferences szerzetes, Herman Leo Van Breda kalandos módon ki nem menekíti Belgiumba a filozófus halála utáni hónapokban, 1938 nyarán. Később a kéziratot elrejtette egy máig ismeretlen helyre, amikor a megszálló német csapatok ágyútüzében a leuveni könyvtár megolvadt üvegpadrólja aláfolyt a könyvraktárba (hungarikum-adalék, hogy e pusztítást túlélő alig tucatnyi félretett könyv között volt az Óma-

⁷ (1948. jan. 29.) 4. évf., 23. sz.

⁸ Erről az irányzatról összefoglalóan lásd legutóbb: Płotka, Witold – Eldridge, Patrick (szerk.): *Early Phenomenology in Central and Eastern Europe. Contributions To Phenomenology*, 113. Cham, Springer, 2020 (saját álláspontom [recenzió]: *Phenomenological Reviews* 6 [2021]). – A hazánkban kevésbé ismert filozófushajó-történetről pl.: Chamberlain, Lesley: *Lenin's Private War. The Voyage of the Philosophy Streamer and the Exile of the Intelligentsia*. New York, Picador, 2008.

gyar Mária-siralmat őrző ún. Leuveni kódex, amit az egyetem még a könyvtár első világháborús német tönkretétele utáni jóvátétel keretében szerzett be, s amelyet később egy Leuvenben tanító emigráns magyar jezsuita professzor, Muzslay István közvetítésével tudott visszacserélni az Országos Széchenyi Könyvtár).⁹ Husserl egyik tanítványát és aszisztensét, a szintén zsidó származású Edith Steint pedig Auschwitz gázkamrájában gyilkolták meg rögtön a transzport beérkezésekor. E tény azért maradhatott fenn a túlélői emlékezetben, mert Stein akkor már karmelita szerzetesnővér volt a Keresztről nevezett Terézia Benedikta néven, s így rendi ruhában érkezett a haláltáborba (Edith Steint a szent pápa, II. János Pál 1987-ben boldoggá, 1998-ban szentté, 1999-ben pedig Európa társvédőszentjévé avatta). Tehát a magyar filozófia még a sorscsapásaiban sem lenne különös jelentőségűnek nevezhető? Anélkül, hogy az egyéni és kollektív tragédiákat egymáshoz méricksélnénk, nyilvánvaló az is, hogy a magyar filozófia történetíróiként nem hivatkozhatunk önmagában a 19-20. század történelmi viszontagságaira a magyar filozófia látszólagos deficitjének mentségeként.

Ahhoz, hogy ezt a látszólagos kánonhiányt meghaladhassuk, szerintem gyökeres fordulatra lenne szükség a magyar filozófia, különösen az emlékezettörténetileg és a kortárs filozófia felől tekintve centrális jelentőségű – az utóbbi forrásvidékeként szolgáló – modern magyar filozófia, nevezetesen a »hosszú tizenkilencedik század« második felének és a »rövid huszadik század« első felének korszakára eső magyar filozófia tudományos igényű történetírásában. Ahelyett, hogy azt a kérdést tenénk fel »Ki és miért nem volt filozófus?«, azaz ahelyett, hogy a filozófiai kánon szempontjából szóba jöhető gondolkodók (»az igazi filozófusok«) csoportjának szűkítésén munkálkodnánk valamiféle idealizált szerepelvárás-rendszerből kiindulva, inkább arra törekedjünk, hogy a »Ki volt filozófus?« kérdés történeti hatókörét kíséreljük meg tágítani olyan csoportok azonosítása révén, amelyeknek tagjai a saját korukban a közegük által a filozófiával szemben támasztott professzionális szerepelvárás-rendszereknek próbáltak meg valahogy megfelelni. Hogyan nézhet ki ez a gyakorlatban?

A filozófus-státusz elvitatására a történelmi szereplők, sőt a filozófia mai önértelmezése által leginkább használt fogalom a Somogyival kapcsolatban Kornis ellenvetésében is előkerülő »eredetiség« fogalma volt. Az ekkor már ötven éves Somogyi pedig nemcsak a professzionális

⁹ Lásd pl. Van Breda, Herman Leo: The Rescue of Husserl's Nachlass and the Founding of the Husserl-Archives. In David Ulrichs – Basil Vassilicos (ford.) *Geschichte des Husserl-Archivs / History of the Husserl-Archives*. Dordrecht, Springer, 2007, 39–69; valamint a néhai Muzslay István atya személyes közlése Leuvenben.

filozófuskarrier elvárt mérföldköveivel rendelkezett – bölcsészdoktori oklevél (1920), magántanári képesítés (1927), címzetes egyetemi tanár (1937), sőt 1930-tól a szegedi tanárképző főiskola filozófia- és pedagógiatanára (nem is beszélve magas presztízű szakmai testületi pozícióiról, mint a Magyar Filozófiai Társaság titkári posztja [1923] vagy a Szent István Akadémia rendes tagsága [1934]) –, hanem számos közlemény szerzője volt, sőt kortársaival összehasonlítva kifejezetten aktív nemzetközi tudományos jelenléttel büszkélkedhetett: 1925-ben tanulmánya jelent meg a németországi *Kant-Studienben*, az akkor még nem kizárólag az angolszász nyelvre fókuszáló nemzetközi tudományosság talán legjelentősebb filozófiai lapjában, 1930-ban pedig egyike volt azoknak a külföldi szerzőknek, akik tanulmányukkal köszönthették a hatvanéves Joseph Geysner müncheni katolikus filozófust,¹⁰ akinél Somogyi még freiburgi peregrinációja idején tanult Edmund Husserl mellett.

Somogyi elefántcsonttorony-lakó sem volt, hiszen a harmincas évektől kezdve egyre aktívabban bekapcsolódott a biológiai fogalmak (pl. tehetség, faj) körül zajló filozófiai-világnézeti vitákba tág értelemben vett keresztény világnézeti alapról. Az üldözött zsidóság támogatót vélt benne felfedezni „a sem jobbra, sem balra nem kacsintgató tudós”-ban, akinek „komoly, tudományos erejű és semmiféle politikai mellékszempontokat nem szolgáló” fajelméleti könyvét „örömmel” üdvözölte a később a munkaszolgálatot is megjárt Sós Endre az *A Magyar Zsidók Lapja* hasábjain, mert „az Egyház dogmatikai szempontjait” alapul véve bizonyítja, hogy „az antiszemitizmus már az elnevezésében is igaztalan”.¹¹ Somogyi könyvének végkövetkeztetése szerint „[a]z elfogulatlan fajkutatás elismeri ugyan, hogy az ember és ember között jelentékeny velünkszületett különbségek vannak, de egyúttal azt is felismeri, hogy [...] végeredményben mindnyájan [...] vér- és fajrokonok, *embertestvérek vagyunk*”, amiből számára „az osztó és a szociális *igazságosság*”, valamint „az egyetemes emberi szolidaritás” eszméi következnek.¹² Eközben Somogyi durva támadásoknak volt kitéve a zsidó- és kereszténységellenes szélsőjobb részéről: „csak éppen nálunk akadnak olyan csodabogarak, akik – alighanem a »szentistváni gondolat« nagybőrőinek a tömjénezésére – a fajtalanság hínárjában evickélnek” – írta a Somogyinak címzett pamfletjében a világhírű zoológusprofesszorból a

¹⁰ Somogyi, Josef [József]: Das Problem der intuitiven Erkenntnis. In Fritz-Joachim von Rintelen (szerk.) *Philosophia Perennis. Abhandlungen zu ihrer Vergangenheit und Gegenwart. Band II: Abhandlungen zur systematischen Philosophie*. Regensburg, Josef Habbel, 1930.

¹¹ Sós Endre: *A faj mítosza*. In: *A Magyar Zsidók Lapja* (1940. ápr. 18.) 2. évf., 16. sz., 5. o. [OSZK mikrofilm].

¹² Somogyi József: *A faj*. [Budapest], Athenaeum, 1940, 274. o.

fajelmélet hazai apostolává metamorfizáló, a zsidótörvényeket elégtelennek (!) találó Méhely Lajos, akit rögvest 1945-ben letartóztattak és 84 éves kora ellenére először húsz, majd hat év börtönbüntetésre ítélték, és egy rabkórházban hunyt el.¹³ Méhely szerint nemcsak „nagy lelki sívárság ütközik ki” Somogyi állításaiból (13.), hanem „nyilván mélyreható genetikai kapcsolatok forognak fenn” filozófusunk és a zsidóság között; amire Somogyi, aki a rádió mellett a vidéki kulturális centrumok nagyszámú közönsége előtt adta elő gondolatait és folytatott pódiumvitákat, bátor „Nem, nem soha!”-t mondott Méhely „hazafiságá”-ra.¹⁴ Somogyi az előző évtized során még nemzetközi szinten is szerencsét próbált munkásságának ezen aspektusával. Somogyi félezer oldalas német nyelvű, lipcsei megjelenésű könyvében alig három évvel a nemzetiszocialista hatalomátvétel után rögvest a felütésben bírálja az „extrém nemzetiszocializmus” fanatikus vezérkultuszát, egy sorba állítva azt a leninizmuséval.¹⁵ Ez nagy bátorságra vall (a könyv második kiadása már csak itthon jelent meg),¹⁶ még ha a vállalhatatlan állításoktól nem is volt teljesen ment. Somogyinak az intellektuális frontvonalak közé szorulását jól érzékelteti, hogy – noha tudtommal egy műve sem szerepel az 1945-46-ban összeállított *A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzékének* négy kötetében – *alma materének* könyvtárában Somogyi német monográfiájának alapkatalógus-céduláján mindmáig ugyanaz a lakonikus „Nem kölcsönözhető” pecsét szerepel, mint antiszemita kritikusanak pamfletjén,¹⁷ ami pedig annyira

¹³ Az idős Méhely tévinformációktól és adathiányoktól övezett sorsának modern feldolgozása: Tóth Tamás: *Méhely Lajos és népbíróvási pere*. In: *Valóság* (2011) 54. évf., 2. sz., 63–74.

¹⁴ Somogyi József: *Melyik a magyartalan magyarság? Válasz Méhely Lajos »Magyartalan magyarság« c. cikkére*. In: *Magyar Kultúra* (szerk. Bangha Béla / Nyisztor Zoltán), (1940. jún. 5.) 27. évf., 11. sz., 184–185, idézet: 185.

¹⁵ Somogyi, Josef: *Begabung im Lichte der Eugenik. Forschungen über Biologie, Psychologie und Soziologie der Begabung*. Leipzig / Wien: Franz Deuticke, 1936 (idézet: 10).

¹⁶ *I.m.*, zweite, unveränderte Aufgabe, Budapest / Leipzig [?]: Eggenberger, 1941.

¹⁷ Lásd ELTE Egyetemi Könyvtár Digitális Alapkatalógus Fa 8690, 413583, valamint az utóbbi utalócédulája „Somogyi József” címszava alatt. – Noha a könyvbegyűjtési akcióktól, melyek az 1945 novemberi választások után intenzifikálódtak, nem álltak távol a túlkapasok (lásd pl. Z[alai] Karvalics László: *Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban*. In: *Magyar Könyvszemle* 109. évf., 4. sz. [1993], 404–418, kül. 409. skk.), esetünkben az a magyarázat, hogy az Egyetemi Könyvtár akkori főigazgatója, Mátrai László filozófus – akinek a nevét egyébként több bíráló is hiányolta a fent elemzett álláspályázat jelentkezői közül – „saját kezdeményezésből” ezzel a jelzéssel látta el „a nem nyilvánvalóan fasiszta könyvek között” található „kártékony” műveket (Pogány György *A könyvtári állomány politikai célú megtisztítása, selejtezése 1945 után*. In: *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 25. évf., 4. sz. [2016], 9–35., idézet [Mátrai 1954-es jelentésének parafrázisa]: 23–24).

Igazából az az érdekes kérdés, hogy Méhely pamfletjének miért »csak« ez a sors jutott osztályrészül, hiszen, amint ugyanez a jelentés világos leírja, a hivatalos jegyzékben szereplő műveket az Egyetemi Könyvtár már korábban beszolgáltatta és céduláikat megsemmisítette. A válasz talán egy rezsimfüggetlen kulturális állandóban, a *bürokratizmusban* rejlik: ugyan a grafomán Méhely ezen kisebb pamfletje is felkerült a jegyzék II. részébe ([Budapest]: Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1945, 15. o.), ámde hibás címvariánssal, „fajtagadás” helyett „fajtagadók”.

radikális volt, hogy abból még a Horthy-korszak cenzora (!) is töröltetett egy mondatot.¹⁸

Mindez azonban – és itt válik filozófiatörténeti szempontból érdekesé a helyzet –, egyáltalán nem számított. Szemben a politikai okokból diszkvalifikált Halasy-Nagy Józseffel, a hivatalos igazolási eljárásban kifogás nélkül igazolt Somogyit nem korábbi közértelmiségi szerepe révén utasították el (noha Lukács nem volt rest egy homályos célzást tenni erre), hanem, olyan filozófiaimmanens kategóriák alapján, miszerint Somogyi nem a filozófia »leghaladóbb« irányát (ti. katolikus filozófusként nem a tomizmust) követi, illetve, hogy nem »rendszeralkotó« (elemzésünk szempontjából közömbös, hogy ezek őszinte aggályok, avagy Somogyi ellehetetlenítésére taktikailag alkalmazott panelek voltak-e, mivel mindkét esetben a korabeli magyar filozófusok önértelmezése jut bennük kifejezésre).

A nem politikai-eszmetörténeti, hanem filozófiatörténeti értelemben vett »leghaladóbb« címke alapján ültetni filozófusokat a filozófiatörténet-író jobbára vagy baljára nem szerencsés, mivel ez a viszonyítási pont ingatag. A huszadik század derekán, a pápai megnyilatkozásoknak az *Aeterni Patris* kezdetű enciklikától (1879) kezdődő hosszú sora után tűnhetett a neotomizmus a katolikus filozófia hivatalosan preferált irányának (habár még e doktrinális támogatás csúcspontján, az 1917-es kánonjogi kódex 1366. 2. §-a is csak a klerikusok képzésében tette kötelezővé használatát és „szentnek tartását”). »Leghaladóbb« katolikus filozófiai iránynak azonban 1947-ben már legfeljebb az Egyházat kívülről szemlélők számára tűnhetett. A II. vatikáni zsinat *Optatam totius* kezdetű dekrétumában (1965) megtörte a neoskolasztika monopóliumát, kimondva, hogy a szeminaristák képzésének „a kor filozófiai kutatásait” és a lokális filozófiai tradíciókat kell figyelembe venniük (15. pont); a saját filozofálásában a kortárs filozófiának éppen a fent említett fenomenológiai irányvonalából táplálkozó Szent II. János Pál pápa pedig a *Fides et ratio* kezdetű enciklikájában félreérthetetlenül deklarálta: „Az Egyház nem tanít saját filozófiát, és egyik filozófiát sem részesíti előnyben a többi rovására” (50. pont). A katolikus (vallás)filozófia későbbi huszadik századi fejleményei felől nézve az a *crossover* pozíció tűnhet kívánatosnak, de legalábbis érdekesnek, amit nemzetközi szintéren például az Edmund Husserl mellett a freiburgi egyetem világnézetileg kötött, ún. konkordátum-katedráján 1917 és 1924 között filozófiát tanító Joseph Geysler próbált megvalósítani a fenomenológia és a neoskolasztikus *philosophia perennis* között közvetítve. Somogyi, amint kiadatlan levelei

¹⁸ Vö. Méhely, *i.m.*, 10. old közepén üres másfél sor, „(A cenzúra törlése)” kéziratos megjegyzéssel.

mutatják,¹⁹ freiburgi peregrinációja során legalább akkora érdeklődéssel fordult Geysert, mint maga Husserl felé, és a hazatérte után megvalósítani próbált szerepmóddal is e modern és ígéretes minta felől érthető meg igazán.

Hasonlóan kétélű a »rendszeralkotó« avagy »originális« kánonképző-predikátum is, melyek – fosztóképzővel ellátott formájukban – hovatovább *epitheton ornans* szerepre tesznek szert a történeti magyar filozófusok leírásaiban, miközben a tizenkilencedik-huszedik századi magyar filozófia történetének monumentalista kánonja egyre üresebbnek mutatkozik. Kornis véleményét Somogyi originalitáshiányáról a magyar filozófia későbbi kánonalkotói is osztani látszanak; legalábbis a huszedik századi magyar filozófia modern kétkötetes áttekintésében Somogyi mindössze egy félmondat erejéig jelenik meg, s akkor is pusztán a tanáráról, Pauler Ákosról írott monográfiája okán.²⁰ E műben Kornis, akinek életműve, ha nem is rendszeres és eredeti, de legalább „[h]atalmas terjedelmű”-nek ítéltetik (219.), még egy, a Paulerével azonos méretű fejezetre érdemes; azonban egy szinttel magasabb narratívára váltva, a magyar filozófia egész történetének legutóbbi áttekintésében nem csak Somogyi hiányzik, hanem Kornis is csak azzal a felvezetéssel jelenik meg három sorban, hogy „Paulerhez képest a korszak minden más filozófusa csak rövid említést érdemel”.²¹

Félreértés ne essék: e sorok szerzője nem amellet érvel, hogy ez a kánon hibás, abban Paulernek és Kornisnak helyet kellene cserélnie vagy netalán valamelyikük helyére Somogyinak kellene lépnie. Annál is inkább, mivel a filozófia művelése – a »bölcseesség szeretetének« szókra-tészi-platóni önmegértése értelmében véve – tagadhatatlanul egy ilyen monumentalista kritériumra irányuló vágyból táplálkozik, amit megerősít önmagában az a tény is, hogy Somogyi külföldi tartózkodásának értékes hónapjait, köztük fentebb említett *Kant-Studien*-tanulmányát²² is némileg önsorsrontó módon a mesterének tekintett Pauler népszerűsítésére fordította (habár érdemes megjegyezni, hogy az érettebb Somogyi, miközben autonóm módon próbált közeledni a katolikus közegben elvárt neotomizmushoz, már ostorozta, hogy „a valamire való bölcselek

¹⁹ Ms. MTA KIK 5055/73-74 (e levelek nemzetközi fenomenológiai fórumon való megjelentetésén jelen sorok szerzője dolgozik).

²⁰ Hell Judit et al.: *Magyar filozófia a XX. században. Első rész.* Budapest, Áron, 2000, 200. o.

²¹ Percz László: Magyar filozófiatörténet. In Boros Gábor (szerk.): *Filozófia.* Akadémiai kézikönyvek. Budapest, Akadémiai, 2007, 1146–1172, idézet: 1166. o.

²² Somogyi, Josef: Die Philosophie Ákos Paulers. Ein neues ungarisches philosophisches System. *Kant-Studien* (1925) 30/1–2. 180–188. Somogyi tanulmányának konklúziója, miszerint még ki kell várni „e rendszer további fejlődését”-t annak kiértékeléséhez (188), véleményem szerint jól példázza, hogy a monumentalista kritérium a nem-történeti megközelítés esetén is improduktív lehet.

legtöbbje ma nem a filozófia fejlesztésén, hanem a maga új, külön eredeti filozófiájának kiépítésén fáradozik”).²³

Akár illeszkedik a történeti szereplők filozófiai önértelmezéséhez, akár ellentétes azzal, a modern magyar filozófiatörténet-írásnak azonban véleményem szerint érdemes megpróbálkoznia – semmiképpen sem a meglévő kánonok leváltása, hanem pusztán azok kiegészítése, polifonikusabbá tétele érdekében – azzal, hogy tárgyának feltérképezéséhez nem az »originalitás« és a »rendszeralkotás« monumentalista kritériumait veszi alapul. Az ezektől független történeti orientációhoz, amire a fentiekben utaltunk, heurisztikus kiindulópontként szolgálhatnak olyan a filozófián kívüli kritériumok, mint hogy korabeli történeti-társadalomtudományi tekintetben kiket tekintettek filozófusnak, ki töltött be ilyen állásokat (különösen a felsőoktatás terén), ki vállalt ilyen közértelmiségi pozíciókat s.í.t.²⁴ Egy ilyen megközelítés talán be tudja fogadni az általános történetírás olyan modern módszertani fejleményeit, mint a mikrotörténetírás, a történeti források (pl. kéziratok) tárgyi dimenziójának figyelembevételét,²⁵ a filozófus-biográfia relevanciáját, avagy akár a kontrafaktuális történetírás révén még a tragikus eseménytörténeti intervenciók révén kibontatlanul maradt filozófiatörténeti és értelemalakzatok jobb megértésére is kísérletet tehet.

Somogyi József beteljesületlenül maradt filozófiai pályafutása nemcsak eminens módon teljesíti a fenti kritériumokat, hanem a fentiekben röviden kibontott esettanulmány révén azt is alátámaszthatja, hogy a filozófiatörténet ilyen alternatív kánonja tartalmaz és érdekes is lehet. Annál is inkább, mivel – és erre is *pars pro toto* példa Somogyi biográfiája – az itt javasolt megközelítés a modern magyar filozófia olyan elfeledett al hagyományainak újralfedezésében segíthet, mint amilyen a katolikus filozófia.

²³ Somogyi József: A modern filozófia válsága (Befejező közlemény). *Katholikus Szemle* (1933) 47/II. 336–347, idézet: 336. A filozófia organikus, kumulatív fejlődésének szükségessége egyébként egy olyan toposz, ami megelőzi a neoskolasztika kialakulását és a Somogyi által irányadónak tekintett német filozófiában az idealista rendszerek összeomlása közepette önállósuló természettudományokra reflektálva született: „A filozófia azelőtt nem fogja régi hatalmát visszanyerni, [...] amíg nem növekszik a többi tudományhoz hasonló módon, [...] amennyiben nem kezdődik újra és szakad meg minden fejben, hanem történeti módon felveszi és továbbviszi a problémák [szálait]”. (Trendelenburg, Friedrich Adolf: *Logische Untersuchungen*. Zweite ergänzte Auflage. Leipzig, S. Hirzel; 1862, viii. o., a korábbi kiadásból hiányzik; ezen filozófia-önértelmezési program háttéréről lásd: Varga Péter András: *A fenomenológia keletkezése*. Cogito könyvek, 9. Budapest, L’Harmattan, 2013, 31. skk.)

²⁴ Már a *Magyar Életrajzi Lexikon* címszavainak vizsgálata is azt látszott erősíteni, hogy „magyar kultúra filozófiátlanságának tézise tehát alaptalannak mutatkozik, pontosabban egy olyan metanarratívaként, amely inkonzisztens azokkal a tárgyszintű narratívákkal, melyeket a lexikon készítői az elítéltek egyes tagjainak a filozófiához való tényleges közelségéről alkottak” (Szőcs László Gergely–Varga Péter András: A lexikon mint filozófiatörténet-írási forrás. A 19–20. századi magyar filozófusok struktúrája a Magyar Életrajzi Lexikon alapján. *Magyar Tudomány* (2021) 182/6. 779–792.; idézet: 783).

²⁵ Lásd a *Kellék* folyóirat *Tinta és szellem* különszámának tanulmányait (65. sz., 2021, vendégszerk. Szabados Bettina és jelen sorok szerzője).

S. KIRÁLY BÉLA

ÍRÁSSAL ÉS TANÍTÁSSAL

Beszélgetés Frenyó Zoltánnal

Frenyó Zoltán (1955) katolikus filozófus, a filozófiai tudományok kandidátusa, a történettudomány PhD-doktora, főiskolai tanár. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének 40 évig volt munkatársa. Kutatási területe a keresztény filozófia, illetve a XX. századi keresztény társadalmi tanítás története. E témakörökben tavaly négy kötetet is megjelentetett. Munkássága elismeréseképpen tavasszal a köztársasági elnök a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetés adományozta neki.

– *Az újrainduló Magyar Szemle első számának egyik szerzője volt. Milyen emlékeket őriz a rendszerváltoztatás után sokáig egyetlen konzervatív folyóiratról?*

– Jólesően gondolok erre az időszakra. Valóban, a Magyar Szemle új folyamának első száma volt, 1992 novemberében, immár három évtizede! Jó barátom, Czakó Gábor, a folyóirat szerkesztője (Kodolányi Gyula főszerkesztősége mellett) kért tőlem írást, és örömmel küldtem el azt a tanulmányomat, amelynek címe: A magyar Gironde útjain. Mihelics Vid pályaképe. Megvan a kifizetési bizonylat is: 15 500 Ft-ot kaptam érte. Tíz évvel később már monográfiát írtam róla, s nemrég még két kötetet szerkesztettem a munkásságáról. Egyébként az 1930-as években Mihelics Vid sok írását a régi *Magyar Szemlében* helyezte el. Az új pedig még számos írásomat közölte, a legutóbbit a tavalyelőtt a magyar filozófiáról.

– *2021-ben – szerzőként vagy társszerzőként – négy könyve jelent meg, s ebből kettő szintén Mihelics Vid munkásságáról szól. Milyen szálak fűzik hozzá?*

– Ő azok közé tartozik, akiknek eszméi végigkísérik az életemet. Ifjúkorom óta foglalkozom a munkásságával, és rengeteget tanultam tőle. Gondolkodása, látásmódja, életpályája megtanítja az embernek, hogyan kell eligazodni az eszmék útvesztőiben. Csak a pontosság kedvéért: az említett két kötet egyike *Szociális etika és szociális politika* címmel válogatást közöl a szociálpolitikai és szociográfiai munkáiból, a másik – *Eszmék és tények* címmel – a halálának 50. évfordulójára általam rendezett emlékkonferencia előadásait tartalmazza.

Mihelics Vid (1899–1968) a XX. század kiváló magyar társadalomtudósa, politikusa, közéleti szereplője volt, és nagyon széleskörű munkásságot tudhat maga mögött. Egyszerre volt a szociológia tudósa, a két

háború közt egyetemi oktató, ugyanakkor újságíró-szerkesztő és politikai szereplő. A katolikus társadalmi tanítás, a pápai szociális enciklikák szellemében fejtette ki társadalompolitikai elképzeléseit, és kutatta az igazságos társadalmi berendezkedés lehetőségeit. 1947–1949 között a Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője, egyik meghatározó alakja volt, s harcolt a kereszténydemokrata politikai eszmék érvényesítéséért. Ez a párt 1947-re az ország kormányzására hivatott, legszélesebb támogatottsággal bíró politikai erő lett, amelyet hivatása betöltésében a kommunista család és erőszak akadályozott meg. A hírhedt „kékcédulás” választások miatt nem lett kormányzó erő. 1956-ban felélesztette a Demokrata Néppártot, és üdvözölte a forradalmat. A szabadságharc leverése után vizsgálati fogságba került. Élete utolsó időszakában a katolikus sajtóban tevékenykedett, az *Új Ember* munkatársa és a *Vigilia* fellelős szerkesztője volt.

Munkabírást és ügyszeretetét jól jellemzi egyik méltatója, aki szerint Mihelics Vid a teleírt oldalakkal mérte az időt és azzal számlálta napjait. Kiemelnék még egy eszmét, amely az ő felfogását mindenkor jellemezte: „A valóság mindig értékkel és jelentéssel bír, és nem létezik teljességgel negatív valóság.” (*Vigilia*, 1967/10. 693.) Hasonlóan vélekedett erről Szent Ágoston is 1600 évvel korábban: „Olyan természet, amelyben semmi jó nincs, nem lehetséges.” (*Isten városáról*, XIX. 13.) Egyszóval, abból kell a jót kibontani, ami rendelkezésre áll. Jólesően gondolok vissza arra, hogy ilyen eszmék által indítva sikerült négy éve megjelentetnem Szent Ágostonról egy 500 oldalas monográfiát.

– *Egy éve mutatták be a Kossuth klubban a Konzervatív arcképek című 520 oldalas kötetet. E kánonképző könyvnek Ön volt a szerkesztője, és egyik szerzője. Hogyan verbuválta össze a szerzőket?*

– 34 szerző összesen 74 portrét készített el. Nagy vállalkozás volt, de eredetileg egyszerűbben képzeltem el. Összeállítottam a felfogásom szerint valódi konzervatív gondolkodók listáját, elképzeltem egyenként néhány oldal terjedelmet, s arra gondoltam, az egyes életművek speciális átlag két arcképet könnyedén és rövid idő alatt el tudnak készíteni. Ehhez képest sok éven keresztül húzódtott a munka, és a szerzői gárda jócskán módosult, ami sok tanulsággal szolgált számomra. Másrészt jót tett a kötetnek a hosszú idő, mert érzésem szerint így kiérlelt munka születhetett. A kötet időben két évszázadot ölel föl, és egyharmada magyar gondolkodókat mutat be.

– *Miért időszerű e kötet? A konzervativizmusról sok elképzelés kering, és a közgondolkodásban homályos, hogy mit is jelent a szellemisége. Ön mit tart a konzervatív eszme lényegének?*

– Fontos, sőt döntő körülmény, hogy tájékozódni tudjunk a nagy politikai ideológiák és filozófiai irányzatok közt. Ahogyan már Arisztotelész rámutatott a *Politika* című műve elején: az ember társas, politikai lény; ezért életbevágó, hogy helyesen tájékozódjon a politika világában, hiszen a fogalomharc: létharc. A tájékozódási igény egyaránt vonatkozik a napi politika eseményeire és a politikai eszmék síkjára, továbbá arra, hogy tisztában legyünk a politikum sajátosságával, a hatalom természetével. A tisztánlátók mellett itt is sok zavaros, átgondolatlan, vagy helytelen vélekedéssel találkozunk. Úgy tűnik, az e téren járatlan emberek számára ma nehezebb a tájékozódás, mint mondjuk fél évszázaddal ezelőtt, bár akkor sem minden arról szólt, aminek mutatkozott.

Alapvető rendező erőt jelent, ha megértjük korunk legfontosabb politikai ideológiáit. Több mint két évszázad óta három döntő irány áll előttünk: a liberalizmus, a szocializmus és a konzervativizmus. Az első kettő politikai rendszereket hozott létre, a harmadik csak nyomokban érvényesült, részben akkor sem hiteles formában. Tartalmukra vonatkozóan nagyon vázlatosan, de a lényegét illetően azt mondhatnám, hogy a liberalizmus az egyént helyezi a közösség elé (individualizmus), a szocializmus a közösséget az egyén elé (kollektívizmus), a konzervativizmus eszméje a személy és a közösség kölcsönösségét vallja, s ennyiben a normalitást képviseli. Tehát ez az eszme nagyon eltér attól, amit ideológiai ellenfelei lejárató szándékkal – elég hatásosan – híreszteltek róla, miszerint a konzervatív a múltba révedő, maradi, bárgyún mérsékelt alak.

A konzervativizmusnak meghatározott értékrendje van, amelyben állandó elvként tűnik föl a megfelelő társadalmi, állami, jogi és erkölcsi rendnek, a természetes elrendezettségnek, a szerves társadalmi tagozódásnak az eszméje. Ezzel egybefonódóan a konzervatív, mint szükséges tényezőt vallja a megfelelő fokú tekintély (autoritás), a társadalmi hierarchia fontosságát, hasonlóképpen az érdemelvűség (meritokrácia) érvényesítését a merő egyenlőségeszmével (egalitarianizmus), valamint a parttalan szabadságeszmével szemben. A konzervatív becsüli a hagyományt, a megtartónak bizonyult szokásokat és a kipróbált intézményeket, de nem ragaszkodik mereven az elavulthoz, és nem elzárkózó a helyesen korszerűvel szemben. A konzervatív értékeli az államnak mint a legfőbb társadalmi érték, a közjó érvényesítésére hivatott intézménynek a szerepét, de nem etatista, tehát szemben áll az állami mindenhatóság elvével. Viszont ugyanígy ellenzi az állam teljes legyengítésének eredetileg liberális elvét. A konzervatív tekintetbe veszi a közösség és az egyén érdekeit, szem előtt tartja a személy méltóságát, tiszteli a személyt, mint egyént és egyben közösségi lényt.

Napjainkban, amikor ideológiai és kulturális igény mutatkozik a konzervatív szemlélet megismerésére, és a konzervatív eszmék gazdag tárháza nyílt meg, szükséges, hogy erről egy átfogó kötet nyújtson eligazítást, s számba vegye a legfontosabb konzervatív gondolkodók életművét. Így született meg ez a könyv, amely körképet ad e gondolkodó eszméiről, tanairól, műveiről. A kötet, amely valóban az én kezdeményezésemre jött létre, több éves munka gyümölcse. Jóleső érzés, hogy ezt a nagyszámú és nagyszerű szerzőgárdát rá tudtam venni célunk megvalósítására. Ahogy számolom, ez lett a 25. kötetem.

– *Mégis milyen típusai vannak a konzervatívizmusnak?*

– Történetileg több, egymástól eltérő típusa alakult ki: az ellenforradalmi, a forradalmi, illetve a reformkonzervatívizmus. E típusok egyike sem abszolút, hanem a történelmi helyzet függvénye; a konzervatív lehet mérsékelt vagy radikálisabb. Fontos még egy megkülönböztetés: a konzervatívizmus egyrészt egy teljesen általános és természetes – de nem kizárólagos – emberi mentalitás, másrészt egy meghatározott politikai ideológia, amely az utóbbi két évszázadban, mindenekelőtt a liberalizmus ellenében, illetve a szocializmussal versengve jelentkezett, de az uralkodó politikai erők *azonban* nem tették lehetővé hiteles érvényesülését. Aztán bővében vagyunk álkonzervatív politikai erőknek, amelyek csak a hatalmukat konzerválják. Ilyen például a brit konzervatív párt, vagy az amerikai „neokon” irányzat, amely nem más, mint imperializmus. Ezeket egy világ választja el az autentikus konzervatív világnézettől.

A liberalizmus és a kommunista szocializmus mint két önfelszámoló rendszer elvégezte a dolgát, és szembesülhetünk az „eredményeivel”; az újkor a végét járja, világunk mély válságban, és történelmileg átmeneti korszakban agonizál, illetve vajúdik. Az említett két ideológia által megtervezett eszményi állam – a „liberális demokrácián” és a „létező szocializmuson” keresztül – nem jön el, mert nem is lehetséges. Az adott valóságban a normalitásnak kell erősödnie, s a közjónak kell érvényesülnie a szűk csoportérdekek helyett. Az előbb felsorolt valós értékek ezért időszerűbbek, mint valaha, mert szükségesek civilizációnk fenntartásához. A konzervatívizmusnak két és fél évszázados hatalmas irodalma van, amely azonban az ellenséges ideológiák hegemoniája alatt a legutóbbi időkig nem tudta kifejteni hatását. Most a helyzet valamelyest változóban van, nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt, s hovatovább a konzervatívizmus egyfajta reneszánszát emlegetik. Az utóbbi években idehaza is sorra jelennek meg a klasszikus konzervatív gondolkodók (Joseph de Maistre, T. S. Eliot, Russell Kirk, Roger Scruton) művei, amelyek remélhetőleg át fogják alakítani szellemi életünket és a

közgondolkodást, míg a velük ellenséges ideológiák kiapadt hagyományukat forgatják.

– *Hogyan segíthet életvilágunkon a konzervatív szemlélet?*

– Sokszor átgondolatlan, és kényszerpályákon haladó ideológiai megosztottságban élünk. A konzervatív szemlélet nagy segítség, hiszen közvéleményben elterjesztett eszmék revideálásra szorulnak. Jellemző példa a „diszkrimináció” elve. A latin kifejezés pusztán „megkülönböztetés” jelent, amely a megismerés egyik mozzanata. Mármost a közbeszédben, jogban, politikában pozitív és negatív diszkriminációról esik szó. A pozitív diszkrimináció helyes, amennyiben hátrányos helyzetben élő gyermekek megsegítését jelenti. Az ilyen eseteken kívül azonban korunk uralkodó ideológiája szerint elrettentő szándékkal minden más negatívnak minősül. Ez helytelen felfogás, mert ezt a területet két részre kell osztani. Van elvetendő, hátrányos megkülönböztetés, létezik azonban természetes megkülönböztetés is. Az emberek bizonyos szempontból egyenlőek, viszont más szempontból nem azok; kulturális, szociológiai és személyes tényezők miatt mást és mást jelentenek egymás számára.

Van aki – helytelenül – a feltétlen tolerancia elvét hangoztatja. Azonban, európaiként ő sem örülne, ha például féltve felnevelt lánya egy ausztrál őslakoshoz menne feleségül, noha tiszteletet érdemel az elképzelt fiatalember kultúrája. Mindenkinél a saját kulturális hagyományát kell konzerválnia, abban lel személyes identitást, abban tud egész valójában kiteljesedni és igaz életet élni.

Noha az egyes ideológiák között lényeges különbségek vannak, megfigyelhető ezek túlhajtása is, s ha ezekbe beszorulunk, idegenkedni fogunk a többi irányzattól, s felszínesen fogjuk megítélni. Méltányolnunk kell a liberalizmusban az egyén méltóságának indokolt védelmét, a szocializmusban a közösség érdekeinek természetes hangoztatását. Viszont annak, aki higgadtan belemélyed a problémába, és következetesen gondolkodik, el kell ismernie a konzervativizmus igazát akkor, amikor az előbbi két eszmekör megengedhetetlen túlzásait látja, s azokkal szemben a maga értékrendjét mutatja föl, hiszen mindez az alapvető normalitásra utal, ami már akkor megvolt az emberi természetben, mielőtt az újkori ideológiák szembe fordították volna egymással az embereket.

– *A harmadik kötete, az Aquinói Szent Tamás magyar rokonai meglepő címmel jelent meg a Szent István Társulatnál, s amelynek Pályi Gyulával és Berzeviczy Klárával együtt szerzőtársa. Mit jelent a cím, és mit jelent Önnek Aquinói Szent Tamás, a skolasztika fejedelme?*

– Ő számomra az egyik legfontosabb gondolkodó. Igaz, mindegyik gondolkodó figyelmet érdemel valamilyen szempontból. A filozófu-

sok érdeme, hogy felveszik azt a látásmódot, amely túllép a felszínen, a hétköznapi és más speciális szemléletmódokon, s a létező lényegére, illetve a végső vagy alapvető elvekre összpontosítanak. Vannak azonban szerencsés illetve szerencsétlen megoldások. Néhány igen értékes gondolkodási séma, de számos elhibázott szemléletmód is lehetséges, és ki is alakult. Jacques Maritain szerint a társadalom nem nélkülözheti a filozófust. Van azonban rossz filozófia, amely egyenesen pestis a közösségnek, van viszont jó is, amely áldás a társadalomnak (Jacques Maritain: *On the Use of Philosophy*). Aquinói Szent Tamás józan értelemmel, igaz lélekkel, és rendkívül módszeresen eljárva az egyik legértékesebb, nagyszabású, kiegyensúlyozott rendszert hozta létre, amely az ember javára szolgál.

– *Ennek egy-két tényezőjét esetleg érdemes volna kibontani...*

– A szóban forgó könyv a címben foglalt témára koncentrált, s mint ilyen, Pályi Gyula professzor genealógiai kutatásairól számol be, de a kötetből – az én hozzájárulásomon keresztül – kirajzolódik a nagy középkori keresztény gondolkodó életművének jelentősége és hatása is. Ami a rokonságot illeti, ez azt jelenti, hogy Szent Tamás testvéreinek leszármazásai, különféle rokoni szálak és házasságok révén, mindenekelőtt a Frangepán családon keresztül az Aquinói-rokonság a régi Magyarország is megjelent. Ezért nálunk több ezer főre lehet becsülni azoknak a – természetesen arisztokrata eredetű – embereknek a számát, akik vérrokonságban állnak a híres szent gondolkodóval. Ez a körülmény kézzelfoghatóan jelzi, hogy létezett egy társadalmi szinten, és szellemi értelemben is egységes európai civilizáció. Korunk civilizációs válságában ezt a másik Európát kell szem előtt tartanunk.

Aquinói Szent Tamásról beszélve még néhány dolgot szeretnék megemlíteni. Az egyik egy általános észrevétel a középkor-képünkre vonatkozóan. Még ma is él a köztudatban egy rettenetes és káros tévképzet az úgynevezett „sötét” középkorról. Ez az antiklerikális újkori politika szüleménye; e vehemens egyházellenes propaganda érthető, ha például arra gondolunk, hogy a katolikus egyház a kamatszedés tilalmával – amely elvet Aquinói Szent Tamás is osztotta – amíg tudta, elejét vette annak, hogy a banktőke eluralja a teljes társadalmi életet. Az újkori ideológia a „progresszió” mítoszával, az újnak a bálványozásával, módszeres hamisításokkal és ráfogásokkal máig hatóan belevette a tudatba a barbár, és embertelen középkor téveszméjét. Századok óta emlegetik ezzel kapcsolatban az inkvizíciót, amelyről teljesen hamis képzet él a fejekben. A középkorról alkotott sötét kép egyelőre kiirthatatlannak tűnik, mert jellemzően a modern kor szelleme, mentalitása táplálja, és szekuláris, egyház-, illetve vallásellenes ideológiája nap mint nap súlykolja.

Pedig a középkornak – korlátai, történelmi szűkösségei, és meghaladható tényezői mellett – hihetetlen vívmányai és időtálló értékei vannak. Sok tekintetben felülmúlta az antikvitást, gondoljunk csak a technika, az erkölcs, a politika és a jog területére, szociális intézményeire. Az ókori rabszolgaság rendszere megszűnt a középkorban; az újkor „szépséghibája”, hogy azt visszahozta. A középkor alakította ki a világi és a lelki hatalom egyensúlyának és kölcsönösségének eszméjét, amelyet az európai civilizáció egyik legfontosabb kiküzdött vívmányának tekintek. Ehhez fogható más civilizáció nem tud felmutatni. A középkorban létezett a „treuga Dei” eszméje; amikor az egyház – koraközépkori kifejezéssel – regionális vagy egyetemes békét hirdetett bizonyos időszakra, akkor a fegyvernyugvást minden érintett fél betartotta. A középkorban a nemzetközi békének inkább volt erkölcsi szavatolása, mint az újkorban, amikor a „béke” jobbára hatalmi viszonyok függvénye, és a győztesek „rendjébe” fül.

Aquinói Szent Tamással is összefügg a középkori európai civilizáció működésének egy további tényezője: a kultúra önvédelmének kérdése. E civilizáció egész fennállása idején önvédelmi harcban áll a terjeszkedő iszlám civilizációval, annak előbb arab, később török formájában. Ez utóbbit végzetes pusztításait a magyarok és a balkáni népek jól ismerik, az előbbieket hódításától a frankok védték meg magukat és Európát, a spanyolok pedig több évszázados küzdelemben foglalták vissza hazájukat.

– *Az újbaloldal által uralt egyetemeken és a médiában makacsul tartja magát a nézet, miszerint a muszlimok, a zsidók és a keresztények idillben éltek együtt a mór uralom alatt. Hódít a hazug mítosz, miszerint a fejlett Európa nem létezne „iszlám felvilágosodás” nélkül. Ez közvetítette – úgymond – a görög tudományt a népvándorlás által tönkretett Európának. Ezt megsemmisítően cáfolta Sylvain Gouguenheim az Arisztotelész a Saint-Michael hegyén című, 2008-ban megjelent könyvében. Meg is hurcolta a hangadó értelmiség.*

– A muszlimok, zsidók és keresztények idillikus együttélése a mór uralom idején mítosz és újkori ideológiai fikció. A valóság ezzel szemben az, hogy a mórok tönkretették a hispániai kereszténységet. Ezek között a keretek között kell rápillantanunk a kereszties háborúk sorára. E téma ismét tetszetős és kedvelt vád az antiklerikális ideológia részéről a középkorral és a kereszténységgel szemben, de ebben történelemhamisítás. Ha arra gondolunk, hogy az iszlám az európai civilizációt folyton a létében fenyegette, a kereszties hadjáratok sorát jogos megelőző offenzívaként kell értékelnünk, és ezért történhetett, hogy Európa vezető uralkodói felelősségüket felfogva ritka egyetértéssel vettek részt e hadjáratokban. Büszkén emlékezhetünk arra, hogy II. András magyar

király is kivette részét e harcból. Az most mellékes, s csak a teljes kép miatt említem, hogy az emberi gyarlóság és bűnös bírvágy határtalan, s ez is egyik összetevője volt e hadjáratoknak, mint ahogy minden háborúban lenni szokott.

Az iszlám ellen nemcsak fegyverekkel, hanem a szellem erejével is fel kellett venni a harcot. A katonai hódításnak Nyugat-Európa ellenállt, az ellenség szelleme azonban a kultúrába, a szellemi áramlatokba, a teológiába és a filozófiába is beszivárgott, megjelent például a párizsi egyetemen, s így az arisztotelészi bölcsélet nem a maga tisztaságában hatott. A filozófiai elvek saját értékén túl így nyeri el jelentőségét Aquinói Szent Tamás életműve. Idézném Prohászka Ottokár szavait, aki ezt írta: „Összefoglalva Szent Tamásnak mint teológusnak szerepét, méltán mondhatom, hogy munkája a legnagyobb szellemi munkateljesítmények sorában áll, hogy küzdelme az európai keresztény kultúra védelmében legalábbis oly fokon áll, mint Martell Károlynak, Cid s Roland lovagoknak a szaracén előrenyomulást megakasztó csatája.” (*Összegyűjtött munkái*, 12. 202.)

Aquinói Szent Tamás jelentősége tehát óriási, mert teológiai és filozófiai rendszerének megragadható következményei vannak a világnézet, a kultúra, a civilizáció szempontjából. Amikor ő a hit és az értelem egyensúlyát, egymásra irányulását hangoztatja, biztosítja a lehetőséget az európai tudomány fejlődésére. Korunk elképesztő tudományos fejlettsége az európai középkori kultúrából ered, amely – ellentétben az iszlámmal – kimondta az értelem relatív autonómiáját.

Ha az európai és az iszlám civilizációt összevetjük, a szellem területe mellett hasonlókat mondhatunk a társadalmi kérdésekről is. Szemben az iszlámmal, amellyel hagyományosan együtt jár a rabszolgaság, a nők alávetése és megcsonkítása, a keresztény társadalmi tanítás a középkorban megalapozta az emberi méltóság eszméjét. XVI. Benedek pápa a regensburgi egyetemen tartott beszédében – amely 2006. szeptember 12-én hangzott el – felidézte II. Palaiologosz Manuél bizánci császár dialógusát egy perzsa tudóssal, amelyet 1391-ben Ankara közelében folytattak a kereszténység és az iszlám tanairól. E beszélgetés során Manuél császár ezt a kérdést szegezte az iszlámot képviselő perzsa teológusnak: „Mutasd meg nekem, mi újat hozott Mohamed, és csak rossz és embertelen dolgokat fogsz találni!” (*Acta Apostolicae Sedis*, XCVIII. 6. Oct. 2006.) Jellemző korunkra, hogy ez a megnyilatkozás felzúdulást váltott ki.

Még egy lényeges pontot kiemelnék Aquinói Szent Tamás gondolkodásából, amelynek az európai társadalmi berendezkedés szempontjából van fontossága. Ez pedig a tulajdonra vonatkozó szociálfilozófia. Kívánatos, hogy ebben a kérdésben is világosan lássunk. Szemben az

újkori liberalizmus és kapitalizmus elvével, amely szerint a magántulajdon szent és sérthetetlen, Aquinói Szent Tamás a magántulajdont a legfontosabb elv, a közjó szempontjából veszi szemügyre. Elismeri alapvető mivoltát, de ennek két vonatkozását állapítja meg. Az egyik a tulajdonlás jogos elve, a másik ennek közösségi funkciója. A magántulajdon meg van terhelve az egész társadalom használati jogával, s így nem magánügy, hanem természetjogi alapon az a rendeltetése, hogy a tulajdonos a tulajdonát a közösség javára működtesse. Ha így tesz, lehet gazdag, ha viszont nem, bűnös módon cselekszik. Ez a rendkívül fontos elv megjelenik XI. Pius pápa *Quadragesimo Anno* kezdetű, 1931-ben kiadott körlevelében, amely a magántulajdon e kettős funkcióját tárgyalva a kapitalizmus és a kommunizmus végletei között egy elfogadható társadalmi rendszer körvonalait rajzolta meg. Mihelics Vid az 1930-as évektől hangsúlyosan foglalkozott a keresztény társadalmi tanítás itt ismertetett tulajdonelméletével.

Az Aquinói Szent Tamás-kötetünk könyvbemutatóján megemlítetem, hogy az Aquinói-rokonság a Frangepán-családon keresztül megjelent Magyarországon. A Frangepán-család kitüntetett helyet foglal el a magyar történelemben. Frangepán Ferenc részt vett a Wesselényi-összeesküvésben, amelyet a Habsburg-kormányzat felszámolt, s több résztvevőjének az életét vette. 1671. április 30-án Nádasdy Ferencet Bécsben, Zrínyi Pétert és Frangepán Ferencet Bécsújhelyen végezték ki. Az esemény 350. évfordulóján, 2021. április 30-án a Budapest-Belvárosi Nagyboldogasszony Főplébánia-templomban Osztie Zoltán és Vincze Krisztián atyák szentmisét koncelebráltak a mártírok tiszteletére, és ennek kereteiben került sor az említett könyvbemutatóra. Felemelő volt átérezni, hogy a hagyomány-fenntartó mivoltában milyen hatalmas az egyház.

– *Térjünk át a következő kötetére, és beszéljünk a filozófia jelentőségéről! Milyen a megismerés e kitüntetett útja, s mit várhatnak tőle a hallgatói?*

– *A filozófia története* című könyvem második, javított kiadása jelent meg. Főiskolai jegyzetnek írtam, és nagy hasznomra vált, hogy a filozófia történetének egyenletes feldolgozására és megértésére kényszerültem rajta keresztül.

A filozófiai gondolkodás történetét a kezdetektől végigkíséri egy ketősség, amelynek a művelői mindig a tudatában voltak. Az egyik egy ősi, és érthető reakció a hétköznapi gondolkodás részéről, hogy ez valami felesleges és haszontalan időtöltés. (Vö: Platón: *Theaitétosz*, 174a.) A másik egy mindig meglévő, homályos tiszteletet jelent iránta, mert az emberek azokból a morzsákból és kószá mondásokból, amelyek eljutnak hozzájuk, nagyon is érzik, hogy itt valami nagyon fontos dologról

van szó. Olyan dolgokról, amelyek éppenséggel életük lényegét, s a világ nagy kérdéseit érintik.

Amikor filozófiát tanítok, érzékeltetem, hogy jót tesz mindenkinek, ha ezeket a nagy kérdéseket, amelyek saját életükben is fölmerülnek, nemcsak ösztönszerűen, hanem tudatosan is igyekeznek megragadni, megérteni, kezelni és lehetőleg megoldani, mert így jutnak előbbre. Szoktam mondani, hogy sejtésből és pusztá véleményből alakítsanak ki nézetet és felfogást. Sarkítva: engem nem a másik véleménye, hanem az álláspontja érdekel, amihez kérem az áttekintő képességet és hangsúlyosan az átgondolt érveket. Véleménye, benyomása mindenkinek mindenről van, de ezzel nem sokra megyünk. Tudásunkat mindig karban kell tartani, mindent folyamatosan revideálnunk kell, tisztában kell lennünk tudásunk forrásaival, s ezek nyomán lassan kialakulhatnak tényleges nézeteink, megszilárdulhat igazi tudásunk. Ehhez nagy segítséget nyújt a filozófia története, mert a nagy gondolkodók viaskodása az igazságért megannyi nagy minta, útkeresés és döntés. Közben sok fogalmat kidolgoznak, amelyek segítségünkre lehetnek, megrövidíthetik a gondolkodásunk. Nem kell őket feltétlenül követni, hanem a példájukat szem előtt tartva a magunk hiteles útját kell járnunk. Két dologról van tehát szó: a filozofálás képességéről, valamint a filozófiai műveltségről (ahogyan azt Kant metafizikai előadásainak bevezetésében megjelölte). Utóbbit meg lehet tanulni, előbbit pedig gyakorolni kell, és lassan hozzá lehet szokni. A filozofálás nem a szakfilozófia művelését jelenti, hanem szabatos gondolkodással az élet nagy kérdéseiben való egyre tudatosabb eligazodást. Ebben az értelemben a filozófia mindenki számára való szellemi és lelki foglalatosság, és méltó az emberhez.

– *A világ tele van érdekes és értelmezésre szoruló, sokszor nyomasztó és nyugtalanító kérdésekkel...*

– Bárhova tekintünk, bármit gondolunk, vagy észlelünk, abból rövid időn belül eljutunk a végső kérdésekig. Ezt igyekszem bemutatni, és sokszor tapasztalom a rácsodálkozás és belátás élményét a hallgatók körében. A filozófiát a két végéről lehet megközelíteni: egyrészt a legelvontabb fogalmakból, másrészt a valóság egyedi eseteiből kiindulva. Az előbbi a szakmára tartozik, az utóbbi adódik azok számára, akik nem hivatásszerűen foglalkoznak vele. Minden való a filozófia számára és mindenhez, érdemben szól hozzá, megvilágítva a dolog lényegét, összefüggéseinek mibenlétét, megértésének feltételeit és körülményeit, s a belőlük adódó lehetséges lépéseket. Nem véletlen, hogy minden tudomány a filozófiából származik, mert ez nem más, mint a létre való reflexió. De több, mint tudomány, mert beállítódás, lelkület, világlátás és életvezetés is, ami megtermékenyítő erővel bír minden foglalatosságra.

Amikor szemügyre veszünk egy-egy konkrét problémát, amit mindenki ismer, de amelyet sok nézeteltérés, bizonytalanság és homály kísér, a helyes filozófia mindig elvezet a tisztánlátásra, mert módszeresen jár el, s a problémát a létrend megfelelő helyére teszi. A helytelen filozófia pedig tévútra visz.

– *Ez utóbbira adna egy példát?*

– Életünk igen sok kérdése végeredményben három osztályba sorolandó: 1) az ember és természet, 2) az ember és társadalom, illetve 3) az ember önmagával alkotott viszonyába. Mindhárom nagy osztály problémái korunkban rendkívüli kilengéseket mutatnak. Vegyük az ember és az állat viszonyát, amelyben nagy zűrzavar mutatkozik. Van, akit nem, és van, akit érdekelnek az állatok. Van, aki tart, és van, aki nem tart állatot. Van, aki kihasználja, és van, aki túlszereti őket. Van, aki kínozza, és van, aki ajnározza az állatokat. Vannak elvetemült állatpusztítók, és vannak túlzó állatvédők is, akik az állati „jogokat” hovatovább az emberi „jogok” elé helyezik. Ez már anomália a javából. És a sort folytathatnánk. Ezek egyrészt reakciók, másrészt világnézeti tünetek. Ugyanígy vagyunk embertársainkkal is: van, aki uralkodni akar a másikon, van, aki ráhagyja a másokra annak viselt dolgait, s van, aki szeretetteljesen igyekszik jó hatással lenni rá. Ezek ideológiáknak felelnek meg.

Mondok egy példát. A közelmúltban indulatokat keltett, hogy egy, a Buda belsejébe tévedt vaddisznó családot az emberek szeme láttára kilőttek. Tudvalevő, hogy kicsinyeivel a vaddisznó életveszélyes, és bármilyen késlekedés az emberi életet teszi kockára; ehelyett sokan a vaddisznók pártjára álltak, sopánkodtak, hogy egy szemtanú gyermek a történetek láttán rosszul lett; azt a kérdést persze nem tették föl, mennyire lett volna rosszul szegény gyermek, ha felnyársalja a vaddisznó. Az emberek véleményei nemcsak egy spektrumon belül térnek el, ami természetes lenne, hanem megengedhetetlenül szertelenek, önkényesek és felelőtlenek. S egy emlék a másik oldalról: diákkorom kedves olvasmányai közé tartoztak a vogul/manysi medveénekek, amelyekben a vadászok bocsánatot kérnek a medve szellemétől, bizonygatják, hogy szükségük van a húására és a bundájára, s ehhez a megértését, megbocsátását kérik.

– *Mit mond minderre a helyes filozófiai szemlélet?*

– Először is el kell fogadunk, hogy van vad- és van háziállat. A vadállat köreit tiszteletben kell tartani, és nem szabad tőle mást várni, mint ami a lényege. Aki a határt átlépi, ne csodálkozzon. Továbbá: vadállatot tartani értelmetlen, veszélyes, és csak arra mutat, hogy az illető nincs tisztában sem az ember, sem az állat helyével a természetben. Annyi közünk van hozzájuk, hogy terjeszkedésünkkel szűkítjük életterületüket, s a

Martin Heidegger a kertjében, 1964 körül

szakszerű vadgazdálkodás az ember kötelessége, mivel az ember a Föld legfőbb cselekvője. Háziállatot tartani – megfelelő feltételekkel – az emberi természethez tartozik, de ennek meghatározott tartalma van. Ez régen a gazdálkodáshoz tartozott, mára azonban a helyzet megváltozott, részben öncélúvá vált, de megfelelő körülmények között és mértékkel belefér az ember világába. Az embernek azonban itt nagy felelőssége támad, mert a maga körébe vonta az állatot. Lényegében három eset lehetséges: 1) a kíméletlen és lelketlen bánásmód – az emberi gonoszság határtalan; 2) az állatimádat, amely egyként sérti az ember és az állat méltóságát – az emberi ostobaság is határtalan; végül 3) az, amikor az ember jó gazdaként felelősséggel gondolja, s a maga helyén tartja az állatot. Utóbbi esetben mutatkozik meg az ember erénye, érdeme, normalitása, ami mindig létezik, de azért erősítésre szorul. Az állatkínzás pedig bűnös, elvetemült cselekedet, amely viszolygást, felháborodást vált ki a normális emberből, méltán szül megvetést, és büntetés után kiált.

Az ember a létrend magasán honol, az állatok részben társaink, és az embernek jogában áll megfelelő módon gazdagítani velük saját világát, sőt az életét segíteni velük. Az ember mindenre képes, mert megfelelő kultúra híján nem köti semmi, és mindent veszedelmesen el tud gondolni. Ezért kell nagyon ügyelni arra, hogyan tekint a saját világára és hogyan építi azt. S ekkor jöhetnek a filozófiai tanok és eszmék, amelyekkel ütköztetjük az említett jelenségeket. Heidegger szerint: „A kő világtalan, az állat világszegény, az ember világképző lény.” (*A metafizika alapfogalmai*, 42. §) Fel lehet idézni Carl von Linné svéd tudós nyomán a biológiai rendszertant, és ezen a vonalon visszamenve meg lehet vizsgálni a létrend eszméjének antik klasszikusait, szemügyre lehet venni Porphüriosz fáját, amely a dolgok és fogalmak léthierarchiáját ábrázolta. Elő lehet venni a bibliai teremtéstörténetet, amely felszólítja az embert, hogy „uralkodjék” a tenger halain, az ég madarain, a föld vadállatain és csúszómászóin. (Ter 1,26) Meg kell érteni, hogy mit jelent, s mit nem az „uralkodjék” kifejezés, s távlataiban hogyan kell értelmezni az ember hivatását és rendeltetését a Földön. Félreértés ne essék, egyénileg többnyire mindenkit megértek – én a jelenségről beszélek. Az ember gondoskodási hajlama – már akinek – bámulatra méltó, s különféle állatok tartásának, különösen a gyermekek esetében van nevelő tartalma.

– *A filozófia tehát segít, hogy a gondolkodásunkat helyes irányba tereljük, hogy a felfogásunkat írásban, szóban jól közöljük embertársainkkal. Egyéni és közösségi hivatása van. A Konzervatív arcképek szerzőgárdájának megszervezésével Ön bizonyította a közösségszervező képességét. Tudomásom van ugyanakkor arról is, hogy alapítója és szervezője a 14 éve működő Budai Bölcséleti Körnek. Mi volt a cél a kör megalapításával?*

– Nem hiszem, hogy különösebb szervező képességekkel rendelkeznék, de szükségét éreztem, hogy létrehívjak egy olyan társaságot, amely gondolkodó tagokból áll, és egyszerre jelent szakmai és baráti közösséget. Ennek híján voltam, pedig már több mint négy évtizede a filozófiai pályán vagyok. Megjegyzem, nem kevesen voltak, akik hathatós lépéseket tettek annak érdekében, hogy ne legyek e pályán (a kandidátusi védelemtől kezdve a Filozófiai Intézetből történt kétszeri eltávolításomon keresztül sok egyéb támadásig), de sikerült ezeket sorra elhárítanom, míg legutóbb egészen szokatlan módon néhány nyugalmas év is adott, amely után két éve nyugdíjba vonultam. A támadásoktól eltekintve is az a helyzet, hogy ami az akadémiai-egyetemi pályát illeti, szinte félkezemen meg tudom számolni azokat, akiket az évtizedek során elbarátaimnak tekinthettem, s akikkel a filozófiáról és a hivatásunkról hasonlóképpen gondolkodtunk. A magyar filozófiai élet állapotáról formált véleményem egyébként két éve ezeken a hasábkokon jelent meg (*Magyar Szemle*, 2020/9-10.).

A Bölcséleti Körünk egy rendszeresen összejövő asztaltársaság, és megvan a maga története, amelyet talán megír valamelyikünk, de fontosabbak azok a kérdések, amelyek foglalkoztatnak bennünket. Eszmecseréinkből és összefogásunkból már számos szakmai eredmény született. Hogy csak korai példákat hozzak: ilyenek voltak a Molnár Tamással, Pauler Ákossal, a *Caritas in Veritate* enciklikával foglalkozó konferenciáink és az ezek anyagait közlő köteteink. Együttműködünk az Aquinói Szent Tamás Társasággal és hasonló szervezetekkel. Jó érzéssel gondolok vissza a kör indítására, s úgy érzem, a körnek minden nehézség ellenére van helye a nap alatt, nagyon hálás vagyok minden tagjának, hogy időt fordít rá, és tehetségével gazdagítja. Sokunk munkái érintkeznek, időnként összefonódnak közös konferenciákon, és kiadványokban. Közben mindannyian folytatjuk egyéni munkánkat is; az én munkatervem is sok tételt tartalmaz még, ki tudja, mennyit tudok kidolgozni. Az embernek sokkal gazdagabbak az elképzelései, mint amit meg tud valósítani belőlük. Ilyenkor Arany János jut eszembe, aki *Epilógus* című versében írta: „Mily temérdek munka várt még! / Mily kevés, a mit beválték.”

JOÓ ADRIENN

APPONYI ALBERT KULTÚRPOLITIKÁJA: NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS A NÉPOKTATÁSI TÖRVÉNY

Második rész

Törvény az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről és annak hatásai

A dualista korszak elemi iskolai oktatásának feladata elsősorban az írás-olvasás és a számolás megtanítása volt. Bár ez korántsem volt elegendő, de ennél többre akkor nem tudtak vállalkozni, általános műveltséget nem tudtak biztosítani a szélesebb néptömegeknek. Az írástudatlanok magas száma is sürgette az elemi népoktatás szorgalmazását. Az 1868:XXXVIII. tc. lehetővé tette a szegények teljes tandíjmentességét, de a mindenkire érvényes ingyenesség még váratott magára.

Apponyi az ifjúságban látta a jövő kultúrájának és a nemzet kulturális fölényének letéteményesét.¹ Ezért volt jelentősége az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről szóló 1908:XLVI. törvénynek, melyben a szociális ügy és az oktatás összekapcsolódott. Apponyi úgy érvelt a törvény szükségességének indoklásakor, hogy az elemi műveltség megszerzése nemcsak az egyén, hanem a társadalom érdeke is, tehát közérdek. Ezért tartotta fontosnak az elemi oktatás ingyenességét. Bár az állam ezzel nagy terhet vállalt magára, mégis szükséges volt, hogy elősegítse az iskolába járók számának gyarapodását, mivel azok aránya a tankötelesek 80%-a volt. Az alacsony iskolalátogatási arány oka azonban nem elsősorban a tandíj volt, hanem inkább az iskolák hiánya, a gyermekek korai munkába állási kényszere és a szegény néprétegek anyagi gondjai.

Apponyi nemzeti kérdést illető gondolkodásmódjára jellemzően e törvényben is feltételhez kötötte a támogatások elnyerését. Csak akkor részesülhettek a nemzetiségi, felekezeti iskolák állami támogatásban, ha jó eredményeket értek el a magyar nyelv tanításában, ellenkező esetben még fegyelmi eljárást is kilátásba helyezett velük szemben. A törvény két lépcsőben lépett hatályba: az állami iskolák tekintetében már 1909-es tanév kezdetekor bevezették az ingyenességet, míg a hitfelekezeti, illetve községi fenntartású iskolák vonatkozásában egy évvel később kellett áttérni az ingyenességre. A törvény létrejötte előtt a tandíj egy

¹ MOL K608, 57. cs. 2. dosszié, 104. lap, Szózat, 1921.07.19. és 3. dosszié, 147. lap, Budapesti Hírlap, 1924.11.11.

részből fizették a tanítókat az iskola fenntartói, Apponyi javaslatára a tandíjmentességből adódó hiányt az állam pótolta. Abban az esetben csupán, ha az 1907. évi XXVII. törvényben meghatározott fizetés és korpótlék kiegészítése követelményeinek eleget tettek. Azok a községi vagy hitfelekezeti iskolák, amelyek korábban tandíjból tartották fenn magukat, nem kaphattak állami támogatást.²

Apponyi 1908. január 1-jei keltezésű törvényjavaslata a gazdasági népoktatásról, melynek lényege, hogy a tanköteles korú gyermekek (akik nem részesülnek az elemi népiskolánál magasabb oktatásban, nem járnak inasiskolába, vagy saját hitfelekezete által fenntartott elemi népiskola ismétlő tanfolyamába) kötelesek 12 és 15 éves koruk között gazdasági népiskolába járni. Szerinte ez a magyar mezőgazdaság fejlődését segíti, illetve azt a társadalmi réteget támogatta volna, aki a leginkább rá volt szorulva.³

Apponyi Albert a nemzetiségi és felekezeti kérdésekről

Apponyi a politikai tevékenysége során egyik központi vezérelvének a magyar kultúra, a közoktatás ún. „nemzeti irányba” való fejlesztését tekintette. Programja azt a célt képviselte, hogy minél jobban érvényesüljön az állam joga a közoktatásban. Azt vallotta, hogy az egységes politikai nemzet korlátok között ugyan, de az állami szervezet mellett létezhet, s ezen belül mindenki jogosult a maga egyéni szabadságának „faji egyéniségének” kifejtésére. A nem magyar ajkúakat nem kívánta „megbénítani faji egyéniségükben”. Az 1868:XLIV. tc. a nemzetiségi egyenjogúságról tárgyú törvény valójában egy nyelvtörvénynek felelt meg, mivel úgy rendelkezett, hogy a magyar állam, az országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelve a magyar. A törvények magyar nyelven születtek, de azokat minden nemzetiségi nyelven ki kellett hirdetni. A Nemzeti Párt 1892-ben megjelent választási kiáltványában Apponyi úgy fogalmazott, hogy fontos Magyarország minden polgára számára anyanyelvének, kultúrájának szabad használata, fejlesztése, de „az állami egység által követelt határon belül”. Kiemelte azt is, hogy a magyar nyelv ismerete az állami intézményekben való érvényesülés szempontjából is szükséges.⁴

² Dolmányos, 1968, 494–495.o., Felkai, 1999, 202.o., Mann, 1993, 132.o., Szabó, 1978. <https://mek.oszk.hu/02200/02220/html/1.htm>, letöltés: 2021.09.01.

³ Földes: Apponyi gazdaságpolitikai..., In: Adalékok, 1926, 65–66.o., Anka, 2011, 221–223.o.

⁴ Felkai, 1999, 199–200.o., Ogy. Napló, II. köt., 29. ülés, 1906. 07. 16., 36.o., Apponyi, Emlékirataim, 1934, 57–58.o., Popély, Irodalmi Szemle, 2003, forrás: [http://library.hungaricana.hu/hu/view/IrodalmiSzemle_2003/?pg=175&layout=s&query=SZO%3D\(pop%C3%A9ly%20gyula\)](http://library.hungaricana.hu/hu/view/IrodalmiSzemle_2003/?pg=175&layout=s&query=SZO%3D(pop%C3%A9ly%20gyula)), letöltés: 2021.09.01.

Apponyi nemzetiségi kérdésekben tett nyilatkozatai nem voltak mindig koherensek és egységesek. 1906 júliusában a parlamentben illetve december 13-án mondott programbeszédében azt hangsúlyozta, hogy Magyarország egy és oszthatatlan, egységes politikai nemzet, de minden egyházat, felekezetet és hitközséget támogat, amely garanciát nyújt arra, hogy nevelésük és oktatásuk a magyar nemzeti célokat szolgálja.⁵

A különböző népek, nemzetek politikai fejlettségének okait az egyes közösségek eltérő társadalmi képességeiben és teljesítményében vélte felismerni. Ez az elmélet Apponyi szemléletében „megfelelő” társadalomtudományi megalapozást nyújtott ahhoz, hogy erre építve a történelmi Magyarország nemzeti és szellemi egységesítésének programját fogalmazza meg.⁶ Ezek az elképzelések vezérelték őt az oktatáspolitikai törvények megalkotása során is. 1906-ban, egyik júliusi képviselőházi beszédében arra utalt, hogy a magyar állami politikának, ezen belül a közoktatás-politikának híd szerepe is van Nyugat- és Kelet Európa között.⁷ Ez a szókép reflektált Ady 1905-ben az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjében szereplő „komp-ország” metaforájára.⁸

Érdemes itt megemlíteni azt az erdélyi kezdeményezést, amely az erdélyi magyar szupremácia érdekében tett lépés volt. Bethlen István több módon is kezdeményezte egy, pártok felett álló „nyomásgyakorló” csoport létrehozását Erdélyben. Előbb a Székely Társaságok Szövetségét (1907-08) hívta életre, majd az erdélyi képviselők marosvásárhelyi választójogi értekezletének (1910) felhasználásával akart eredményeket elérni. Nem járt sok sikerrel. Végül az erdélyi ellenzéki pártok 1913-ban megalakították az Erdélyi Szövetséget.⁹ Apponyi második minisztersége alatti egyik jelentős tevékenysége Erdéllyel és a nemzeti kérdéssel kapcsolatosan az Erdélyi Szövetségen belül nyilvánult meg. A szervezet alakuló ülésen beszédet mondott, melyben a „nemzetiségi veszély” kontextusában kifejtette, hogy erőszakkal nem lehetséges ez ellen küzdeni. Hozzátette, a „nemzetiségi veszély” nem a nyelvi és kulturális különbségekből fakad, hanem a „magyar állampolgári érzés meggyen-

⁵ Ogy. Napló, II. köt., 29. ülés, 1906. 07. 16., 37.o., T. Kiss, 1999, 194.o.

⁶ Zeidler, Európai Utas, 2001., 56.o.

⁷ Ogy. Napló, II. köt., 29. ülés, 1906. 07. 16., 36–37.o.

⁸ Agárdi, 2007, 4. oldal

⁹ 1913. 12. 17-én alapította Apáthy István Marosvásárhelyen, elnöke Bethlen István, Kemény Árpád és Ugron Gábor volt. A szervezet közművelődési alapelve a magyar nyelv terjesztése. Céljuk volt, hogy Erdélyben a népiskolák negyedik osztályára minden gyermek magyarul ki tudja fejezni magát szóban és írásban. A szervezet követelésként fogalmazta meg kisdedovók létesítését is, valamint a tanulmányaikat 10-14 évesen befejezett fiatalok részére hiányok pótlását célzó továbbképző tanfolyamok szervezését vállaló intézmények állítását. Sürgette a tanítóképzés reformját is, mely a képzést egységes színvonalra emeli. (Erdélyi Szövetség, 1917, 19–23.o.)

güléséből”. Úgy vélte, hogy amikor minden állampolgár jól érzi magát Magyarországon, „nem kell rettegni a nemzetiségi veszedelemtől”.¹⁰

Apponyinak a második minisztersége idején, 1917 nyarán a nemzetiségi kérdéshez kapcsolódó, meglehetősen kemény lépése volt, hogy elkezdte a Romániával határos peremterületeken az úgynevezett kultúrzóna létrehozását, ahol – tervei szerint – az összes román felekezeti iskola helyett állami iskolát állított volna, és csupán 15-18 tanintézetet hagyott meg a román ortodox egyház birtokában. Elképzelései szerint négy-öt év leforgása alatt több mint 80 millió korona beruházással, 1600 elemi iskola és 800 óvoda létesült volna. Ezek az intézkedések az említett területeken az önálló nemzeti szellemű és román anyanyelvű oktatás végét jelentették volna. A nagyszebeni érsek kelt az iskolák védelmébe, és mindent megpróbált, hogy a felállítandó állami iskolákban a román nyelv tanítására is lehetőséget biztosítsanak. 1918. júniusban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium e zónában 311 román felekezeti iskola 477 tanító államsegélyét szüntette meg.¹¹

A népoktatási törvények

Amikor 1906-ban átvette a kultuszminiszteri tárcát, már kiforrott elképzelésekkel láthatott hozzá oktatásügyi törvényének megalkotásához. A Lex Apponyi néven ismertté vált törvénynek volt előzménye.

Az Eötvös József-féle 1868:XXXVIII. tc. kimondta, hogy minden olyan község népiskolát köteles fölállítani, amelyben nincs működő felekezeti iskola, ha legalább harminc 6-12 éves gyerek él. A cél elsősorban az írástudatlanság fölszámolása volt. A törvény azt is előírta, hogy mindenütt a község anyanyelvén folyjon az oktatás. Azonban a liberális intézkedésen módosított a Trefort Ágoston kultuszminisztersége idején életbe lépett 1879: XVIII. törvénycikk, amely a nemzetiségi iskolákban is előírta a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását. Az 1883: XXX. tc. a nem magyar tannyelvű középiskolákban bevezette a magyar nyelv és irodalom „rendes tantárgyként” való kötelező oktatását, az 1891: XV. tc. pedig a kisdedóvók számára írta elő a nem magyar anyanyelvű gyermekek számára a magyar államnyelv ismeretébe való bevezetést. 1893: XXVI. tc. alapján, amennyiben egy községben több iskola részesül államsegélyben, akkor azt a kultuszminiszter megvonhatja a felekezeti iskolától, megszűnhet, s így állami iskolát állíthatnak a helyére. A tör-

¹⁰ Erdélyi Szövetség alakuló ülésének iratai, 1913, OSZK Quart. Hung 2456.

¹¹ Bárdi, Magyar Kisebbség, 2003, 100.o., Salacz, 1974, 144. o.

vény arra is lehetőséget biztosított, hogy a nem magyar nyelvű iskolákat a kultuszminiszter bezárassa, és állami iskolákat létesítsen, ha ott nem oktatták az állam nyelvét.

Berzeviczy Albert 1904-es törvényjavaslatában úgy akarta módosítani elődei népiskolai törvényeit, hogy azok valóban megvalósuljanak. Fokozott állami ellenőrzéssel, tanfelügyelői reformmal akarta elérni, hogy mindenki betartsa a törvényeket. Javaslata alapján minden állami iskolában kötelezővé kívánta tenni a magyar nyelv tanítását, de a hit- és erkölcstan oktatását engedélyezte anyanyelven is. Végül a javaslata lekerült a napirendről a már említett obstrukciós válság miatt.¹² Halász Ferenc¹³ – aki 1895-től a VKM népoktatási alosztályának vezetőjeként, majd a kultuszminisztérium államtitkáraként működött Apponyi minisztersége alatt – szerepe emelhető még ki a népoktatás reformjában. Jelentős feladatokat látott el a századfordulón a népiskolák állami befolyás alá vonásában. Halász az állami iskolai rendszer kiépítésében Magyarország „védőbástyáját” látta. Később őt tekintették a Lex Apponyi megálmodójának.¹⁴ Ezen a vonalon haladt a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Lukács György¹⁵ is, aki megalkotta az 1905. évi augusztus 15-i 72000. és a 72001. számú rendeleteket. A Fejérváry-kormány egyik fő alapelve az állami nyelv közoktatásban való megerősítése volt, és célul tűzték ki, hogy minden nem magyar anyanyelvű állampolgár megtanuljon magyarul. Ezért mondták ki a rendeletek, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban és tanítóképző-intézetekben a magyar nyelvnek érvényre kell jutnia. Így azokban, amelyekben a tanító képességeinek hibájából nem volt magyar nyelvű tanítás, a tanítóra nyugdíjazás várt. Amely iskolában azért nem volt magyar nyelvtanítás, mert a tanító elhanyagolta a tanítást, ott az államsegélyt meg kellett vonni, és a tanítók ellen fegyelmi eljárás indítása vált szükségessé. Ahol nem volt megfelelő a magyar nyelv tanítása, oda állami tanítókat kellett kirendelni. Felekezeti tanítóképző-intézetekben pedig államköltségen magyar nyelvtanárt kellett biztosítani. Lukács György 1906. évi 12196. számú rendelete kötelezővé tette a hitoktatás magyar nyelvű tanítását az állami iskolákban.¹⁶

A Fejérváry-kormány másik, a hadsereget érintő elképzelése az volt, hogy a legénység képzése magyarul történjen, tehát a nem magyar

¹² Romsics, 2001, 84.o., Mann, 1993, 116.o., Salacz, 1974, 146.o.

¹³ Halász Ferenc (1849–1910): tanítói oklevelet szerzett, majd 1876-tól tanfelügyelői tisztségeket látott el különböző megyében. (Dolmányos, 1968, 487.)

¹⁴ Puttkamer, 2003, 34-35.o., Dolmányos, 1968, 484–486.o.

¹⁵ Lukács György (1865–1950): 1905. 06. 18. és 1906. 05. 06. között VKM miniszter. Programja a nemzeti szellemű iskolaügy fejlesztése, az egységes középiskola megvalósítása, a gyakorlati életpályák fontosságának elismertetése. (Pedagógiai Lexikon, 2. kötet, 376.o.)

¹⁶ Lányi, 1909, 565.o., Felkai, Magyar Pedagógia, 2002, 3–9.o., Salacz, 1974, 146.o.

anyanyelvűek is magyarul kaptak volna kiképzést. Így tehát a tiszteket is kötelezték volna a magyar nyelv elsajátítására, ami az ezrednyelv magyarosítását jelentette.¹⁷ A 76629/1906. rendelet kimondta, hogy minden tanító- és tanítónőképző intézetben kötelezően tanítsák valamelyik hazai nemzetiségi nyelvet, hogy a nemzetiség lakta területeken létesített népiskolákban a nemzetiségi tanulókat anyanyelvükön is taníthassák. Így a tanítóképzős tanároknak is kötelező volt egy-két idegen nyelvet elsajátítani.¹⁸

A Lex-Apponyi: a törvény céljai és megszületésének folyamata

Bevezetésként a fogalmat kell tisztázni. A szakirodalom ugyanis hol az 1907: XXVII. törvényt, hol mindkét 1907-es iskolapolitikai törvényt, hol pedig az 1908-as törvényt vonja a Lex Apponyi név alá. E tanulmányban a közbülső megoldás szerepel: a két 1907-ben elfogadott törvényre használok a Lex Apponyi elnevezést.

A miniszter azért tartotta a törvényt szükségesnek, mert megalkotása során „a különböző jellegű iskoláknál az állami és nemzeti érdekek megóvására” törekedett. A törvényről elmondta, hogy a magyar nemzeti egységen „nem a nyelv szerinti erőszakos magyarosítást” érti, hanem a „nemzet politikai egységét, mely sem jogban, sem kötelességekben nem ismert különbséget a különböző nyelvű honpolgárok között”. A magyar nyelv ismerete azért szükséges, hogy a nem magyar ajkú értelmiség az állami szolgálatból ki tudja venni a részét, és szorosabban csatlakozzon az államhoz.¹⁹ Bethlen István kiinduló és alaptétele a törvény mellett az volt, hogy a román nemzetiségi mozgalom jellege megváltozott: a román királyság létrejötte és függetlenségének nemzetközi elfogadtatása után, ugyanis erősödött az irredentizmus, és Románia végcélja, hogy Erdélyt a fennhatósága alá vonja. Bethlen szerint ez a törvény képviseli a magyar állam konzekvens nemzetiségpolitikáját.²⁰

Hosszas egyeztetések után született meg az 1907:XXVI. tc. az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről,²¹ amely fizetési szempontból sorolta be

¹⁷ Lányi, 1909, 565–566.o.

¹⁸ Kiss József, 1993, 58–59.o.

¹⁹ Kiss József, 1993, 55.o., Pusztaszeri, Felső-Magyarországi Szemle, 1995, 104.o.

²⁰ Romsics, 1991, 34–35.o.

²¹ 1776-ban lépett életbe a tanügyigazgatás rendezésével foglalkozó törvény, amely az összes iskolát állami felügyelet alá helyezte. (Somogyi, 1942., 280-297.o.) Mindegyik hazai egyház teljes tanügyigazgatási autonómiával rendelkezett, így maguk dönthettek az általuk fenntartott iskolák személyi és anyagi, tanulmányi és fegyelmi kérdéseiben, tantervek kidolgozásában. Tanterveinek viszont

a tanítókat. A törvény meghatározta a fegyelmi vétséget, amely a magyar állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása, területi épsége, az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása, az állam címere, jelvényei, zászlaja ellen irányuló cselekedet elkövetésében nyilvánult meg. A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól illetve a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól szóló 1907:XXVII. tc. pedig kimondta, hogy az itt tanító köztisztviselő az, akinek járandóságát közigazgatásilag biztosították. A törvény meghatározta a nem állami elemi népiskolák tanítóinak alapfizetését, valamint az államsegély folyósításának feltételéről is szólt: a kinevezés előtt megvizsgálta, hogy a tanító rendelkezik-e megfelelő képesítéssel, magyar állampolgársággal és tud-e helyesen magyarul beszélni, tanítani. A folyósítás feltételeként szabta, hogy az iskola tartsa be a tanterv szerint hatévi felosztásban, faluhelyen a legalább nyolc, városokban a kilenchrészes tanítási időt. Ha a magyar anyanyelvű gyermekek száma húsznál több volt, akkor számukra, ha pedig ötvennél több, akkor mindenki számára kötelező volt a magyar tannyelv használata, de a magyarul nem tudók saját anyanyelvükön is részesültek oktatásban. Az ismétlő iskolákban mindenütt a magyar volt a kötelező tannyelv. A törvény arról is rendelkezett, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban úgy kellett a magyar nyelvet önálló tantárgyként tanítani, hogy a gyerekek a negyedik osztály befejezésekor gondolataikat érthetően ki tudják fejezni magyarul írásban és szóban. A tanító fegyelmi vétséget követett el, ha a magyar nyelv tanítását elhanyagolta, vagy ha azt nem megfelelően látta el, ha az iskolában a kormány által nem engedélyezett tankönyveket vagy taneszközöket használt; továbbá, ha az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása és az állam címere, jelvénye és zászlaja ellen irányult a magatartása.²² A törvénnyel Ferenc József nem értett egyet, és kijelentette, hogy „sérelemes a nemzetiségekre” nézve, mégsem tett komoly intézkedést a törvény ratifikálása ellen, holott módjában állt volna.²³

Az Eötvös-féle törvény után ez a két törvény volt a legmeghatározóbb iskolapolitikai intézkedés a dualizmus korában, de egyre radikálisabbá vált az asszimiláció és a nemzetiségek tanszabadságának korlátozása, ugyanakkor nem tért el a korszakot meghatározó eszméktől, ideológiától és a korábbi kultuszminiszterek által alkotott törvényektől.

azonosnak kellett lennie az országos tantervvel. Az iskolák igazgatása és ezen belül az egyházi iskolák állami felügyelete az 1868. évi törvény által meghatározott módon történt. Az iskolák feletti felügyelet központi szervei a tankerületek voltak. (Kelemen, in: Hagyomány és megújulás, 2002, 115–121.o., Szabó, 1978, <https://mek.oszk.hu/02200/02220/html/1.htm>, letöltés: 2021.09.01.)

²² Kiss József, 1993, 55.o., Pedagógiai Lexikon, 1. köt., 55.o.

²³ Dolmányos, 1968, 495–496.o., Gyurgyák, 2007, 55.o.

A törvények utóélete és következményei

Az iskolapolitikai törvényekkel kapcsolatosan Apponyi 1917-ben, egy országgyűlési felszólalása során azzal védte magát az ellenzéki támadásokkal szemben, hogy ő tisztel minden állampolgárt „nemzetiséghez és felekezethez való hovatartozás nélkül”, de számára az „államhűség és az egységes nemzet a legfontosabb”. Ezek megőrzését szolgálja a nemzeti nevelés, amely alkalmazásával a tanítók plántálják a gyermekek lelkébe a nemzeti érzést. A nemzethű tanítókat pedig az általa „jónak” ítélt tanítóképző-intézetek képzik. Wekerle Sándor a miniszterelnöki szék elfoglalása napján, 1917 nyarán tartott beköszöntő alkalmából, utalva Apponyira, beszélt a nemzetiségi politikájáról is. Azzal kezdte, hogy nem tartotta az 1907-es törvényt az erőszakos magyarosítás eszközének, a magyar nyelv elsajátítását lehetőségnek tekintette, minden állampolgár egyéni érdeke számára, hiszen a magyar nyelv ismerete által válnak alkalmassá olyan tisztségek betöltésére, amelyekhez a magyar nyelv használata szükséges. Szerinte a világon sehol nincs olyan nyelvi szabadság, mint Magyarországon. A felügyeleti rendszert kívánta hatékonyabbá tenni, hogy az iskolák és a hozzá kapcsolódó intézetek „ne válhassanak államellenes irányok melegágyává”.²⁴

A törvények egyik negatívuma, hogy a tanítói fizetések felemelésével a törvény arra ösztönözte a kevésbé tehetős felekezeti iskolákat (különösen a szegény román, ortodox egyházi iskolákat), hogy állami támogatásért folyamodjanak, amihez az állam azt a feltételt szabta, hogy „minden iskola kifogástalanul hazafias állampolgári nevelést adjon”. Ehhez pedig arra volt szükség, hogy a magyar nyelvet és a központilag elfogadott, a törvény által előírt tankönyveket használják a tanítók az oktatás folyamán.²⁵

A nemzetiségi iskolahálózat az 1880-as évektől lassan, fokozatosan visszafejlődött. Ennek jele volt, hogy míg a magyar tannyelvű elemi iskolák száma 1880 és 1913 között csaknem megduplázódott, addig a nem magyar nyelvűeké majdnem felére csökkent. Leggyorsabban a ruszin és a szlovák nyelvű iskolák száma fogyott, míg a román lassabban.²⁶ Így a magyar nyelv ismeretét előíró iskolapolitika következtében nőtt a kétnyelvű iskolák száma. 1880-ban az összlakosság 14 százaléka tudott

²⁴ Ogy. Napló, XXXVII. köt., 741. ülés 1917. 09. 12., 9.o. és 742. ülés, 1917. 09. 13., 63.o.

²⁵ idézi: Zeidler, Európai Utas, 2001., 56–57.o.

²⁶ 1880-ban 7342 magyar nyelvű népiskola volt, 867 német, 1716 szlovák, 393 rutén, 2756 román, 313 szerb-horvát. 1913-ban 13608 magyar nyelvű iskola, 449 német, 365 szlovák, 47 rutén, 2170 román és 269 szerb-horvát. (Romsics, 2001, 85.o.)

magyarul és legalább még egy nyelven. 1910-ben viszont 23 százalékra emelkedett ez az arány, azaz a nemzetiségi lakosság közel fele.²⁷

A törvények másik következménye, hogy a trianoni békediktátum hatalmas csapása után az állami népiskolák jelentős része került más állam tanügyigazgatási hatáskörébe. Az elcsatolt területeken lévő felekezeti iskolák legtöbbször tanítási nyelve a korábbi maradt, az állami iskolákban azonban az új állam nyelve vált a tanítás nyelvén. A trianoni Magyarországon az állami népiskolák számának aránya az elcsatolások következtében magasabb lett, mint amilyen a dualizmus idején volt.²⁸

A törvény megítélése a kortársak és Apponyi Albert által

A törvény megszületése után nyomban reflektáltak rá a kor kulturális szakemberei és a törvény által érintettek. Kunfi Zsigmond²⁹ szerint a törvény következtében megváltozott a helyzet: az állam a nem állami tanítók fizetésének kiegészítéséhez az addigi három és fél millió helyett hatmillió koronával járult hozzá. Ha az állam ilyen nagy összeggel támogatta a hitfelekezeteket, akkor valamit elvárt cserében. Így tehát az iskolák fölötti felügyeleti jogát az állam gyakorolta (csupán kisebb ügyekben járhatott el maga az iskola). Az állami tanító miniszteri kinevezés útján nyerte el hivatalát, viszont miniszter olyan képviselőház ellenőrzése alatt állt, amelynek létrejöttében a vagyonnak és születésnek volt beleszólása. A városokban a tanítót a városi képviselőtestületek választották, amelyek összetétele még antidemokratikusabb volt, mint az országgyűlésé.³⁰

Kunfi szerint a Magyarországon élő állampolgárok közül sokan a magyar nyelvet nem beszélik, az idegen nyelvet pedig nem érdemes tanítani. Mivel a gyermekek életük kis részét töltik iskolában, a nem magyar ajkúakat szinte eredménytelen magyarul megtanítani. Azt is

²⁷ Romsics, 2001, 86.o.

²⁸ 1898/99-es tanévben a történelmi Magyarországon 1458 állami, 1895 városi és községi, 7525 római katolikus, 3548 protestáns, 1770 ortodox egyházi és 517 zsidó népiskola működött, 1913/14-es tanévben 3502 az állam, 1416 a városok és községek, 6905 a római katolikus egyház, 3086 a protestáns egyházak és 407 a zsidó közösség birtokában volt. A trianoni Magyarország területén 1925/26-os tanév adatai alapján, az előző adatokhoz képest negyedére csökkent az állami, városi és községi iskolák száma, a római katolikus iskoláké 60%-kal, a protestáns egyházaké közel a felére, a zsidó közösség tulajdonában lévő iskolák száma pedig 34%-kal csökkent. (Pedagógiai Lexikon, 1. köt., 61.o., 2. köt., 578.o.)

²⁹ Kunfi Zsigmond (1879–1929): tanár, a Szociáldemokrata Párt vezetőségének a tagja. 1907-ben a pécsi szabadoktatási kongresszuson a szociáldemokraták egyik vezéralakja volt. A Berinkey-kormányban közoktatásügyi miniszter 1919. január és március között, a Tanácsköztársaság alatt pedig közoktatásügyi népbiztos 1919. március és június között. Szétválasztotta az oktatásügyet és a vallásügyet, a hitoktatást fakultatívvá tette. 1908 és 1919 között szerkesztette a *Szocializmus* c. folyóiratot. (Pedagógiai Lexikon, 2. köt. 330.o.)

³⁰ Kunfi, Népoktatásunk bűnei, In: Agárdi, 2001, 278.o.

nagy problémának találta, hogy magyar nyelv elsajátítására fordított idő elveszi a lehetőséget a többi tantárggyal történő foglalkozásnak, s így minkét területen alul teljesítenek. Kemény szavakkal állította, hogy az iskolahiány, a szegénység, a felekezetiesség, az erkölcsi függőség mellett a népiskolákban a magyarosítás volt az egyik oka az ország tudatlanságának, műveletlenségének.³¹

Apponyi saját törvénye utólagos megítélésével kapcsolatban is ambivalens érzelmeket táplált. 1918 novemberében úgy látta, hogy a háború tragikus vége és a forradalmak a nemzetiségi kérdésre vezethető vissza, hiszen a „véderő nélkülözte a nemzeti jelleget”. A katonai nevelés középpontjába a „megmagyarosítást” jelölte ki célként, mivel szükségesnek találta a magyar szellemű tisztikar és így a magyar szellemű hadsereg kialakítását. 1920 januárjában a párizsi békefeltételek átvételkor azt az óhaját fejezte ki, hogy – ami múltbéli nemzetiségi politikájára magyarázatként szolgálhatott – nagyon örülne, ha az elszakított területeken élő magyarok olyan jogokat és előnyöket élveznének, mint amiket a nem magyarok kaptak Magyarországon. A nemzetiségek által emlegetett elnyomás szerinte nem fedi a valóságot. Azonban trianoni döntés után elbizonytalanodott – jó volt-e, fennmaradhat-e törvénye? –, és újra fogalmazta népiskola-politikáját. Úgy vélte, nem folytatható tovább, mert „feláldozná Magyarország újjászületésének lehetőségét”. 1930 novemberében azonban már azt állította, hogy „könnyű szívvel” viseli a felelősséget a törvényért. Emlékirataiban úgy fogalmazott, hogy az intézkedéseit nem lehet elnyomásnak nevezni, csupán a nemzetiségi kultúra támogatása ellen lehet kifogást emelni. A nemzetiségiek között akad olyan, aki a politikai pályafutását éppen annak köszönheti, hogy magyar középiskolába járt, igaz, van olyan is, akit hátrány ért a nemzetiségi hovatartozása miatt.³² Az emlékirataiban azt is kifejtette, miszerint nagy mulasztásnak volt, hogy a felvidéki szlovákok lakta területeken sem az állam, sem a felekezetek nem gondoskodtak szlovák tannyelvű középiskolák létesítéséről. Utólagos meglátása szerint a szlovák kultúra fejlesztése lehetett volna talán az egyetlen eszköz a cseh befolyással szemben.³³

A *Magyar Kisebbség* című folyóirat 1931-ben megjelent egyik számának oldalain olvasható cikk szerint a románok kifejezetten a román értelmiség elleni támadásként élték meg a törvényt, azzal indokolva

³¹ Kunfi, Népoktatásunk bűnei, In: Agárdi, 2001, 294–297.o.

³² Magyar Kisebbség, 1933.03.01., 129–132.o., Gratz, Magyar Szemle, 1933. 17. köt., 3. sz., 206.o., Apponyi szóbeli válasza..., in: Zeidler, 2003, 123.o., Erdélyi Szövetség jegyzőkönyve, 1917.09.30., OSZK Quart. Hung 2456, Pusztaszeri, Felső-Magyarországi Szemle, 1995, 104.o.

³³ Apponyi, Emlékirataim, 1934, 61–62.o.

méltatlankodásukat, hogy az lehetlenné tette a román írni-olvasni tudás magas színvonalát.³⁴ Apponyi Albert 1930 novemberében írta a Romániai Népligaegyesület vezetőjéhez és a *Bulletin des Minorités* főszerkesztőjéhez, hogy ő soha nem gondolt a románok megmagyarosítására. Nem az államnyelv tanításának tulajdonított jelentőséget, hanem a honpolgári nevelésnek, amelyet az iskola biztosított. Cáfolta, hogy a törvény kötelezővé tette minden államsegélyben részesülő iskolának a történelem, földrajz és a polgári ismeretek magyar nyelven való tanítását, valamint, hogy a törvény lehetővé tette a román vagy más iskolák bezárását.³⁵ Bár nemzetiségi politikáját nem gondolta „elnyomónak”, mégis mindenképpen annak tekinthetjük. Azt, a vádat, miszerint „súlyosbított” az országban élő nemzetiségek helyzetén, határozottan viszszaütötte.³⁶

A *Gazeta Transsilvaniei* című erdélyi román lap 1906. január 16-án megjelent cikke ismertette Apponyinak, a nemzetiségekről való gondolkodásmódját illusztráló nyilatkozatát: „...A független Magyarország nem lesz kénytelen külön igényként a nem magyar állampolgároktól megkívánni, hogy ragaszkodjanak a magyar hazához ... Az államnyelv, mihelyt megszabadul megalázott helyzetéből, melynek következtében az állami intézmények egy részéből ki van rekesztve, nyitott ajtókra fog találni minden állampolgár lelkében.” A cikk kommentátora hozzátette, hogy Apponyi szavai nem találtak befogadásra, mert „hiányzott belőlük az igazság és az őszinteség”.³⁷

Hogyan látja a törvényt az utókor?

Az Apponyi által elfogadtatott népiskolai törvények pozitív hatást is gyakoroltak az oktatásügy fejlődésére: százával épültek a modern iskolaépületek, csökkent az állami és nem állami népiskolák közötti színvonalkülönbség, jelentősen emelték a tanítók javadalmazását, és államilag ellenőrzött tankönyveket vezettek be. A kötelezővé tett magyar nyelv oktatásához megteremtődtek a kedvező technikai és tantervi feltételek. A törvényekkel szemben fogalmazott kritikák – joggal – annak erősza-
kos végrehajtását, az asszimiláció felgyorsítását emelik ki. A törvény lehetővé tette a tanítók elbocsátását is, ha nem tettek eleget annak az

³⁴ Papp, Magyar Kisebbség, 1931.08.01., 568-571.o.

³⁵ Magyar Kisebbség, 1933.03.01., 129-132.o.

³⁶ Pusztaszeri, Felső-Magyarországi Szemle, 1995, 104-105.o.

³⁷ idézi: Kemény G. Gábor, 1985, IV. köt, 645.o.

elvárásnak, hogy a gyermekek az elemi iskola negyedik osztályának befejezésével szóban és írásban érthetően ki tudják magukat fejezni magyarul. Az oktatás hatékonyságát sok esetben csökkentette, hogy a nemzetiségi vidékeken is áttértek a tantárgyak magyar nyelvű oktatására. Azonban a végig nem gondolt intézkedések rendkívüli ellenérzést keltettek a nemzetiségekben.³⁸

Puttkamer történész kissé más megközelítésben mutatja be a törvény megszületésének körülményeit. Ő úgy látja, hogy Apponyi az egyházak pozícióinak és iskolaügyi szerepüknek a megőrzése érdekében szállt síkra a törvény megalkotásával. Szerinte Apponyi ebből a szempontból kívánta kijátszani a „nacionalista kártyát”. A Lex Apponyi ugyanis megnövelte az egyházi iskolák anyagi támogatását, amely viszont az állam befolyásának adott nagyobb teret. A számszerű adatok is ezt bizonyítják; 1872 és 1905 között az iskolák összes jövedelmének növekedése ötszörösre becsülhető. E növekedés fő forrása – a helyi, városi, községi erőforrások mellett – elsősorban a növekvő állami szerepvállalás volt. A közvetlenül fenntartott állami iskolák növekvő költségvetési tétele mellett ugyanis egyre nagyobb arányú volt a községi, majd – főképpen 1907/08, azaz a két Apponyi-törvény nyomán – a felekezeti iskoláknak nyújtott, illetve a rájuk kényszerített feltételekhez kötött állami támogatás. Apponyi után következő kultuszminiszterek, Zichy János és Jankovich Béla³⁹ is ezen a vonalon haladtak tovább.⁴⁰

Megállapítható, hogy a törvények nem voltak mentesek a magyarosítás szándékától. Emellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a magyar nyelv ismerete az érvényesülés céljából nélkülözhetetlen volt. Apponyi az egyházak súlyának erősítése mellett az állami népiskolák gyarapításának fontosságáról – nyilván taktikai okokból – is beszélt, egyfajta államosításról. Indokoltnak látta az állami iskolák szaporítását azokon a területeken, ahol sem a felekezetek, sem a község nem volt képes biztosítani az oktatást a gyermekek számára.⁴¹

Leginkább Jászi Oszkár 1947-ben tartott előadásában elhangzottakkal lehet egyetérteni. Bár az 1920 előtti nemzetiségi politika antidemokratikus volt, mégiscsak liberálisabb, mint a második világháborút köve-

³⁸ Csapó, 2003, 124.o.

³⁹ Jankovich Béla (1865–1939): kultúrpolitikus, közgazdasági szakíró, VKM miniszter 1913–1917. között. MTA tagja. Mint miniszter törvényt alkotott az ingyenes népoktatás kiegészítéséről, az óvónők és gazdasági szaktanítók fizetésrendezéséről. Úttörője volt Magyarországon a közgazdaságtanban honos matematikai módszerek alkalmazásának. (Pedagógiai Lexikon, 2. köt., 130.o.)

⁴⁰ Puttkamer, 2003, 35.o., Kelemen, in: Hagyomány és megújulás, 2002, 52.o.

⁴¹ Apponyi Albert beszédei, 1896, 718–729.o., Ogy. Napló, II. köt., 29. ülés, 1906. 07. 16., 36.o.

tő politika. Gyakran ostorozta Apponyit erőszakos magyarosítása és a népoktatás-politikája miatt, de szerinte Apponyiék „sohasem nyúltak olyan eszközökhöz, amelyeket ma [ti. 1947-ben] úgynevezett liberális és progresszív politikusok alkalmaznak. Apponyinak és társainak sohasem jutott volna eszükbe, hogy nemzeti kisebbséget fegyveres erővel kiűzzenek lakóhelyükről”.⁴²

Felhasznált irodalom

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK:

Magyar Országos Levéltár (MOL), K608. 57. csomó. Sajtóarchívum, Lapkivágatok decimális rendszerben

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár:

Az Erdélyi Szövetség jegyzőkönyve. 1917.09.30., Kolozsvár, Quart. Hung 2456

Az Erdélyi Szövetségnek 1914. 06. 07-én Marosvásárhelyt megalapított Szervezete, Munkaterve és Megválasztott Vezető Tanácsa. Kolozsvár, Gombos Ferencz „Lyceum” Könyvsajtó Nyomása, 1917., Quart. Hung 2456

Erdélyi Szövetség alakuló ülésének iratai. Quart. Hung 2456

APPONYI ALBERT EREDETI MŰVEI, CIKKEI, BESZÉDEI

Apponyi Albert gróf beszédei. II. kötet, 1890–95. Singer és Wolfner Kiadása, Budapest, 1896.

Apponyi Albert gróf delegációvezető szóbeli válasza a magyar béke delegációnak átadott békefeltételekre (Párizs, 1920. 01. 16.). In: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Apponyi Albert: Egyetemek a B-listán. *Pesti Napló*, 1925.05.10., 1.o.

APPONYI Albert: *Emlékirataim*. II.köt., 1899–1906. MTA, Budapest, 1934.

Országgyűlési Képviselőházi Napló. 1906. II. kötet 29. országos ülés (Apponyi felszólalása)

Országgyűlési Képviselőházi Napló. 1910–15. XXXVII. kötet, 741–742., 768. országos ülés (Apponyi felszólalása)

KORABELI CIKKEK, ÉRTELMEZÉSEK ÉS NEKROLÓGOK

ADALÉKOK *Apponyi Albert gróf közéleti működésének méltatásához születésének 80-ik évfordulója alkalmából*. Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1926.

Apponyi Albert [vezércikk]: *Pesti Napló*, 1926.05.29., 1–2.o.

Apponyi halála a világsajtóban [vezércikk]: *Magyarország*, 1933.02.09., 3.o.

BALOGH Arthur: Gróf Apponyi Albert. *Magyar Kisebbség*, 1933.03.01., 5. sz., 129–132.o.

Földes Béla: Apponyi gazdaságpolitikai és társadalompolitikai felfogása. In: *Adalékok Apponyi Albert gróf közéleti működésének méltatásához születésének 80-ik évfordulója alkalmából*. Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1926, 52–69.o.

GRATZ Gusztáv: Apponyi. *Magyar Szemle*, 1933. 17. köt., 3. sz., 201–210.o.

LÁNYI Bertalan: *A Fejérváry-kormány (1905.06.18. –1906.04.08.) kormányzatpolitikai és alkotmányjogi megvilágításban*. Benkő Gyula Könyvkereskedés, Budapest, 1909.

PAPP József: Epizódok a románság történetéből a magyar uralom alatt. *Magyar Kisebbség*, 1931.08.01., 15–16. sz., 562–575.o.

PROHÁSZKA László: Apponyi Albert gr. emlékezete. *Magyar Kisebbség*, 1933.03.16., 6. sz., 168–172.o.

SOMOGYI József: *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Budapest, 1942.

⁴² idézi: Gyurgyák, 2007, 185.o.

TÖRTÉNELMI FELDOLGOZÁSOK, ÉRTELMEZÉSEK

- AGÁRDI Péter (válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta): *Kunfi Zsigmond*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- AGÁRDI Péter (kézirat): Műveltségi modellek és kultúrafelfogások a két századelőn (1907–2007). Készült a 2007. november 14-15-én rendezett *A tanulás szabadsága* című pécsi konferencia plenáris előadása alapján. A konferencia az 1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszus centenáriuma alkalmából szerveződött.
- ANKA László: Apponyi Albert és az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tétele, *Új Pedagógiai Szemle*, 61. évf. 11-12. sz., 2011, 219–233.o.
- ANKA László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. Doktori (PhD) disszertáció (témavezető: prof. dr. Gergely András DSc) Budapest, 2014.
- BÁRDI Nándor: Az erdélyi magyar érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, 2003. 2–3 sz. (28–29. sz.) 94–105.o.
- CSAPÓ Csaba: Gr. Apponyi Albert. In: Szentpéteri József (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003.
- DOLMÁNY István: A „Lex Apponyi”. *Századok*, 1968. 3–4. sz., 484–535.o.
- DONÁTH Péter: A „tanítóképző akadémiák” kérdése 1908, 1938, 1958 – azonosságok és különbségek. In: Kovátsné Németh Mária (szerk.): *Tanulmánykötet, Győr, Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar*, 2001. 219–234.o.
- DONÁTH Péter: *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben*. Trezor Kiadó, Budapest, 2020
- ERDÉSZ Ádám: A kolozsvári felekezeti magyar egyetem 1920–1921., *Történelmi Szemle* 1998. 3–4. sz., http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1998-3-4/257-276_erdesz.pdf. letöltés: 2021.09.01.
- FELKAI László: A kultuszminiszter: gróf Apponyi Albert. *Új Pedagógiai Szemle*, 1999. 7–8.sz., 199–207.o.
- FELKAI László: Szervezeti és tartalmi jellegű változások az ezeréves magyar iskolában. In: *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban*. Neveléstörténeti Füzetek 19., OPKM, Budapest, 2002.
- FELKAI László: A kultuszminiszter Lukács György. *Magyar Pedagógia*, 2002. 1. sz., 3–9.o.
- FELNŐTTOKTATÁSI és -képzési lexikon (főszerk.: Benedek András–Csoma Gyula–Harangi László), Magyar Pedagógiai Társaság, OKI Kiadó, Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 2002.
- GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- KELEMEN Elemér: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Balogh László (szerk.): *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban*. Neveléstörténeti Füzetek 19., OPKM, Budapest, 2002. 45–60. o.
- KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában /1867–1918/. IV. köt. /1903–06/, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.*
- KISS József: Adatok Apponyi Albert oktatásügy alkotásaihoz. *Jászsági évkönyv*, 1993. 47–59.o.
- KUNFI Zsigmond: Népoktatásunk bűnei. In: Agárdi Péter (válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta): *Kunfi Zsigmond*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001.
- MANN Miklós: *Kulúrpolitikuskor a dualizmus korában*. OPKM, Budapest, 1993.
- NÉMETH Balázs: A magyar felnőttoktatás története a Kiegyezéstől a XX. század közepéig. In: Bajusz Klára, Filó Csilla, Németh Balázs: *A magyar felnőttoktatás története a XX. század közepéig*. PTE FEEK, Pécs, 2004.
- PAP József: A nemzetiségi képviselők és a koalíció kapcsolata az 1905-06-os alkotmányos válság időszakában. In: Egrý Gábor–Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.
- PEDAGÓGIAI Lexikon (főszerk.: Báthory Zoltán–Falu Iván, Kereban Könyvkiadó, Budapest, 1997.

- POPÉLY Gyula: A Felvidék iskolaügye a dualizmus éveiben. A közép- és szakiskolák helyzete. *Irodalmi Szemle*, 2003. február, 3. sz., forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/IrodalmiSzemle_2003/?pg=277&layout=s, letöltés: 2021.09.01.
- PUSZTASZERI László: Nemzetvédelem és kisebbségi jogbiztosítás, Megjegyzések a dualizmus közoktatásügyéhez. *Dimenziók, Felső-Magyarországi Szemle*, 1995. 2–3. sz., 99–108.o.
- PUTTKAMER, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. R. Oldenbourg Verlag, München, 2003.
- RÁSZLAI Tibor: Cserkoszorús konzervatív – gr. Apponyi Albert pályaképe. *Új Magyarország*, 1995. 129. sz., 18.o.
- ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1991
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- SALACZ Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. 1867–1918*. Aurora Könyvek, München, 1974.
- SZABÓ Dániel–FÓNAGY Zoltán (szerk.): Kettős kötődés. Az Osztrák-Magyar Monarchia (1867–1918). *Encyclopaedia Humana Hungarica* 08., forrás: <http://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index8.html#>, letöltés: 2021.09.01.
- SZABÓ Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. in: Hanák Péter (főszerk.)–Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története, 1890–1918*. XII. fejezet. 873–1002, 1344–1349.o., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc Könyvek, Atlantis Program, 1989.
- SZABÓ Miklós: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003.
- SZÉCSÉNYI András: Apponyi Albert halála és temetése. *Hitel*, 2006. 1. sz., 93–102.o.
- SZŰCSNÉ Molnár Erzsébet: Reformpedagógiai témák *A gyermek* c. folyóiratban 1907–1934-ig. In: Kéri Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ*. PTE, Tanárképző Intézet, Pécs, 2000. 147–162.o.
- T. KISS Tamás: Egy méltatlanul elfeledett európeér (gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról). In: Donáth-Hangay (szerk.): *Filozófia-Művelődéstörténet*. Trezor Kiadó, Budapest, 1999. 185–205.o.
- T. KISS Tamás: Felnőttoktatás-történet Magyarországon, *Educatio*, 1999/1, 3–13.o.
- ZEIDLER Miklós: Apponyi Albert párizsi beszéde / Forrásközlés, in: *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról*. Paul Mantoux tolmáctiszt feljegyzései. Szerkesztette, sajtó alá rendezte Litván György. Fordító Litván Katalin. Budapest, 1998, MTA Történettudományi Intézete. 243–252. o.
- ZEIDLER Miklós: Apponyi Albert a „nemzet ügyvédje”. *Európai Utas*, 2001. 1. sz., 56–59.o.

GRÓH GÁSPÁR

NEMZET ÉS BALOLDAL

Illyés és a kommunisták

Második rész

III.

Ha Illyés gondolkodásának a természetét nem csak egyes mondatait ismerve és azokat egymás mellé olvasva próbáljuk megérteni, akkor ismernünk kell azokat az ösvényeket, amelyeken eljutott a maga útjához. Egy ilyen vizsgálódás nem öncélú: bármilyen fontosak, sőt nélkülözhetetlenek, jól használhatóak is kulcs-mondatai más gondolatmenetekbe építve (akár versről, akár prózáról legyen is szó), ennek a gondolkodásnak formálódásában ugyanúgy ott van a (személyes) történelem, ahogyan egy nemzeti nyelvben is az azt használó közösség múltja.

Megismeréséhez, tanulmányain és (részben) versein, illetve naplóján kívül, a legtöbb segítséget önéletrajzi háttérű regényciklusa adja. Ehhez szorosan illeszkedik a *Puszták népe* is: egy olyan világot mutat be, amelyben ott van családi és személyes múltja, a valóságábrázolást, a föltárt tényeket a megéltség és az érzelmi telítettség is hitelesíti. Illyés azzal, hogy megmutat egy történelem alatti, a társadalmi változásoktól csak sújtott, de azokból mégis kimaradó világot, annak szószólója is. Gyerekkorát ennek a zárvány-világnak határvidékén, de abból éppen annyival kiemelkedve töltötte, hogy rálásson nyomorúságára. Így a szó általánosabb (nem csak és nem elsősorban politikai) értelmében nem is lehetett más, mint baloldali. Ez először érzelmeket és értékrendet jelentett, mely a későbbiekben egyszerre kötelezte a „puszták népének” szociális „megváltásáért” vállalandó küzdelmére és azzal egyenlő mértékben szellemi-lelki felemelésére. Nem közvetlenül a keresztény tanítás szerint, de a keresztény antropológia és értékrend erkölcsi emelkedettségével: Illyés nem csak társadalmi forradalmat kívánt (mint az utca és a baloldali mozgalmak, illetve ideológia). Az ő eszményi (szociális) forradalmisága építkezve haladná meg azokat az ellentmondásokat, amiket föl akar számolni; a társadalmi-politikai mozgalmak forradalma a (szükségszerűnek tekintett, és részben differenciálatlan) rombolással kezdődik. Ez a gondolkodásmód, amit minősíthetünk radikális plebejus baloldaliságnak (ha éppen a szakirodalomban használatos kifejezésekkel akarjuk jelölni), a kezdetektől különbözött a szocialista-kommunista irányzatokétól, de nem fordította szembe velük: lényegében kamaszko-

rától meghatározta közéletiségét a „kint is-bent is” kettősége, a szövetségeseivel szembeni külön út keresése (amit nem értett, vagy csak nem akart elfogadni az árnyalatokat elutasító pártos gondolkodás). A saját út keresése sosem könnyű: a nagyon fiatal Illyésnek is voltak a szélsőség közelébe vezető nekibuzdulásai, ahogyan azt a kommunista mozgalomhoz (még inkább kommunista barátaihoz) való kapcsolata mutatja. De ha a szellem sorsában kivételes szerepet játszó Petőfi királyakasztó, Lamberg és Latour meglincsolását éljenző forradalmi indulataival vetjük össze az ő érzelmi rengéseit, akkor inkább az Arany Jánost idéző (de azért kardot kötő) mértékletesség példáját láthatjuk.

A költőként induló Illyés a *Pusztulás* keltette vihar nyomán lett az irodalom világán túl is ismert, akaratlanul is közéleti működése és annak tapasztalatai vitték a próza felé. Ezen az úton haladva jutott a *Kora tavasz*ig: amikor szűkebb közösségének múltját mutatta meg, a magyar vidéket megrázó események feltárásával saját múltját is fel kellett fedeznie.

Gyermekként nem tudhatta, hogy a családi-közösségi tapasztalatként szülőföldjének világától kapott gondolkodás baloldalként azonosítható. Nemcsak a maga jelenének parlamenti elrendeződése szerint, hanem két generációval korábról eredően. Illyés gyerekkorában még éltek az 1848–1849 eseményeit nem mitológiként öröklő, hanem személyes emlékként is őrző alakjai. Nemcsak a matuzsálemi kort megért Madarász József, a környék örökös képviselője, hanem a nagy időkben a Dombóvár környéki erdőbe húzódó nagyapa is, aki ugyan Görgeynek „majdnem segédkezet nyújtott”, de elkésett, és „mivel a pusztán még két év múlva sem volt biztosságos a maga fajtájú, sor alá való legénynek mutatkozni”, hát nem mutatkozott. „Mindezt igen egykedvűen mesélte el, eszébe sem jutott, hogy bujdosása egyik felében – mikor Kossuthék verbuváltak – gyáva volt, a másik felében, mikor a császáriak soroztak – hős. Az ellenséges seregek katonaszedői szinte egymásnak adták a falvakban a kilincset, a hős vagy gyáva állapot majdnem hetenként változott. Nagyapa az erdőben ült, nem mérlegelt, az urak dolgának tartotta az egészet; már akkor lemondott arról, hogy ilyesmiben tisztán láthat.”¹ A nagyapa számára az volt mindebből a konzekvencia, hogy az ilyesimből a magafajtának jobb kimaradni.

Ez a népi bölcsesség Illyés számára sokat mondott, de nem önmagában. Nemcsak azért, mert más kor gyermeke volt, ezért más impulzusokat is kapott, és azok nemcsak korához, hanem egyéniségéhez is közelebb álltak. De ez a nagyapák és apák által áthagyományozott 1848–1849

¹ Illyés Gyula: *Puszták népe*. Bp., 1937, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 50.

örökségére, mint őselményre épült. Egy valahai, a szaktudományban liberális nacionalizmusnak nevezett magyarságkép, ezzel egy tőről fakadó függetlenségeszme, és a reform, utóbb trónfosztó országgyűlés *baloldaliságát* is örökségbe kapta. Az akkor még ifjú, később érett és öreg Madarásznak a Függetlenségi Nyilatkozat idejének, majd a kiegyezés utáni Kossuth-pártiságnak politizálása elvitathatatlanul a baloldali volt – ez a politikai hovatarozás is formálta azokat a pilléreket, melyek egy életre meghatározták Illyés gondolkodását, sőt erkölcsi elveit. És ennek jegyében alakultak ki korai közéleti reflexei.

Életrajzi természetű regényfolyama éppen annyira regény, mint életrajz. Illyés tudatosan alakította ki azt a fikciót, amelyik lehetővé tette, hogy ne legyen az érintettek számára kínos tárgyyszerűsége – ez tette lehetővé, hogy a társadalmi és szellemi folyamatokat a legteljesebb tárgyyszerűséggel ábrázolhassa. Ehhez persze az ő szeme kellett, és félelmetes memóriája, ami egyébként mindenki esetében annál pontosabb, minél korábbi emlékeket kell rögzítenie, különösen akkor, ha rendkívüli események élesítik. Kiskamaszként – tizenkét éves a háború kitörésekor – nem láthatja át azokat az eseményeket, folyamatokat amikben részt vett. Ezeket az emlékeket hívja elő a *Kora tavaszban*: de már egy felnőtt látásmódjával szerkeszti a gyerek „kamerájával” rögzített felvételeket. Egykori élményeit nem írják felül későbbi tapasztalatai és tudása, de értelmezésükből kihagyhatatlanok.

Nehezen képzelhető el, hogy Illyés – akármennyire is korai volt tavasza – a regény elbeszélője-főhőseként úgy töltse be azt a családfői szerepet, ahogyan azt regényében olvashatjuk, és életrajza is más olvasatot indokol. Anyjával már tizennégy éves korától Újpesten, illetve Budapesten él, a háború közepe utáni időszak eseményeinek közvetlen tanúja sem lehetett. De szülőföldjének életét, belső változásait, ott maradt családja sorsának alakulását hazalátogatva talán még jobban is láthatta, mintha folyamatosan ebben a közegben élt volna. Az általa adott kép hiteles, némely vonatkozásában forrásértékű – még akkor is, ha nem egy részletének tónusát a megírás idejének problematikája is befolyásolta.

Természetes, hogy az emlékezésekben két idősík találkozik, az egykori események földidézésének ideje, problematikája is beépül az elbeszélésbe. Ez esetben az, hogy 1918–1919 eseményeinek földolgozására a következő időszakban nem került sor. Nemcsak azért, mert a politikai, társadalomlélektani és szellemi feltételek ehhez nem voltak adottak, a távlat is hiányzott hozzá. Illyést ez a hiány ösztönzi, ahogyan életrajzi regényciklusa kötetei mögött mindig ott van egy külső hajtóerő: személyes (vagy családi) sorsának megidézésével a közgondolkodás fehér foltjait szeretné – tőle telhetően – eltüntetni. Ugyanez sürgette a bő

három évtizeddel későbbi folytatások, a *Beatrice apródjai* és a *Szentlélek karavánja* megírását is: az események felidézését a megírás idejének ismerethiánya és/vagy a történelemkép korrekciójának szándéka sürgette. (A *Hunok Párizsban* némiképp kivételnek tűnik: ifjúsága kalandjának megidézését a jelen elől való menekülés is sürgethette – kísértetiesen úgy, ahogyan az ekkortájt ugyancsak párizsi kalandozásának emlékei-nél melegedő Szabó Dezső esetében. De regényében ott van annak története is, hogy kommunista részről milyen inzultusokat kellett tűrnie, és azok miként mélyítették benne azt a szakadékot, amely – baloldali szimpátiái mellett és ellenére – az egyre szektásabb kommunizmustól elválasztotta.)

Illyés első regénye harmadik nagyobb prózai vállalkozása az oroszországi beszámoló és a *Puszták népe* után. Az előbbi kiegyensúlyozottsága, patikamérlegen alakított egyensúlyai fegyelméből kiszabadulva az irodalmi szociográfia műfajteremtő kötetében az emlékezés lírája és a szociológiai hitelesség épül egybe: a szöveg vallomás és vádirat, szeretetteljes és kíméletlen.

A *Kora tavasz* a maga módján a *Puszták népe* kiegészítése, az abban bemutatott világ utólagos, szellemi beágyazása. A két előző kötetnél jóval kisebb figyelmet kapott: azok úttörő vállalkozásként fontosabbak, művészi értelemben talán tökéletesebbek is. De Illyés ebben is az úttörők egyike, egyedülálló képet ad a forradalmak idejének vidéki gondolkodásáról, lélektanáról. Ezért érdekes ma is. 1945 előtt a kérdéskör kerülésénél problematikusabb, ami a rá következő érában történt: az (olyan, amilyen) forradalmakkal egyik rendszer nem akart szembenézni, a kommunista hatalom legitimációs deficitjére keresett orvosságot velejéig hamis kultuszában.

A regény a háború kitörésének időszakában nyerte el végső formáját, címlapja szerint 1939–1941-ben készült (bár folytatásokban már 1938-ban megjelentek egyes részei). Az évszámok címoldali jelenléte szinte követeli, hogy az I. világháború és a rákövetkező év eseményeire gondolva, az akkori tragédia és (megoldatlanul maradt) válság megisméltődésének (meg is valósult) fenyegetése jegyében olvassuk ezt a könyvet. Ezt megjelenése idején többen érzékelhették, mint ma. Amit Illyés megírt, az az elvesztett háború és a forradalmak analógiáját sejtető figyelmeztetés: a magyar falu ismét megszenvedheti, amit negyedszázaddal korábban: a végkifejlet is hasonló, de sokkal rosszabb lehet.

Ahogy nemcsak a baloldal, hanem a hatalmi körök és a felelős közvélemény jelentős része, Illyés is a németek háborús vereségét feltételezte, amiként az Anschluss után azt is, hogy Magyarország nem lesz képes arra, hogy kimaradjon ebből a tragédiából. Így pedig a folytatás is

hasonló lehet, mint 1918–1919-ben, csak még keservesebb feltételek között. Nem tudhatjuk, hogy Illyés mennyit sejtett a későbbi megpróbáltatásokból. Az iszonyatos pusztulást, a tragédia mértékét illetően nem sokat (mert az elképzelhetetlen volt), de nemzetföltő ösztöne pontosan működött – ebben átfogó ismeretei és sokféle tapasztalata is segítette. A Szovjetunióban tett útja, a kommunista emigránsok körével való találkozása alapján sejthette, hogy a közeledő újabb világegés utáni képlékeny helyzetet a nemzetközi kommunista mozgalom a maga javára akarja majd kihasználni, és erre lesz is lehetősége. Egy esetleges kommunista hatalomátvétel pedig az 1934-ben büszkén mutogatott szovjet minták átvételét jelentené Magyarországon is. Ez a sejtése az utazása utáni évek eseményeit látva egyre erősebb lehetett, és mind egyértelműbb fenyegetésnek kellett gondolnia: a népi mozgalmat és vele őt magát ért tudatos, szervezett és durva támadások jelezték, mire lehet számítani.

Mit lehet ilyen helyzetben tenni? Az egyik út nyilvánvaló, mások számára is nyitott: kiharcolni olyan reformokat, amelyek ellenállóbbá teszik a társadalmat – ez volt a népiek e megfontolásokat többnyire nélkülöző programja (amely ezért kapott a sokban ellenérdekelt hatalmi körökből támogatást). Illyés számára inkább elvben, mint reálisan, ott volt még egy lehetőség: kihasználva kommunista ismeretségeit, azokon keresztül befolyásolni a majdani hatalom elképzeléseit, meggyőzni őket arról, hogy a parasztpolitika más is lehet, mint amit Moszkva gyakorolt. Ezért regényével nemcsak a maga szellemi körének, hanem nekik is üzeni akart. Ahogyan a *Kora tavaszban* bemutatja a vidék „forradalmát”, önszerveződését, (akár radikális) célkitűzéseit, abból világosan kiderül, hogy a parasztság éppen azért alkalmas a maga sorsának intézésére, beleértve az esetleges földosztás megszervezését is, mert differenciált, ugyanakkor rétegződése nem jelent (a kommunisták kedvelt fogalmát idézve) osztály-tagozódást. Ezért a parasztság autonómiájának elfogadása nem akadályozná a társadalom egészének átalakítását – szemben a szovjet politikai és ideológiai gyakorlattal. Ez ugyanis elfogadhatatlannak tartotta a parasztság rétegzettségének megmaradását, a „kulák” uralom kockázatát, ezzel egy osztálytagozódás kialakulásának veszélyét látta még a földosztásban is. A *Kora tavaszban* adott kép így egyértelmű szembefordulás a szovjet, azaz a kommunista elképzelésekkel.

Ezt már a *Puszták népének* néhány mondata is megelőlegezte. „A pusztaiak keveset hallottak a világmegváltó mozgalmakról. Kifürkészhetetlen utakon néha elképesztő jóvendölések érkeztek az urak, a zsidók, vagy egész egyszerűen az egész világ közelgő bűnhődéséről. [...] Előbb elhitték, hogy a világ egyik napról a másikra elpusztul, mint azt, hogy megváltozik.” A folytatás mégis másfelé mutat: „midőn a társa-

dalmi mozgalmak forradalomra erjedtek, a Pestről és a járás székhelyéről érkező falragaszok és szónokok bonyolult szófolyamaiból meghekkentő gyorsan kivonták a lényegét. A hivatalos tanácskozások után külön is összeültek s fejüket kaparva találgatták, hogy hát mi is legyen a földdel, hogy senkivel ne essék igazságtalanság.”²

A *Kora tavaszban* bőséges ábrázolását kapjuk ezeknek a „fejkapargató” tanácskozásoknak: ezekben nem az önálló gazdálkodást sosem próbált pusztaiaké (az agrárvilág proletárjaié) a döntő szó: Illyés az irántuk érzett szociális elkötelezettsége, velük való szolidaritása ellenére is indokolatlannak tartja magasztalásukat. A vidék sorsát igazító gondolkodásban a kisbirtokos gazdáknak tájékozottságuk, szakismereteik, szorgalmuk és rátermettséjük ad súlyt: egy falu életében mindig kialakul azoknak a köre, akikhez a többiek igazodnak. (A későbbiekben aztán éppen ők lettek az ellenség: a potenciális kulákok...)

Illyés szülőföldjének 1918–1919-es folyamatait bemutatva jelzi, hogy az itt történtek csak részben általánosíthatók. Alighanem sokakat ma is meglep az a közlése, hogy a háborús években a parasztságnak volt olyan rétege, amelyik kihasználva a város és a falu közti árucserében mutatkozó értékarány-változást, nem elszegényedett, hanem – köszönhetően az otthonmaradt asszonyok és korán felnőtt fiaik helytállásának – még gyarapodott is. Ebből adódóan egyes paraszti rétegek más és más indulati töltéssel éltek meg azokat az eseményeket, melyeket forradalomnak szokás nevezni. A többség visszafogottsága azonban nem jelentette, hogy nem került sor fosztogatásokra, és ne törtek volna fel atavisztikus indulatok.

A háborús összeomlás után az országban végbemenő politikai robbanás helyi szinten nem feltétlenül jelentett különösebb változásokat. A félig-meddig szétesett állami közigazgatás lomhasága és bizonytalansága, a központi hatalom tehetetlensége közvetve lehetővé tette, hogy a falu a maga dolgairól maga döntsön. Az sem volt meglepő, hogy nem az agitátorok, hanem a maguk nyelvén interpretálták a változások mögötti eszméket, így az a pár kiküldött, aki mégis eljutott hozzájuk, nem sok sikert arathatott. E közömbösség mögött az a klasszikus meggyőződés állt, hogy a politika, még a forradalom is, a városok ügye: „urak” dolga még az is, amikor éppen „urakat” zavarnak el.

Am az idők változása mindenben megmutatkozott, érzékelhető volt az, amit Szabó Dezső *Az elsodort faluban* így fogalmazott: „a háború megkergetett minket, s a magyar utol fogja érni a korát”.³ Talán fölösle-

² Illyés Gyula: *Puszták népe*. Id. kiad. 175.

³ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Debrecen, 1989, Csokonai, 441.

ges is magyarázni, mire gondolt: radikális társadalmi átalakulásra, ami az egész politikai rendszer balra tolódását jelentette. Ezzel vág egybe, amit Illyés ábrázol: a háború tömegekben idézte elő azt a lelki átalakulást, amit 1848 előtt a nemességben a reformkor. Felnyitotta a szemeket, kitágította a láthatárt. A gyerekkorából kinövő Illyés ebben a közegben fedezi fel a forradalmár Petőfit. *A nép nevében* olvasva ébred valami újra: az „eladdig ködös fogalom, a nép egyszeriben érzékelhető valóság lett. A vers megtelített valamivel, a lehető legnagyobb önteltséggel: saját magamat éreztem népnek”.⁴ A „nép” természetesen nem Petőfitől tanulta népnek érezni magát, de megérezte, hogy hatalmas kezd lenni végre. Illyés szülőföldjének „népe” ezt az öntudatot a városból jövő önjelölt vagy ábrándos „forradalmárokkal” szemben is gyakorolta. Érzékletes képet kapunk erről: „Ahogy polipkarjait egymás után visszkapdosta, úgy zsugorodott, úgy halványult a láthatáron Pest; egyszerre csak mindenestül eltűnt. A falvak egyre bátrabban emelgették fejüket, mintha mindegyik igényt tartott volna arra, hogy ő legyen az ország központja. A menyődi városházán [*a regény helységneveinek többsége írói lelemény*] éppolyan okos emberek ültek, akár a budai várban. Annál sértőbb és felháborítóbb volt, midőn a polipcsápok ismét nyúlni kezdtek. Pestnek külön-külön minden faluban újra meg kellett küzdenie az elsőbségért. A küzdelmet nem nyerte meg. Most derült ki, hogy fővárosnak főváros volt ugyan, de csak egy országé, nem egy népé.”⁵

Ez a kép eltér attól, mint ami az annalesekben azóta is tanulmányozható. Nem felel meg az ellenforradalmi narratívának: a „pestiek” (felelős reformerek, politikusok, széplelkek, fantaszták, kalandorok, a háborús nyomor radikalizálta tömegek, a vérontáshoz szoktatott korábbi frontharcosok, és a többiek, de legkevésbé a szervezett forradalmi erők) forradalmával a falu nem azért fordult szembe, mert nem akart változásokat, hanem azért, mert a *saját* forradalmát akarta megvívni. És ebben nem sok lapot osztottak a kommunistáknak. Illyés egy másik sztereotípiát is cáfol: „az a titokzatos hadifogoly, aki a későbbi beszámolók és regények szerint minden valamirevaló faluba és családba elhozta Novoszibirszkából és Kijevből a bomlás csíráját, [...] aki távollétében szabályszerű ördöggé alakult, s aki – zsebében kötegyeni rubellel és Lenin használati utasításaival – egyszerre irányt adott a különben ártatlan lázongásnak, az Vászolydon kivételképpen nem jelentkezett, noha a hírek után erősen vártuk.”⁶

⁴ Illyés Gyula: *Kora tavasz – Mint a darvak*. Bp., 1972, Szépirodalmi, 103.

⁵ Uo. 105.

⁶ Uo. 106.

Vagyis a falvaknak nem volt szükségük agitátorokra. „Az igazi, a világtáfordító forradalmat nem a szónokok handabandái siettetik, nem az utcai ordibálások, hanem a tények. A tények belső ereje.”⁷ Ezt pedig a falu és közössége mindenki másnál jobban ismerték, és iránymutatását követve azon gondolkoztak, hogyan lehet igazságos földosztást csinálni, mert a földekről mindent tudtak. A földdel kapcsolatos politikai szándékokról is, arról, „hogya a pesti munkásság vezetősége milyen indokkal gátolta [...] a rögtönös parcellázást.”⁸

Vagyis a spontán földosztást a „pesti agitátorok” élesen ellenezték, fegyverrel is fenyegetve a helyi kezdeményezéseket. E téren egybevágtott a polgári kormány, a szociáldemokraták és a kommunisták elképzelése, de ez nem volt akadálya annak, hogy lázadónak tartva azokat, akik túl messzire mentek, lekommunistázzák. Igaz, csak azért, mert valami nagyon becsmérlít akartak mondani. Tehették, mert akkoriban helyben „még alig ismerték ezt a szót.”⁹ (Az viszont ennyiből is kiderül, hogy nem kellett a sarlónak kiegyenesednie ahhoz, hogy a kalapács már akkor ütésre lendüljön, amikor még nem is volt a kommunisták kezében...)

* * *

A regény tizenegynéhány éves főhőse a távollevő férfiak helyett család-fői feladatokat is ellát, de mégiscsak diák. Amikor módjában áll visszautazni az iskolapadba, akkor egészen hétköznapi tanuló, a szokásos diákcsínyekkel, kalandokkal, félelmekkel. És, igen változó autoritással, a tanárai is tanárok. Az iskola viszont, ahogyan az ilyen korokban illik, a maga módján forradalmi fészek. A hirtelen felnőttként viselkedő vagy/és felnőttet játszó diákok kritikus tömege, az eseményekre érzékenyen reagáló tanáraikkal együtt – megbolydult méhkas. „A szocialista szót először a matematika tanára mondta ki”¹⁰, bizalmi testületek, küldöttségek alakulnak, népgyűlések szónoklatait hallgatják. „Az eszmék az én fejemben is oszlás útján szaporodtak, akár a sejtek. Villámgyorsan szaporodtak, dagadtak, mint fazékban a köles: felényit ki kellett volna dobnom, hogy a másik felével kezdhesek valamit. De semmit sem dobtam el”¹¹ – mondja ezekről az időkről szerző, hozzátéve: „magam is egy forrongás voltam”¹².

⁷ Uo. 232.

⁸ Uo. 187.

⁹ Uo. 315.

¹⁰ Uo. 172.

¹¹ Uo. 183.

¹² Uo. 221.

Ebben a kavargásban természetesen ott van a kommunizmus eszméje is: lapokban, hívatlanul érkező szónokok száján. A kifejezés tartalma ismeretlen, a helyiek fülében kicsit úgy hangzik, mint valami trágárság. Azt viszont tudják, hogy a kommunisták szemben állnak a polgári majd szociáldemokrata kormányral, amellyel ők is elégedetlenek. Így, anélkül, hogy tudnák, mit beszélnek, azt mondják, hogy akkor százszor inkább a kommunisták, mint az aktuális kormány. A kérdésre, hogy „mi a különbség a kommunisták és a szocialisták között”, természetesen nem tudják a választ, az elbeszélő sem: „pontosan, azaz napra és pillanatra számítva én sem tudtam, az elvek és a napi jelszavak az én fejemben is összefolytak.”¹³

A sok új fogalom csak szó marad, arra használják őket, amire tudják. A csordás az *anyád radikális keservét* biztatással ösztönzi a falu bikáját, az őt fellökő birkának az *anyja szocializált nemjóját* szidják, „a hosszú áldásban olyan hibátlanul tarkállottak a friss tanok szakkifejezései, mint azelőtt a szentek”.¹⁴ De ezeknek a szavaknak nincs nagy becsületük: „Szocializmus, kommunizmus, radikalizmus – [...] Egyet jelent az valamennyi, mint vénasszonyok a litánia”¹⁵ – gondolják.

Ebben az érzelmi, gondolati és verbális viharban az ifjú Illyés és környezete vegyes összetételű eszmei-ideológiai csomagjában a társadalmi igazságtétel víziója csak az egyik pólus. Van egy másik is. A háború végi heveny lázrohamban egy ideig nem merült fel a nemzet válságos helyzete: a történelmi Magyarország feldarabolása olyan rémálom, melynek valóra válása elképzelhetetlen örületségnek tűnik. Ezért elsősorban nem vették komolyan. „Magyarország csak január felé szisszent fel a novemberben elkezdett iszonyú operációra. Ma csodálatosnak tűnik fel, de eladdig az emberek fölényesen mosolyogtak a legszörnyebb hírekre is. A mosolyban biztonság volt.”¹⁶

Aztán véget ér ez a képzelt biztonság. Amikor erről ír Illyés, nem csak emlékezik, hanem értelmezi is emlékeit. A helyzet attól igazán tragikus, hogy a (paraszti) társadalom akkor gondolhat a kiegyenesedésre, amikor a nemzet gerincének megroppantása kerül a nagyhatalmak napirendjére. Az Ausztriától elszakadás, a királyság ledőlése idején Illyés is egy új Kossuthot és Petőfit várt volna, hogy a magyarság előtt álló két feladatot valamiként összekösse. Csakhogy a történelem másként dönt: „e kor tragédiája – hogy összefoglaljam – az volt, hogy a nép szabadsága és a nemzet szabadsága nem egy szabadság lett.”¹⁷

¹³ Uo. 351.

¹⁴ Uo. 381.

¹⁵ Uo. 322

¹⁶ Uo. 247.

¹⁷ Uo. 252.

Ahogy Illyés látja: ez nem a népen múlt, az nagyon is hajlott rá, hogy nemzetként viselkedjen – de nem hagyták neki. Bizony: éppen a felszabadítói, akiktől azt várta volna, hogy vezessék azt a harcot, amelyben a magyarság nép is, nemzet is. „Mindenki forradalmár volt, csak éppen a nemzet egységes fellépése, közös akarata hiányzott, a forradalom.”¹⁸ Ami (mint kiteljesedett, a nemzetet kötelező vállalkozás), elmaradt: a nemzetet magára hagyták népmentő forradalmárok.

A *Kora tavaszban* elmondottak szerint a Tanácsköztársaság kikiáltásának híre két nap késéssel érkezett Illyés falujába. A hírt, ahogyan szerte az országban, lelkesedéssel fogadták. Ugyanolyan nagy reményekkel, mint fél évvel korábban Károlyi kormányzását. Miért? A csalódás okán. Ekkoriban már mindenkinek van véleménye az eseményekről, a közhangulatot a forradalommal való elégedetlenség jellemezte: „ötödik hónapja tart már, s mit hozott?” Egyikük „szájáló, csalo bandának nevezte” a hatalom embereit: a szocialistákat egyenesen „áruló csürhé”-nek.¹⁹ Hogy aztán elhangozzék a legsúlyosabb mondat, amit forradalomról mondani lehet: „Ebből a szép forradalomból [...] csak a nép maradt ki.”²⁰

Akkor még nem tudhatták, hogy ez a kommunista hatalomátvétel után sem lesz másként: sorsformáló lépések helyett vékaszám érkeznek újságok, felvilágosító füzetek, falragaszok, az alkohol káros hatásairól és szesztilalomról, népnyzó papokról és a vérbaj elleni védekezésről. Hogy aztán olyan rendelet rázza meg a közösséget, hogy az új rendszerben alkamasint minden kommunizálva lesz, a cigányok putrijaitól a rangos portákig.

Hogy a földosztással miként küszködött a falu, azt Illyés kimerítő alaposággal ábrázolja: egyfelől a maguk hatáskörében sikerrel megoldották a feladatot – másfelől ennek hatósági jóváhagyása elmaradt. Még a kommün előtt azt a tájékoztatást-rendelkezést kapják, hogy a „szocialista pártválasztmány helyteleníti az életképes üzemek szétदारabolását... megzavarná a termelést, Budapest ellátását [...]. Kollektív munkarendszert akarnak, elvégre a gyárat sem darabolják szét apró műhelyekké.”²¹ Eközben (még a Károlyi-adminisztráció idején) fölülről is lekommunistázták őket öntevékeny, tehát szemükben önkényes vállalkozásuk miatt. Ennek alapján gondolhatták azt, hogy ha földet osztanak, akkor kommunisták. Amiből logikusan következik, hogy ez esetben a kommunista hatalom majd törvényesíti az újonnan kapott földek tulajdonba vételét. Így pedig nyilvánvalóan örömmel fogadták az újabb hatalomváltásról érkezett első pesti híreket.

¹⁸ Uo. 248.

¹⁹ Uo. 344.

²⁰ Uo. 345.

²¹ Uo. 313.

De volt erre még egy okuk. Ekkor már tisztában voltak azzal, hogy mit jelent a nemzetnek a háború elvesztése. És azt remélték, hogy az új vezetés méltó választ ad a területrablásokra. A visszatekintő-elemző Illyés a következőket írja: „Miért is nem védte meg a forradalom az országot, miért nem fegyverezte fel? A forradalom sok mindent elvét, de egyet, a haza megvédését remekül tudja teljesíteni, minél mezítlábasabb, annál jobban, ahogy a francia és orosz példákból látszik. A pesti forradalmárok az válaszolták, boldogok voltak, hogy lefegyverezhették az országot. Azt magyarázták – még komoly történészeik is –, hogy az országban nem volt honvédő hevület. Mit mondjunk erre? Egy-két hónap múlva az egész kommunista vállalkozás ennek az indulatnak köszönhette létét.”²²

Amit a budapesti eseményekről tudósító nyugatiak is láttak: Kun Béla hatalomátvételét elsőre nacionalista fordulatként értékelték. „Vászolydon a váratlan hírt olyasféleképpen fogadtuk, ahogy Berzsényi fogadhatta a nemesi fölkelés hírét. A láthatatlan s mégis oly valóságos óriás, a nemzet Pesten végre talpra állt, s annyi megaláztatás után rácsapott az asztalra, szembefordult megnyomorítóival. Az első hírekből ez a kemény asztalra csapás hangzott szét az országban. [...] Az új, a nemzetközi elvet valló kormány nem fogadta el a megcsonkított határokat: fegyverhez nyúlt a függetlenség megvédésére. A hírek ezt tudatták.”²³

A kevésbé messzire nézők abban bíztak, hogy végre lesz földosztás, az egyik hangadó szerint „amit akkor egy-két napig mindenki hitt: ebben a forradalomban a szegénység és a haza találkozott. Azt hitte, hogy a pesti munkásság merő nemzeti érzésből vette át a hatalmat; azért, hogy megvédhesse a hazát.”²⁴

Ekkor lobban föl a Munkás legendája a regény hősében (gondolkodásában a tizenhat éves Illyés szellemi útkeresését láthatjuk), s ennek jegyében határozza el ez a felnőttkor küszöbéhez közeledő ifjú ember, hogy Pestre megy – hogy a hazát megvédő munkásokhoz csatlakozzon. Elképzelésében több a kamaszos idealizmus, mint a megalapozott helyzetismeret. 1919 tavaszán valóban volt olyan pillanat, amikor a politikumban a „nemzet” és a „nép” ideája összekapcsolódni látszott – de csak látszott. A kommunista „honvédelem” nem a hazát és a nemzetet védte, hanem a proletárdiktatúrát. Az északi hadjáratban nem a magyarságot védte a későbbi kisantant nacionalistáitól, hanem a „világforradalom” helyi alrendszerét a cseh nagytőkések katonáitól. (Hogy ez mit jelentett, azt Illyés a *Beatrice apródjaiban* részletezte.)

²² Uo. 253.

²³ Uo. 352.

²⁴ Uo. 354.

A nemzet és a nép újbóli találkozása, sőt, teljes azonosulása Illyés gondolkodásának meghatározó ideája. 1919-ben azért hihet ebben, mert mintegy ebbe a gondolatba született. „Hogy mit jelent a kettő együtt, arra már csak a nagyon öreg emberek emlékeztek. Azok, akiknek a múlt század nagy jeligéje, a petőfies »haza és szabadság« vagy a vörösmartys »a haza s emberiség« nem kortesszólam, március 15-i zöngemény, hanem személyes élmény volt. Akik még látták egymás után Görgey és Bach huszárjait, sirattak aradi foglyot és Kossuth-bankót.”²⁵ Gyerekként ő még ismert olyan öregeket, akik emlékeztek az értékeknek erre a sajnos kivételes együttállására. Ezt példázza a *Mint a darvakban* megjelenített, a – magyar – világról e képlet jegyében gondolkodó nagyapán és baráti köre, ebbe a regénybe két emblematikus figura kerül: a történetből adódóan iskolájának igazgatója hosszabban, és (itt csak az említés szintjén) az ekkor már nem élő Madarász József. A megidézett alakok nem pusztán regényhősök, Illyés tőlük tanult történelmet: nem csak könyvből tehát, hanem kézfogásokból is.

Amit tanult tőlük, az a magyar történelem egyik kivételes korszakának eszményített olvasata volt. 1848–1849 mitológiája a közgondolkodásba építette azt a „forradalmi üdvtant”, amit a politikai gyakorlat ugyan nem követett, de jószerevével minden ifjú ember magáénak vallott. A kamaszkorát élő Illyés is, aki ekkor még korántsem volt olyan józan és megfontolt, mint a későbbiekben. (Hogy azzá váljék, szükség volt ifjúsága lázas éveire, vagy inkább csak hónapjaira.)

A magyar szabadságharc mitológiájának árnyékában nevelődött fiatal emberek egy forradalmi időkből nem csak forradalmárok lehettek (talán máskor is azok lettek volna). Illyésnek erre az e korban szokásosnál több oka volt, az őt felnevelő közösségben nemcsak a nagy időknek a mítosza, hanem képviselője is ott élt: az 1814-ben született Madarász József, a szabadságharc idején működött országgyűlés szélsőbaloldaláról. Egy bizonyos életkort elérve a szellemi frissesség azt jelenti, hogy valaki naprakészen mozog – a múltjában. Erről számol be Illyés az agastyán Madarászra emlékezve, aki utolsó napjaiig a trónfosztó, debreceni országgyűlésen tanúsított hevülettel időzött a valahai forradalom világában.

Az ő baloldaliságban a jobbagyfelszabadatás igazságtétele tökéletes egységet alkotott a nemzet függetlenségi harcával. Illyés történelmeképét ennek a találkozásnak az étosza alapozta meg, ami értékrend, a közéleti erkölcs sarokpontja lett számára – de az alapjaiban átalakult világban nem lehet automatikusan politikai álláspont. Azt az aktuális

²⁵ Uo. 253.

helyzet alakítja ki, erőviszonyok, információk, személyes kapcsolatok és megannyi más elemből, ezek labirintusában a korábban megkapott belső iránytű segít. Illyés „iránytűje” – láthattuk – a baloldal felé mutatott. Tájékozódását meghatározta a szülőföldhöz, a nagy családhoz való érzelmi kötődés, a tudatosan tanult és a kor és közeg légköréből magába szívott megannyi ismeret. Sokszínű és árnyalt, gazdagon rétegzett élményekre épült. Több volt benne az így kialakult reflexekből, mint a mindenhonnan áradó ideológiákból, de nem azok határozták meg gondolkodását. A politikában használt nyelv átmenetileg alkalmasnak bizonyult arra, hogy bárki, így az ifjú Illyés is olyan beszédmódot találjon, melynek használatával ki tudta fejezni ennek az időszaknak alapvető követeléseit és reményeit. Az árnyalatok megmutatására azonban alkalmatlan volt, meglehet, hogy arra egy ideig talán még nem is volt olyan nagy szükség. Sőt, az is lehet, hogy a politikában ez sosem döntően fontos: Illyésből azért sem lehetett hivatásos forradalmár, mert a mozgalmi retorika szegényesebb volt annál, hogy kivételesen differenciált érzelmi és gondolati világát vele fejezhesse ki. (Ebből következik, hogy megszólalásainak a köznapi politikum leszűkített intellektuális terében értelmezése nem lehet más, mint félreértelmezés...) De meg lehet ezt úgy is fogalmazni: nem volt hajlandó lemondani identitásáról, vagy ahogyan Szabó Lőrinc mondta a költő Illyésről: „az egyéni és közösségi ember legszerencsésebben megoldott képlete. Alkatának tapintható részében éppúgy ott van a valóság állandó melege, az igazság egyensúlya, mint a megfoghatatlanban.”²⁶

A *Kora tavaszban* két vonulat épül egybe: az egyik a háborús évek és az összeomlás, majd a forradalmak személyes nézőpontból ábrázolt historikuma, a másik az író fejlődésregénye, de ez is nemzedéki természetű, maga is része a külső történetnek. (Éppenséggel fölfedezhetnénk ebben a „képletben” a másra figyelő Szabó Lőrinc említette „tapintható” és „megfoghatatlan” komponenseket.) Illyés történelmi elbeszélése sokban (a lényegét tekintve: mindenben) eltér azoktól a sztereotípiáktól, melyek jegyében erre a korszakra gondolni szokás.

Így a társadalmi mozgások (ha úgy tetszik, a forradalom) mögött nem az osztályharc jelenik meg, hanem a lélektani változások. Hogy a pusztaiak nekiszabadult rombolása (pl. a kastélybeli zongorának az ablakon kidobása) mint osztályalapú gyűlölet is leírható, az kevésbé fontos számára. A hazatérő katonák magatartásában is inkább – mai szóval élve – az őket gyöttrő poszttraumás stressz kifejeződését látja: ez a lel-

²⁶ Szabó Lőrinc: Bevezető Illyés Gyulához. In *Illyés Gyula emlékkönyv*. (válogatta és szerkesztette Illyés Gyuláné). Bp., 1984, Szépirodalmi, 212.

kiállapot fontosabb tényezője volt az eseményeknek, mint a forradalmi hevület, a konszolidáció pedig azt jelentette, hogy hónapokba tellett, míg visszaszelídültek a polgári viszonyok közé.

Vagyis úgy látja: a fosztogatások, dúlások, esetenként gyilkosságok háttérében döntően egy tömeglélektani robbanás áll, mintsem egy tudatos, ideológiai alapokon megvalósuló „forradalmiság”. Illyés forradalomképe tehát meglehetősen békés, főhőse, már csak életkorából adódóan is, nem alakítója, hanem követője és tanúja az eseményeknek.

Ez egybevág azzal, amit az ő ekkori magatartásáról tudunk: a *Kora tavaszban* saját tapasztalatait, emlékeit összegzi, hogy aztán a maga forradalmi kalandjának folytatását a *Beatrice apródjaiban* és *A szentlélek karavánja* töredékeiben írja meg. (Az utóbbi kettő már valamiféle létvégi számadás, részben vita is a már uralkodóvá lett, hamis múltképpel.)

A korszakra vonatkozó írásait összeköti az a történelemkép, amelyben a szociális küldetés, a „nép” érdekeinek védelme mellett nagy nyomatókat kap a nemzeti önvédelem: annak a küldetéstudatnak jegyében, amelynek lényege e két fő irány összebékítése. Kommunistának lenni viszont vállalhatatlan egyoldalúságot jelent, és Illyéshez már a szociáldemokrácia „minden ország [magyar félrefordításban a világ!] proletárjait” egyesíteni akaró elképzelése sem állt közel. Ellen-, de legalábbis hiányérzetét a „forradalmi” munkásmozgalom nemzeti közömbössége váltotta ki – miközben szociális törekvéseit mindhalálig a magáénak érezte. A Tanácsköztársaság vétkei közt (paraszsággal szembeni ellenséges politikája mellett) az elsők közé sorolja, hogy a kommunisták nem vállalták a nemzeti önvédelmi harcot. Ezt persze sok okból nem kérhettem számon rajtuk. 1945-ig azért, mert ez volt annak a hatalomnak is a legfőbb vádja, amelyik valójában maga sem volt külön, 1945 után pedig azért nem kerülhetett napirendre ez a kérdés, mert a (részben régi-) új rezsim ugyanúgy gondolkodott a nemzet és az internacionalizmus kérdéséről, mint a kommün vezetői.

Illyés szerint a nemzeti sorskérdések olyan bonyolultak, hogy csak zseniknek lenne szabad hozzájuk nyúlni – ugyanakkor ahogyan ő közelített hozzájuk, az nem bonyolult. A nemzet alapérték, minden nemzet az. Minden kultúra önálló világ, léte az emberiség közös kincse – aki ezt a gazdagságot megtagadja, azzal nincs mit vitatkozni, ahogyan azzal sem, aki a maga nemzetét és kultúráját felsőbbrendűnek gondolva akarja letiporni másokét. Ebben a koordináta-rendszerben minden nemzetnek és minden nemzet tagjának alapvető, sérthetetlen joga, hogy a maga nemzeti létét, nyelvét, kultúráját gyakorolhassa. Ennek a jognak védelme mindenkinek elemi kötelessége – a baloldalon is. Illyés számára elfogadhatatlan, hogy ebben különbség legyen a politikai jobb- és

baloldal között, az pedig végképp, hogy ez legyen köztük a vízvázasztó. Íróként ennek legfőbb bizonyítéka a teljes magyar irodalmat látja. Ezzel összefüggésben értelmezi a baloldaliság fogalmát is. Egyik legharcosabb ellenfelére, Ignotus Pálra hivatkozva mondja: a „baloldaliság nem is annyira pártállás dolga, hanem lelki alkaté”²⁷, és „a baloldaliság vérmérséklet dolga is, a minden béklyótól húzódozó szellemé, kielégíthetetlen türelmetlenségé, akárcsak az irodalmi tehetség. Korlátok között nincs szabad szellemiség, és nincs irodalom, e kettőnek egy a feltétele. [...] Nincs jobb- és baloldali irodalom, de maga az irodalom szelleme még a jobboldali pártállású írók műveiben is rokon a szellemmel, amit baloldalnak nevezünk.”²⁸ Mi több: úgy gondolja, hogy minden irodalom természeténél fogva baloldali, mert „társadalmi tényezők tekintélyének tisztelete és irodalom oly ellentétesek, mint tűz és víz”,²⁹ és hogy „az »igazi« irodalom nem mutathat más tulajdonságokat, mint aminőket a mindenkori ellenzékiek vállalnak”.³⁰

Szellemi értelemben tehát Illyés baloldalisága nem más, mint szabadságharc. Ezt a harcot folyamatosan vívja, minden irányú korlátozás ellen: a *Hunok Párizsban* emlékezetes villanása, ahogyan visszahőköl egy színpadi játék szövegének átírását politikai okokból követelő (kommunista) beavatkozás okán. Hogy aztán a maga ostobán szektás meghurcolása okán (amikor már meg is teheti) a hazatérésről döntsön. Nemcsak azért, mert otthon sokkal több lehetősége van szellemi szabadságjogainak gyakorlására, mint Párizsban. Így voltaképpen a mozgalommal is szakított, mert megbizonyosodott arról, hogy a szabadságjogok és a bolsevizmus (ami behatolt a szakszervezeti és a szociáldemokrata közösségekbe is) összeegyeztethetetlen. A teljes elszakadás harmadik oka (a kommunizmus nemzeti közömbössége és diktatórikus természete mellett) az emberi élet szentségének tagadása. Hogy a mozgalomért nemcsak oda lehet, hanem oda is kell dobni életeket. Mindennek rendszeres kifejtésére sosem volt módja (még az *Egy mondat...*-ban sem), de kiderül életműve egészéből.

IV.

A pártállam berendezkedésétől kezdve Illyés és a kommunista-baloldal viszonya gyökeresen átalakult. Nem egy plurális állam keretei közötti szellemi versenyhelyzetben szólalt meg. Elveszett a korábban természe-

²⁷ Illyés Gyula: Van-e jobboldali és baloldali irodalom? In *Uő.: Iránytűvel I. Bp., 1975, Szépirodalmi, 325.*

²⁸ *Uő.* 328.

²⁹ *Uő.* 325.

³⁰ *Uő.*

tes dialógus lehetősége. Illyés nem a kommunista *mozgalommal* illetve annak szimpatizánsaival, hanem a kommunista *hatalommal* és annak képviselőivel került szembe. Különleges helyzetben: az övétől nem egyszerűen különböző, hanem ellentétes (némely képviselőjét tekintve ellenséges) oldal legfőbb hangadóinak szemében ő volt a legjelentősebb magyar költő, akit korabeli műszóval élve útitársuknak tartottak, és szerették volna a maguk szolgálatába állítani. Színezte ezt a kapcsolatot, hogy Illyés korábbi életútja során személyes kapcsolatba került az új hatalom néhány meghatározó vezetőjével. E kapcsolat különlegességét az adta, hogy az előző érában Illyés tekintette őket – maradva a verebes kifejezésnél – útitársnak: egy demokratikus(abb) Magyarországiért folytatott harcában. A helyzet változásával viszont tőlük kellett volna megvédenie a demokráciát – ha lettek volna ehhez eszközei.

A pártállam kora csak diktatúra voltában volt homogén, kisebb-nagyobb, brutálisabb és szelídebb szakaszai váltották egymást – némelyik igen rövid maradt. Illyés mindegyik periódusban fontos vagy problematikus volt számukra. Másként a szovjet megszállás nyomán szuverenitását, nemzeti érdekérvényesítésének minden lehetőségét elvesztett ország 1945-1948 közt még demokratikus külsőségeket mutató, koalíciós kormányzása idején, amikor Illyés a Parasztpárt egyik vezetője volt, és másként 1949 után, a nyílt, gátlástalan, sztálinista diktatúra idején. Ebben az időszakban Illyésnek a Révaival, Rákosival való korábbi ismeretsége, nemzetközi tekintélye jelentett valamelyes védelmet, de teljes biztonságot aligha. Az ő mozgásterét is a pártállam határozta meg – aktuális szakaszának keményebb vagy megengedőbb természete szerint. A konszolidált kádári időszak specialitásaként már beszélhetett szabadon is – nyugaton. A hazai elsődleges nyilvánosságban azonban az ő megszólalási lehetőségeit is korlátozták. (Apró kitörési pontokat a diktatúra kifelé mutatott liberalizálódási színjátéka engedett: nyugaton adott interjúkat, olyan kilengések retorziók nélküli eltérését, mint az *Egy mondat...* hangszalagra olvasása vagy Janics Kálmánnak a csehszlovákiai magyar-üldözésről írt könyvének – *A hontalanság évei*, 1993. – előszava.)

Illyés nemzetközi tekintélye, kapcsolatrendszere miatt nem vált (nem válhatott) közvetlen célponttá. Ha nem vállalhatta a hatalom Illyés megbüntetését, akkor barátkozott vele. Megtette ezt Révai József, és ezt a hagyományt folytatta Aczél György (aki kivételes taktikai érzékkel tudta manipulálni a szellemi életet). A kommunista párt csúcsvezetőivel előbb a régről maradt, majd ismét létrejött személyes ismeretségei sajátos helyzetet teremtettek. A hatalomnak nem egyszerűen Illyés volt fontos, hanem az is, hogy a látenciába szorított nemzeti erőkkal rajta

keresztül valamely kapcsolatot tartson fent. Ezt Illyés is tudta, nem személyes érdekből, hanem ennek a felelősségnek a tudatában nem utasította vissza ezeket a közeledéseket (amelyek tagadhatatlanul kihatottak személyes helyzetére is). Hogy az Aczél Györggyel való kapcsolata (ami miatt máig számtalan bíráló, sőt gyalázkodó megjegyzés érte és éri) mennyire volt „barátság”, arról az árulkodik, hogy Illyést cenzúrázták, megfigyelték, lehallgatták, informátorokat állítottak rá, lapot nem kaphatott, kinyomtatott könyve nem kerülhetett forgalomba: olyan kivételes elbánásban részesült tehát, amelyben akkor és utólag volt, aki a kivételességet, és volt, aki az elbánást látta meghatározónak.

Nyílt vitára esélye sem volt – de arra igen, hogy a rezsim ideológiájával, akkoriban ismeretlen szóval élve, emlékezetpolitikájával szembenálló gondolatokat adhasson közre. Illyés 1918 és 1948 között Illyés a *bolsevizálódó baloldalon*, 1949-től a teljes mértékig *bolsevizált baloldallal* vitázott – már amennyire a totális államban erre valamelyes lehetősége nyílt. Ez a „vita” már nem jelenthetett mást, minthogy nem állt be a rezsim propagandistái közé, nem vett részt a hazugságok rendszerének kialakításában, amit a pártállam illetékesei nagyon is érzékeltek. Kívülállása önmagában is egyértelmű üzenet volt egy olyan közegben, amely a sajátjától eltérő véleményeknek nem adott teret.

Azt a sajátos viszonyt, amely a hatalommal való informális kapcsolatából adódott, a rendszer és a nemzet közti párbeszéd kialakítására igyekezett használni. Ezt a közeledést megkönnyítette, hogy a rendszer letett a nyílt, terrorista diktatúra alkalmazásáról, és – mintegy másfél-két évtized alatt – olyan társadalmi változások mentek végbe, amelyeket a nemcsak a harmincas évek népi írói mozgalma, de a két háború közötti polgári reformizmus is kívánatosnak tartott. (Így a posztfeudális vidéki világ modernizációja, a középosztály kulturális monopóliumának megtörése, a tömeges nyomor felszámolása, emberibb lakhatási viszonyok kialakítása mindenképp eredménynek volt mondható, akkor is, ha az ehhez vezető út nem is. A változások elismerését jelentette Illyés „szélárnyék” elképzelése, mely szerint a jobb életkörülmények, a hétköznapi kulturális emelkedése a magyarság megerősödését jelenti. Így gondolta Németh László is, de jellemző az Amerikában élő Kovács Imrének az a megjegyzése, hogy a hetvenes évek Magyarországról már nem emigrálna, de az még nem olyan, hogy fontolgatná hazatérését.)

Amit Illyés elfogadhatatlannak tartott, az a nemzet mint nemzet sorsa iránti közömbösség, amit különösen bántóvá tett a szovjet hatalmi övezetbe tartozó szomszédos országok vad nacionalizmusa. Naplójából tudhatjuk, hogy a nemzet kérdésének fölvetését Kádár János még csak meg sem értette, Aczél György viszont igen – de kulturális politikájának

korrekciójára csak látszat-hajlandóságot mutatott, pedig neki nemcsak hatalma, hanem szinte korlátlan eszköz-készlete is lett volna ehhez. A maga részéről beérte annyival, hogy miután Illyést nem tudta a maga hálózatába integrálni, úgy igyekezett semlegesíteni, hogy kapcsolatukat mélyebb partneri viszonynak mutatta. Annyiban joggal, hogy Illyés a kommunista apparátusból *valóban* őt tekintette egyedül *valóban* elfogadható „partner”-nek, azaz olyan figurának, akivel lehetséges értelmes párbeszédet folytatni. Aczél ezt a helyzetet arra használta, hogy Illyést a köznapi ütközések fölé emelt nemzeti klasszikusként, a rendszer kegyeltjeként mutassa be. Mintha azt a gyakorlatot követte volna, amiről Petőfi álságos ünneplése kapcsán Babits így írt: „...vannak koszorúk, keményebbek, mint a / deszkák, súlyosabbak, mint hantjai kint a / hideg temetőnek!” Vagyis az ünnepléssel nem csak hízelegni akart, hanem el is akarta távolítani őt a rendszert kényszerűen elviselő, de el nem fogadó közönségtől.

Ez ellen Illyés nem tehetett semmit: ha visszautasítja, ezzel úgy vész el egy közösségi szempontból fontos pozíció, hogy azzal nem nyer semmit. Azt ugyanis tudta, hogy a Kádár-rendszer a hatvanas évek elejére-közepére sikeresen pacifikálta a kommunizmus ellen 1956-ban felkelt társadalmat. Azaz megkérdőjelezhetetlenné tette kizárólagos hatalmát. Aczél ezt nevezte konszenzusnak, miközben a kommunista rendszereket jellemző kulturális politika irányítójaként a liberális vezető szerepében tetszelgett. A valóság azonban az volt, amiről Arthur Koestler így írt: a „könyv- és lapkiadás állami monopóliuma hosszabb távon sokkal meghatározóbb a kommunista rendszerekben, mint az internálótáborok vagy éppen az egypártrendszer”³¹.

Mindezek ellenére a rendszer repedezett: saját erőforrásaiból nem tudta fönntartani magát. Az ehhez szükséges fegyvereket a szovjet haderő, az időnkénti tőkeinjekciókat a Nyugat biztosította. Az utóbbiak feltétele (Helsinki után) néhány ellenzéki megnyilvánulás eltűrése volt. Hogy az úgynevezett ellenzékiesség milyen ügyesen volt izolálva, az e téren nem sokat számított, de az állami közléspolitikai némiképp így is bővülő terében Illyés is szabadabban szólhatott.

Ilyen körülmények közt született önéletrajzi háttérű ciklusának utolsó befejezett kötete, a *Beatrice apródjai*. Illyés még egyszer, ha nem is tételes formában, de ki akarta mondani, mit gondol azokról az eszmékről, melyek még azzal is befolyásolták, ha el kellett határolódnia tőlük. Ebben a műben, előzményeihez hasonlóan az epikus részek egy átfogó, történelmi esszének adnak keretet. Ebben összefoglalja a 20. századi

³¹ Arthur Koestler: *A láthatatlan írás*. Bp., 1998, Osiris, 70.

magyar történelem egyik legsúlyosabb időszakáról alkotott képét – a továbbiak, a későbbi tragédiák ismeretében. Így ad sokkal többet, mint amit ígér. Fókuszában a Tanácsköztársasággal számot vet a magyarországi kommunista hatalomátvételekkel, tehát nemcsak azzal, ami 1919-ben történt. Annak ellenére, hogy gondolatainak javarésze még ekkor is (könyvformában 1979-ben jelent meg) kifejthetetlen, kimondhatatlan, történelmi, történetfilozófiai számvetésének háttérében ott van 1945, 1949 és 1956 rejtett mérlege is.

E könyve nemcsak a nagyközönségnek szól: nem is olyan nagyon rejtett vita a hatályos kommunista történelemképpel. Sok mindenről még közvetve is alig szólhat, így például a demokrácia és diktatúra kérdését sem feszegetheti. Felvetheti viszont, természetesen szigorúan a múltba helyezve, egy másik korban elkövetett hibákat taglaló tanmeseként, a baloldal és a nemzet kapcsolatának kérdését. A nemzeti közömbösséget, mint a baloldalt érthetetlen okokból sújtó betegséget, Illyés attól a pillanattól kárhoztatja, hogy először találkozik vele.

A *Beatrice apródjaiban* következetesen végigviszi a nép és a nemzet összekapcsolásának illetve elválaszthatatlanságának a korábbiakban többször említett gondolatát. Aligha kétséges, hogy nemcsak 1919-re gondol, amikor a kommunista kormány előtt álló feladatról így ír: „A két föladat egy lett. Megvalósítani azt az új társadalmat, kivívni az alsóbb osztályok legújabb keletű jogait; és megvédeni egy anyanyelvű közösségnek azokat a jogait, melyeket ősieknak is mondhatunk, hiszen magának az ősiségben keletkezett tömegeknek keretét biztosították.”³² Illyés, ahogyan kevésbé tudatosan annyian, ennek az ideálképnek jegyében támogatta a kommünt, ezért vélte úgy, hogy már „januárban veszélyesen eltávolodott, aminek történelmileg ikerszövetségbe kellett volna fonódnia: a népvédelem és a nemzetvédelem; a föltörő osztályok küzdelme, és a kintről barbár széttörésre szánt magyar etnikum bár kétségbeesett harca a becsület, az emberi méltóság megmentésére, a jövőbe átmentésére. Az viszont talán nem kíván már tüzetesebb boncolást, hogy a Tanácsköztársaság létrejöttében miként közelítette a két alapkérdés megoldása egymást. A megindult honvédő háború voltaképpeni magva, hogy a környező imperializmus követelte határok közt” az ország életképtelen, így „a proletár osztályharc e pillanatban emberi-nemzeti szabadságharc lett.”³³ A logika hibátlan, de a valóság korántsem e logika szerint működött. A tanácskormány ezzel a feladattal és lehetőséggel nem tudott mit kezdeni, mert nem is akart, és ennek – elfogulatlan, tehát

³² Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*. Bp., 1979, Szépirodalmi, 463.

³³ Uo. 269.

nem-kommunista, baloldali szemmel nézve tragikus következményei lettek, amelyek utóhatása maradandónak bizonyult. „Azáltal, hogy a magyar progresszió jó része vak kényszerből vagy hiszékeny számításból oly fokban hallgatott a magyar néptömegek nemzeti jogainak sérelmeiről, pogromig fajuló üldöztetéséről, a nemzet ügyének látványos védelmét a reakció szinte kizárólagos birtokául engedte. A természetes nemzeti érzésnek ezt a húrját a Horthy-rendszer kezdetben egyáltalán nem érintette.”³⁴ Ez a fejtegetés jól mutatja, hogy az esszé-betéteitől még izgalmasabbá váló regényben az emlékezés nemcsak a múlt rekonstrukciója, hanem interpretációja is.

Ebben a nagy történelmi folyamatokat a személyesség varázsával ábrázoló szöveg-együttesben az Illyés és kommunisták gondolkodása közt húzódó szakadékról tanúskodik egy különös szóváltás elbeszélése. Az emberi élet értékének kérdése merül fel: ezzel Illyés érvel. Lövetésről, intézményesített emberölésről van szó. Ő ellene van: „más az elmélet és más az alkalmazás” – mondja. Azaz: elutasítja a forradalmi erőszakot. Amire azt a választ kapja vitapartnerétől: „Nem hittem, hogy ennyire csalódhatunk magában.”³⁵ A kérdés az ellenforradalmi bíróság elé kerülő kommunisták magatartásával kapcsolatosan is fölmerül. Illyés úgy gondolja, hogy a halálbüntetéssel fenyegetetteknek természetes joga, hogy védekezzenek. A kommunista gondolkodás szerint az „ügyet” a mártírium, azaz az élet fölláldozása szolgálja, ezt egyenesen el is várják. Illyés szembeszáll ezzel, és még egyszer megkapja: „másnak képzeltük az esze járását”.³⁶ Ő pedig az elvbarátai „esze járását” képzelte másnak.

* * *

A nemzettel kapcsolatos politikai magatartás sokféleképpen értelmezhető, magyarázható, menthető. Az emberi élet szentségének kérdésében való véleménykülönbség azonban nem: ez választotta el Illyést véglegesen a kommunizmustól. Nemcsak 1919-ben, amikor az idézett vitában az emberellenes fanatizmust egyenesen a Lipótmezőre utalta, hanem véglegesen. És nemcsak egy adott összeütközés keretei közt, hanem a kommunista világnézetet, antropológiát, a világforradalom fennkölt eszmeiségébe rejtett uralmi vágyat és minden egyebet illetően is. Volt annyira idealista, hogy még lehetséges résztvevőként is elszakadjon a mozgalomtól, és volt annyira realista, hogy ne vágja el az összes, őt ezzel a politikai erővel összekötő szálat, mert jól tudta:

³⁴ Uo. 270.

³⁵ Uo. 355.

³⁶ Uo. 357.

*Illyés Gyula egy Tihanyi szőlőben, 1963-ban
(Fortepan / Szalay Zoltán)*

a kommunizmus olyan erő, ami alapvetően befolyásolja a 20. század történelmét, és neki ezzel a történelemmel voltak elintézendő ügyei. És végül, bármennyire is fájjon ez némelyeknek, közéleti működése ettől vált példaértékűvé: a nemzet, a baloldaliság, a kommunizmus bonyolult és sokszor tragikus útvesztőjében talán az egyetlen járható utat találta meg.

1% METAFIZIKA

MOLNÁR ISTVÁN - TÖRS KÁLMÁN

KERTÉSZET

(részlet)

A mint a honfoglaló magyarok lassankint állandó lakhelyhez szoktak s a kellemes otthon életszükségletükké vált, természetes, hogy ennek tényezői közül a kert sem hiányozhatott. Útmutatóik ez irányban leginkább a szerzetesek voltak. A benedekrendieknek szerzetszabályzatuk a kézi munkát különös kötelességökké tette s ezt a rendelkezést a premonstreiek és cisterciták, valamint a johanniták is követték. Szent-Benedek említett szabályzata szerint a monostornak úgy kellett épülni, hogy a mi a szerzet számára szükséges, ezek közt névszerint a kert is, mind egy helyütt, tehát annak falai közt együtt legyen, „ut non necessitas vagandi foras”. Ennél fogva minden itt keletkezett kolostornak, nemcsak túl a Dunán – a hol a szentmártoni apátság kertjét, a „hortus Pannoniensis”-t külön is említve találjuk, – hanem a Tisza mentén, a hegyvidékeken s az Alföldön is házi kertje volt s a voltaképi kertészkedésnek hazánkban első ápolói és terjesztői gyanánt méltán ismerik el a szerzetrendeket.

Kertekről azonban egyebütt, így a király várainál, s magánosok, sőt kisbirtokosok lakhelyeinél is találunk említést az Árpád-házi első királyok korából. [...] A gyümölcsös – fructum, pomarium, hortus fructifer – már ez időben is nagy szerepet játszott s gyümölcsfákat a szőlőkben is termesztettek. A gyümölcsfák közül első helyen említendő a diófa, mely mint a magyarok „nemzeti fája”, nagy elterjedésnek örvendett s a kerteken és udvarokon kívül egész erdőszámra is – silva nucum – termesztett. Az alma-, körte-, cseresznye-, meggy-, szilva-, berkenye-, a „frutex salicis”, gesztenye-, somfa, a „fructus berocum” (talán barack), a szederfák stb. már ez időbeli okmányokban szerepelnek s hogy a jeles gyümölcsöt méltányolni tudták s a gyümölcstermelés már a XIII. században bizonyos virágzásban állt, mutatják a „pomarium valde bonum”, „arbores fructiferae optimae” s hasonló kifejezések s hogy a gyümölcs már korábban is oly szerepet játszott, hogy kereskedés tárgya lehetett, arról az 1198-ról fönmaradt „esztergomi vámtarifa” tanúskodik, melyben a többi kereskedelmi cikkek között a gyümölcs is fölemlítettik.

Hazánk a XIV. század óta az európai országok közt a legtermékenyebbek s mezőgazdaságilag legnevezetesebbek egyikének hírébe jutott. Egyes, eddig inkább csak a kertekben termelt növények, mint a len, kender, káposztaneműek stb. kiszorultak a mezőre; a házi kertészet voltaképi tárgyai főleg a hüvelyes vetemények (legumen), répák, retkek, a sáfrány; továbbá orvosi célokra szolgáló növények, s a már a csemegezöldséghez tartozó fajok maradtak.

A renaissance a díszkertek iránti hajlamot is általánosabbá tette s közvetlenül terjedvén át Olaszországból hazánkba, a királyaink és főuraink székvarainál támadt díszkertek is kiválóan olasz izlésűek lettek. [...] A gyümölcsstermesztés e korszakban valóságos iparággá fejlődött. Nagy számú gyümölcsösök boríták az ország minden részeit. Nemcsak a nagy uraknak, de a közép- és kisbirtokosoknak, sőt a jobbágyásznak is voltak gyümölcsösei és pedig nem csupán házi kertekben, hanem a falun kívül a külső telkeken is. Különösen a Csalló-köz gyümölcsstermelése állt kiváló hírben, s a Duna e legnagyobb szigetét „arany kertnek”, „gyümölcsös paradicsomnak” keresztelte a régi példaszó; míg egy régi krónikás az egész országról szólva mindenféle legjobb fajtájú gyümölcsök mérhetetlen sokaságáról – frugum et omnis generis optimorum fructuum infinita copiaról – beszél. Alma, körte, szilva, cseresznye, meggy, kajszis és őszi barackok mellett erdőszerű nagy csoportokban álltak dió- és gesztenyefák, melyekhez a gyümölcsstermő bokrok számos neme járult. Raznan Péter Mátyás koráról szólva, Erdély gyümölcsstermelését említi különös dicsérettel, kiemelve a legkitűnőbb fajták között a damascéna szilvákat, s az almák, cseresznyék és körték rendkívüli nagyságát.

Hogy a kertészkedés s vele a díszkertészet a XVI. századtól kezdve még az után is sok ideig virágzásban állott, arról az egyes várakra, főúri kastélyokra vonatkozó följegyzésekben számos bizonyítékot találunk. Thurzó György nádor bicskei kertjeinek, a Pálffy grófok vöröskővári díszkertjeinek és orangériájának országos híre volt. Pozsony, Sopron, Selmecz stb. városok kertjei szintén gondosan és nagy szakértelemmel ápolt kertek gyanánt említetnek. Verancsics Antal, majd meg Lippay György esztergomi érsekprimások pozsonyi kertjének híre pedig napjainkig is fönmaradt [...].

A törököktől megkimélt vidékeken a gyümölcsstermelés is megmaradt még egy ideig azon a magaslatán, melyre a XV. században fölemelkedett. A dunántúli egyes megyékben oly kitűnő gyümölcs termett, mely jóságra fölülmúlta az ausztriaiét, miért is nagy kereslete volt az oszták városok piaczaín. Nyitra és Bars megyék prunellái (Brunner Zwetscken), s különösen Német-Próna híres aszalt szilvája pedig már távolibb piaczkokra is

megtalálták az útat. A XVII. században, mint már Lippay is panaszolja, a szomszéd országokénál még a XVI-ikban fejlettebb gyümölcsészetünk is sokat vesztett korábbi jelentőségéből, a XVIII. század óta azonban a népesebb vidékeken, pl. Sopron vidékén, a bányavárosok körül s az egész Tiszaháton újabb lendületet vett. B. Prónay Gábor fölemlíti, hogy „a jelenleg külföldieknek ismert nemes, jeles fajok közül nem egy épen hazánkból vette eredetét; miután sok gyümölcsfajaink a szentföldről visszatérő vitézarándokok által hazánkba hozatván, először itt honosultak meg s innen terjedtek el egész Európában”. Czukor János hírneves pomologusunk, ki egész életét annak szentelte, hogy az ősmagyar gyümölcsöket összeszedje, már e század elején, mikor még vajmi kevesen foglalkoztak nálunk e szakmával irodalmilag, úgy találta, hogy van 76 alma, 61 körte, 21 szilva és 12 cseresznye őshazai fajtánk. [...]

Végül a magyar nép, a földműves osztály, bár a díszfák és cserjék iránt nem viseltetik nagy vonzalommal s a díszfa és díszcserje helyén szivesebben látna egy-egy szép terebélyes gyümölcsfát, mindazonáltal a virágokat nagy becsben tartja s kiváló kedvvel ápolja. Nincs oly földműves, kinek házi kis kertjében virágágy ne volna, s a hajadon hiányosnak tartaná vasárnapi öltözékét, ha az Isten házába menve keblét rózsával vagy egyéb bokrétával föl nem ékesítené.

A mi a magyar gyümölcskertészetet illeti, e tekintetben főleg a Duna és Tisza köze, a felső megyék, Vasmegeye s az erdélyi részek azok, melyeknek oly nagy gyümölcstermelésük van, hogy termésük nagy részét jó években külföldre is szállítják. Míg éjszaki Magyarország, Vasmegeye és a Királyhágón túli részek főleg a nemes és fínom fajú alma és körte által váltak híresekké, addig az éjszak-nyugoti és déli részeken főleg a beszterczei szilva és a Duna-Tisza közti homokos területen, főleg Kecskeméten és Nagy-Kőrösön termő magyar kajszai vagy sárgabarack, meg a híres kőrösi meggy termeltetik oly óriás mennyiségben, hogy barackérés idején a naponkint éjjel 3 óraker kezdődő kecskeméti barackkvásár, melyről az osztrák-magyar államvaspálya külön vonaton szállítja a gyümölcsöt Bécs, Berlin és Szent-Pétervár felé, páratlan az egész Európában, s az évenkint kivetetni szokott kajszai, sárgabarack és meggy sok ezer métermázsára rúg.

Az erdélyi részek almái és körtéi fínomságra nézve versenyeznek a legnemesebb angol és francia fajokkal s a mellett, hogy nagyra is fejlődnek, zamatoságuk és húruk fínomsága bárkit is kielégíthet. Főleg a batul és pojnyik azon két ősrégi erdélyi almafaj, melyre a Királyhágón túli gyümölcstermelők méltán büszkék lehetnek.

Az ország felső, hidegebb égaljú részében, továbbá a horvát-szlavon területen fekvő Szerémmegyében, majdnem erdőszámra találni a szil-

Húsvéti rozmaring
(Kochné Klopf Erzsébet alkotása)

vafát és pedig a besztercei hosszú szilvát, mely sok helyen muskatályféle illatot is nyer s mely óriási termést ad úgy, hogy a termés egy része szilvaszesznek szokott feldolgoztatni, egy részéből íz főzetik és nagy része megaszaltatik. Van ezenkívül Nyitramegyében egy igen finom aszalványt szolgáltató szilvafaja, a gajdeli szilva, mely a francia ageni szilvával is kiállhatja a versenyt.

Kitűnő eredeti magyar faj végül a felső megyékben szintén nagy mennyiségben termesztett ú. n. nyakas szilva, mely úgy csemegének, mint piaczi elárúsításra és gazdasági célokra is kiváló figyelmet érdemel. A magyar szilva-aszalvány az egész Európában ismeretes; sőt újabb időben Éjszak-Amerikába is nagy mennyiségben szállítják.

A cseresznye és meggy főleg a Balaton mellékén díszlik; a badacsonyi óriási cseresznye a világ legnagyobb és legzamatosabb cseresznyéje s a baltavári ökörszem is mérkőzik a külföld legszebb és legnagyobb cseresznyefajaival. A Dráva-melléki, zempléni és pozsonyi dió, a somogyi és baranyai gesztenye nemcsak szépségük, de kiválóan ízletességük miatt már is keresettek s főleg a dió újabban már kivitelnek is örvend.

(Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen – Magyarország I. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1888, 460–471.)

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA

BLOKÁD

A magyar játékfilm mintegy három évtizedig nem foglalkozott a rendszerváltoztatás politikai, strukturális, hatalmi kérdéseivel. A dokumentumfilm sokáig szinte naprakészen követte annak következményeit, hogy a lényegében fiktív köztulajdonosi rendszer helyén kibontakozott egy valóságos tulajdonszerkezet, s a társadalom vesztesekre és nyertesekre polarizálódott. A dokumentumfilm ezt a jelenséget a kifosztottak szemszögéből olyan heroikus vállalkozásokban rögzítette, mint Almási Tamás Ózd-sorozata vagy Schiffer Pál Videoton-sztoriája. De ezek mellett se szeri-se száma a vadkapitalizmus és a szabadrablásos privatizációt hitelesen rögzítő dokumentumfilmeknek.

Lesz hova nyúlni, ha a jövő múltkutatója látni akarja, hogyan is éltek az emberek a szocializmus romjain. A „velünk élő történelem” ábrázolásával azonban adós maradt a dokumentumfilm is. A politika csak a talk show-k és a riportműsorok világában jelent meg, a kilencvenes évek elejétől. Ahogy – érthető okok miatt – nem volt film arról, hogy negyven évig itt voltak az oroszok, úgy nem készült film arról sem, hogy elmentek és mi maradt utánuk. Nincs film a taxisblokádról – Sólyom András nem egészen sikerült kísérletét kivéve – és arról az egészen különös történelmi pillanatról sem, amit Antall József halálakor élt meg az ország. És nincs hiteles, a médiaközhelyeken átsugárzó film magáról Antall Józsefről sem, huszonöt esztendővel a halála után. De nincs film a gyermekprostitúcióról, az IFOR-ról és az SFOR-ról, a Nemzeti Színház körüli cirkuszokról, és még hosszú a hiánylista.

Azt hiszem, kicsit elszámította magát Lengyel László, amikor az MMKA kuratóriumi elnökeként 1993-ban így nyilatkozott: „Őszintén bízom benne, hogy a magyar filmnek ebből a mostani nehéz vajúdasából két-három éven belül születik néhány jó film. Amikorra kilazulnak a társadalmi görcsök, amik az átalakulás velejárói, s amelyek miatt a napról napra történő és változó dolgokat oly nehéz megragadni, mire a kilencvenes évek második felére tisztázódik, hogy min is estünk át, s valaki ezt meg tudja csinálni filmen-az hihetetlenül érdekes lesz” – írta 2000-ben, a Magyar Mozgóképek Alapítvány felkérésére írott tanulmányban.

Negyedszázad múltán már „moccant az idő”, s készült egy játékfilm – két legyet ütve egy csapásra – Antall Józsefről és a taxisblokádról is. De rosszízú ez a mondat, mert Antall József, az első szabadon választott miniszterelnök emberi drámája – a halálos kór – valóban elválaszthatatlan a taxisblokádtól, hiszen időben egybeesnek. A politikus élete már csak ilyen.

Természetes, hogy egy forgatókönyvíró ezt a mozzanatot emeli ki Antall József életéből, hiszen ebben benne van minden, ami érdekessé, izgalmassá tehet egy sztorit. Választhatta volna azt is, hogy hogyan lett a Magyar Demokrata Fórum elnöke és miniszterelnök-jelöltje Antall József, aki korábban alig szerepelt a politikai nyilvánosságban – bár ez egy nagyon érdekes kérdés, kevésbé mutatott volna a vásznon.

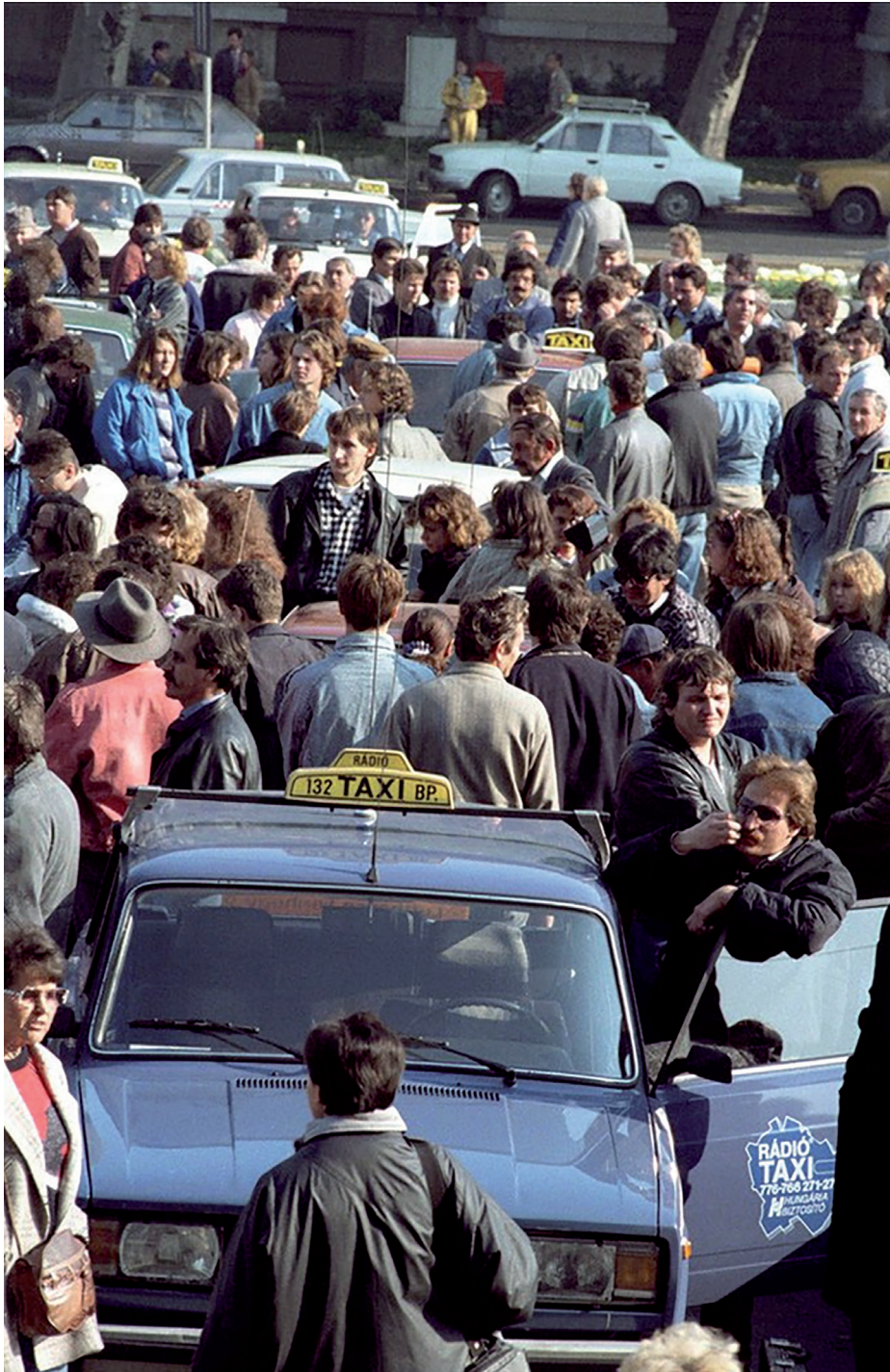
A taxisblokádnak csak négy napig tartott, ám jelentős és módfelett tanulságos eseménye volt a pár hónapos magyar demokráciának. Egyfelől rámutatott az ország végtelen szegénységére, kifosztottságára és kiszolgáltatottságára, másfelől az új politikai hatalom ellentmondásos helyzetére, időzített bombákra. Ahogy az SZDSZ bekapcsolódott a taxisok sztrájkjába – bár vannak, akik ezt még ma is tagadják – az politikai zendüléssé változott, s célja az Antall-kormány megbuktatása és új választások kiírása volt.

Antall József mint politikus, mint miniszterelnök egy merőben új, szokatlan szín volt a politikai palettán. 1956 óta nem foglalkozott politikával. A népi ellenzékhez, a Magyar Demokrata Fórumhoz is csak 1988-ban csatlakozott. Történész volt, aki csak végtelen szerencsével nem lett a Bibó-per vádlottja. Mi lett volna, ha kifuthatja pályáját politikusként, s nem viszi el a betegség, két és fél év aktív politizálás után? Mint tudjuk, a „mi lett volna, ha...?” ostoba kérdés. Nincs „mi lett volna, ha...?”, mert az események nem reverzibilisek.

Halálos betegség tudatában miniszterelnöknek lenni a rendszerváltoztatás első kormányában: ez valóban egy kamikaze akció. Ha Antall a betegsége miatt lemond, hamarabb jön vissza a Horn-kormány. A „szabad” Magyarországnak nem voltak politikusai. Antall egyedülálló jelenség volt, akit műveltsége, történelmi háttere, európai, erős angolszász orientációja, tárgyalóképessége emelt mások fölé. Tudta-e, hogy a második szabad választáson a nép szavazza vissza a szocialistákat? Valószínűsíthető, ha a magyar népen múlik, még mindig valamiféle szocializmus lenne. Kell a fenének a demokrácia és a verseny kockázata! De a magyar népen oly kevés múlik. Talán csak annyi, amit egy-egy politikus olykor-olykor el tud hitetni vele. „Kossuth Lajos azt üzenté...”

Antall József mindenképp megérdemli, hogy életrajzi film őrizze emlékét, emberi nagyságát. Most erre van is igény a filmirányításban, mint azt a mostanában fogatókönyvíró-sztárrá vált Köbli Norbert fel is ismerte. Régebben a filmeket esősorban rendezték, ma elsősorban írják és menedzselik producerei – s csak valahol a főcím végén rendezik. Eddig nem sok fogalmunk volt arról, hogy ki az a Tőser Ádám, aki rendezőként jegyzi a filmet. 2004 óta – ekkor végezte a főiskolát dokumentumfilm szakon – néhány jelentéktelen dokumentumfilm után, s most első filmként ez a szuperprodukción.

A film a mozinézőt célozza meg s az érzelmekre kíván hatni- elő is kerülnék a papírzsebkendők a moziban. S a végén még taps is jár az elnök úrnak, a vélhetően valaha az MDF köreiben mozgó idősebb nézőktől. (Ellentmondásos, hogy a film készítésének eszközei – az akciósra vett '56-os jelenetek –, vagy a blokádnak hangeffektusai inkább a fiatal nézőket célozták meg, de valószínűbb, hogy – ha csak nem lesz kötelező iskolai film –, akkor az idősebbek a potenciális látogatók.) Nem volt nehéz dolga a forgatókönyvíróknak, hiszen ez egy

A Kossuth tér a taxisblokádnál (Szebellédy Géza / MTI)

nagyon jól dokumentált időszak a magyar közelmúltnak, jelentős az Antall-életmű írásos anyaga és még sok a kortársa, akik ismerték, dolgoztak vele. A két szálon futtatott cselekmény, a miniszterelnök családi hátterének és ifjú korának, ígéretes tanári karrierjének, valamint az 1956-os eseményekben való részvételének felidézése nem szervesül igazán, nem „elegáns”. Lehet, hogy az alkotók nem láttak még Alain Resnais filmet? Mondjuk a *Szerelmem Hiroshimát*, hogy hogyan is keveri a modern film az idősíkokat? Mintha két filmet néznénk, s a maga módján mindegyik rendben van. Zavaró az is, hogy bár mindkét Antall – ifj. Vidnyánszki Attila és Seress Zoltán – kitűnően játszik, a két személyiség nem ér össze. Nehezen hihető, hogy apáról és fiáról van szó. Ezen kívül a szereposztás és a maszk is kitűnő. A nézőtér csupa izgalom, hogy felismerte-e a politikusok hasonmásait. Ez a Kónya, ez a Horváth Balázs, ez meg az a taxis, tudod... a Takács Pál. Sajnos a filmben tetten érhető a politikai elfogultság. Kétségtelen, hogy Göncz Árpád szerepe a taxisblokádban nem köztársasági elnökhöz méltó, teljesen evidens a pártpolitikai érdek képviselete. Az is kétségtelen ugyanakkor – s erről a film említést sem tesz, – hogy Göncz Árpád volt a Bibó-per második vádlottja, a népi demokratikus államrend megszüntetésére irányuló szervezkedés miatt életfogytiglant kapott, s ebből hetet le is ült az 1963-as amnesztiáig. Azért is érthetetlen erről megfeledkezni a filmben, hiszen innen indult barátságuk, csak épp Antall elkerülte a börtönt, mint említik is vélhetően édesapja zsidómentő akciói miatt.

Hiteltelen epizódok is beíratk a forgatókönyvbe. Legyen bármilyen felfordulás egy országban, azért ha egy kórházban az épp regnáló miniszterelnököt műtik, nem szalasztanak mellé csak úgy egy ápolónőt – még a magyar egészségügyben sem. Megtudhattuk volna máshonnan is, hogy Antall József nem a népszerűsége miatt játszott, s hogy kezdetben egész habitusa távol állt a lakosság nagy részétől. Ezen az idegenkedésen a „pizsamás interjú” aztán oldott valamit.

A film a taxisblokádban megidézésében nem költségkímélő, s a hatásban a mindig kitűnő Nagy András operatőr mellett nyilván a szuperteknikának is része van. Elsiklanak azonban olyan jelentős tartalmi részletek felett, minthogy milyen nagy jelentősége volt az egész blokádban megszervezésében a CB-rádióknak, amit akkoriban a fegyveres testületeken kívül csak a BKV és a taxisok használtak. Enélkül nem lett volna mozgósítható néhány óra alatt több tízezer ember, amikor legtöbbször még a telefonfülkék előtt várakozott.

Ha a remek színészek közül egyáltalán kiemelhető valaki, akkor az Tóth Ildikó, akinek nagyon kevés szövege van, de néhány lépésben a kórházi folyosón is hozza az állandó kétségbeesésben és stresszben élő feleséget, aki azonban nem terheli ezzel párját. Ahogy közeledik a kórteremhez – kezében a vállfán lógó, élére vasalt pizsamával –, abban minden benne van. De leginkább abban, hogy „mit akartok még?!” Az egykori tanítvány, Somlai, a titkár szerepében szintén felülmúlhatatlan.

Olvastam valahol, hogy a forgatókönyvíró célja volt, hogy változtasson a politikusok megítélésén, miszerint azok gátlástalan csirkefogók. Ez nem kis vállalás, de mint említettem már Antall József a politikában egyedi jelenség

volt. Úriember, a szó pozitív értelmében, aki talán még az úri becsületszóban is hitt, s nem adta fel könnyen: ez látszik például a Gorbacsovval folytatott diskurzusokban. Külön pikantériája a filmnek, hogy a felidézett történelmi szituáció, a puccs fenyegetettsége, azóta már visszaköszön a nézőnek. Emlékezzünk csak a Covid okozta nehézségekkor az ellenzék „konstruktív” javaslataira. Hogy alkalmas-e ez a film a rendszerváltásról szóló diskurzusra? Társasági beszélgetésben igen. A politikában nem. De a filmek ma már nem is azért készülnek.

(Blokád. Magyar életrajzi film, rendezte: Tósér Ádám. 2022.)

SEBŐ FERENC

LAJTHA LÁSZLÓ ÍRÁSAINAK KRITIKAI ÖSSZKIADÁSA

A Lajtha-életművel évtizedek óta foglalkozó Berlász Melinda egy korábbi, válogatott írásgyűjtemény után Lajtha László írásainak két kötetes kritikai kiadásával jelentkezett, mely a jelenleg ismert összes Lajtha-írásművet adja közre és a szerző irodalmi tevékenységének öt évtizedes történeti folyamatát követi nyomon. Az persze lehetséges, hogy a szoros európai, főként francia kapcsolatokkal rendelkező szerzőnek még további írásművei is felbukkanhatnak az elkövetkezendő kutatások során.

A népzenekutató Lajtha, Bartók és Kodály példáját követve, 1911 nyarán, 19 éves korában tett első erdélyi gyűjtőútját követően fokozatosan kapcsolódott be a népdalgyűjtés és -kutatás munkájába, melynek figyelme ekkor már – használhatóbb hangrögzítő eszközök révén – a hangszeres gyűjtésre is kiterjedt.

Ahogy Berlász Melinda írja: „Egykori mestereinél egy évtizeddel fiatalabb munkatársként gyűjtéseivel, dallamlejegyzéseivel, publikációival aktív részt vállalt az országos méretű tudományos program összehangolt tevékenységében.” Írásai hűen beszámolnak egyrészt a saját helyszíni gyűjtéseinek eredményeiről, másrészt ismeretterjesztő tevékenységéről, kisebb terjedelmű publikációk, lexikoncikkek, előadások, egyéb publicisztikai műfajok formájában. Műveinek kutatástörténeti jelentőségű, legnagyobb tematikus egységét a *népzene-és néptáncstudomány* körébe tartozó tanulmányok, cikkek alkotják. A második, számbelileg kisebb csoport a zenei művelődés különféle területeihez kapcsolódó, hangszertörténeti, és egyéb, személyes hangvételű zenepublicisztikai írásokat tartalmazza.

A Néprajzi Múzeum szerteágazó munkájába – önkéntes gyakornokaként – már az 1910-es évektől bekapcsolódott. Itt sajátította el a feldolgozó munka alapismereteit. Később, a múzeum kinevezett munkatársaként négy évtizeden át foglalkozott a magyar népzenevel, egészen 1949-ig. A népzenei osztályon a gyűjtők által benyújtott kéziratok lejegyzését, a hangfelvételek állapotmegőrzését, a kutatók tájékoztatását szolgáló kéziratok cseréjét, a hanglemezfelve-

lekkel kapcsolatos tudományos és szervező tevékenységet irányította. E munkával kapcsolatos nézeteiről, a korszerű technika bevezetéséért, a gyűjtőmunka műfaji és társadalmi szempontú nézeteinek kiszélesítéséért vívott küzdelmeiről értesülhetünk.

Ez legfőképpen a hangszeres népzene és a néptánc kutatásra vonatkozik, benne a cigányegyüttesek hagyományőrző szerepének kiemelésével. Nyugatdunántúli gyűjtéseinek tapasztalata alapján, a magyar egyházi népzene kutatás megkezdéséről is hírt adnak írásai, melyekből azt is megtudjuk, hogy „A magyar folklórban a zene, az ének és a tánc elválaszthatatlan hármasság”, valamint, hogy tudományos érdeklődése – a múzeumi körülményeknek köszönhetően – a magyar hangszertörténetre is kiterjedt.

A kötet második nagy egysége Lajtha tudományos tevékenységétől függetlenül, alkalmi felkérésekre készült zenepublicisztikai írásait tartalmazza. A komponista és a pedagógus Lajtha véleményalkotásával ezekben a széles témakört érintő írásokban ismerkedhet meg az utókor. Sárosi Bálint szerint: „műveltségére, eleganciájára, szellemességére, zeneszerzői modernségére és eredetiségére” leginkább ezekből az írásaiból lehet következtetni.

Meglepő tapasztalat, hogy Lajtha zeneszerzői pályája során saját zeneműveiről sem önanalízisek formájában, sem egyéb nyilvánosságnak szóló írásában nemigen nyilatkozott. Ismereteink szerint az egyetlen kivételt egy angol nyelvű, T. S. Eliot szövege alapján komponált, a *Murder in the Cathedral* című film zenéjének elvi jellegű tanulmánya jelenti.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Lajtha László írásainak teljes korpusza – Berlász Melinda, Bíró Viola és Ozsvárt Viktória alapos munkája nyomán – a Lajtha-életmű három területét: a zeneszerzői, a népzene kutatói és a pedagógusi hivatást híven mutatja be. A népzene kutató öt évtizedes szellemi kibontakozását nyomon követő publikációk és előadások mellett a publicisztikai közlemények a zeneszerző esztétikai, zenetörténeti és kortárs alkotói nézeteibe is betekintést nyújtanak. S mi több, jelzés szinten egy-két írásmű Lajtha Nemzeti Zenedéhez fűződő pedagógiai munkásságát is felidézi egy Mozart-előadásban, illetve egy zenekritikájának tükrében. Egy-két gyorsírással feljegyzett előadás-szöveg még ahhoz is hozzájárul, hogy Lajthának az 1950-es években, a Népművészeti Intézetben elhangzott ismeretterjesztő előadás-sorozatairól emlékképet formáljon két nemzedéknyi idő távlatában.

Ez a kötet nagyban elősegítheti, hogy a kissé megkésetten napvilágra kerülő Lajtha-teljesítmény elnyerje végre méltó elismerését. Az első, ismert írásainak teljességét tartalmazó kritikai kiadás jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy Bartók és Kodály után az ő népzene kutatói és alkotói teljesítményeit is felismerjük, és mindennapi életünk, munkánk részévé tegyük.

(Lajtha László írásai I–II. Szerk. Berlász Melinda, Bíró Viola, Ozsvárt Viktória. Rózsavölgyi és Társa Társa – ELKH BTK ZTI, 2022. 792 p.)

LUDMANN MIHÁLY

PECZ SAMU, A KÖZÉPKOR MEGIDÉZŐJE

Budapesten az I. kerületi Szilágyi Dezső téren álló református templom nyugati apszisához közel egy díszkút látható. Ezen egy középkori építőmesteri ruhában álló férfialak áll egy hatszög alakú, gótikus vakárkádokkal díszített kútkavából kinövő posztamensen. Az életnagyságúnál kisebb bronz szobor Pecz Samut, a templom tervezőjét ábrázolja karakteres arccal. A ruha szimbolikus, ami a háttérben kirajzolódó neogótikus templommal arra hivatott, hogy az építész jellemző stílusát, világát megmutassa. Erre szolgál a kitűnő építészek, Sándy Gyula és Rerrich Béla által tervezett talapzat megformálása is. A szobrot Berán Lajos, korának jelentős szobrásza és éremművésze mintázta meg. Amikor ezt a kutat 1929-ben felállították, az építész emléke még elevenen élt, hiszen nem sokkal korábban 1922-ben hunyt el.

Pecz Samu 1854-ben, Pesten született evangélikus családban. Érettségi után, 1871-ben a József Nádor Műegyetemen, majd a Stuttgartban és Bécsben folytatta a tanulmányait. Hazatérése után Schulek Frigyes mellett és Hauszmann Alajos irodájában dolgozott. 1882-ben kezdődött műegyetemi oktatói pályája. Egyetemi oktatóként „amilyen jó tanár, olyan kiváló architektus és még kiválóbb konstruktőr. A katedrán az architektus beszél a professzorból, viszont épületeinek gyönyörű szerkezetei- az építész mögött rejlő tudós professzort árulják el.”¹

A XIX. században megszülető építőmérnöki képzés fontos része volt a korstílusok tanulmányozása. A jó mérnökök mindent tudtak a múlt építészeti formáiról és ezeket széles körben alkalmazták is. Ebből született meg a neoreneszánsz, neoromán és a többi nevében „új” stílus és a századvég jellemző eklektikája. Így kezdte Pecz Samu is, és első művét 1886-ban adta közre *A görög kőszervezetek ismertetése* címmel. Azonban sokoldalú mérnökként – aki bérházat, iskolát, vásárcsarnokot és templomot is tervezett – felismerte, hogy azt a szerkezeti rugalmasságot és változatosságot, amit a különböző funkciók igényeltek, a gótika szerkezeteivel tudja megvalósítani. Nem véletlen, hogy a gótikus újjászületés (*gothic revival*) a 18. századi Angliában kezdődött, és a következő évszázadban teljesedett ki, amikor számos új funkciójú épületet emeltek. Hazánkban a klasszicizmust követő historizáló építészetben önállóan és más stílusokkal keverve jelent meg a neogótika, ez alól a legfontosabb kivételt Pecz Samu építészete jelentette.

Az ókori építészet tömegelemekben való gondolkodását a római építészet terelte át az enteriőrre, azonban a későbbi korok a szerkezeti elemeken alig változtattak. Az igazi, történelmi jelentőségű fordulatot a gótika mesterei hajtották végre, a bordás boltozattal, a támpillérek és támívek rendszerével, amelyek alkalmazásával a fal síkját szerkezeté alakították, amely így sajátos

¹ Magyar Vilmos: Pecz Samu emlékezete. *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* 63. évfolyam (1929) 43–44. szám, Budapest, 1929. október 27. 269.o.

Pecz Samu szobra (Ludmann Mihály felvétele)

kettős, úgynevezett diaphan struktúrát teremt. Ezért is történhetett az, hogy a következő évszázadokban, egészen a vas-acél és a vasbeton megjelenéséig nem tudtak új, ezt meghaladó szerkezetet kitalálni. „A történelmi stílusok között a gótika az egyetlen konstruktív stílus. Architektúrája az alaprajzból és annak szerkezeti felépítéséből fejlődik és épül fel.”² Azonban a XX. század elejének építészetében nem csak szerkezeti kérdésről volt szó, a múlthoz való viszony is kifejeződik benne. Megőrizni és adaptálni az eredményeket, ahogyan Pecz Samu, vagy új világot teremteni, ahogyan az építészetben, vörös kockaházával Molnár Farkas tette.

A templomépítő

A nyugati kultúrkör templomainak alaprajza a bejárat és az oltár elhelyezése miatt és a köztük levő gyülekezeti tér miatt hosszahajós. Azonban a református templomokban az istentisztelet az úrasztala köré szerveződik – ez a katolikus templomokban levő oltárt helyettesíti –, amit többnyire az épület közepén helyeztek el, a szószékkel szemben, vagy annak közelében. Ezért a kálvinista templomokban a centrális tér célszerűbb, mint a hosszahajós elrendezés. Ennek egyik korai, jelentős alkotása a debreceni Nagytemplom, ahol a végső tervben a görögkeresztre szerkesztett tér adja az alapformát. Ezzel a liturgikus térképzési problémával szembesült Schulek Frigyes a szegedi református templom tervezésénél, amely 1884-ben gótikus stílusban épült meg. A karzat pillérei utáni négyzet alakú hajó folytatása két irányban keresztszárként nyílik szét és ennek az alaprajzi formáját két olyan körív adja, melyeknek az átmérője a hajó szélességével azonos méretű. Pecz Samu Schulek Frigyes mellett volt gyakornok és részt vett a Budavári Nagyboldogasszony-templom felújító építésében. A gótika világa annak ellenére közel állt az ifjú építészhez, hogy Bécsben Theophil Hansen tanítványa volt, aki előszeretettel nyúlt a klasszikus görög formákhoz és a reneszánsz tömegformáláshoz.

Pecz ifjú építészként részt vett a nádasladányi és a dévaványai templomok tervpályázatán, azonban az első megépült műve a debreceni, a külső téglaburkolat színéről csak Verestemplomként emlegetett, 1886-ban elkezdett és 1888-ban felszentelt alkotása. Ebben az épületében a hossz- és kereszthajó metszetében létrejövő négyzet sarkait levágva nyolcszög alaprajzú centrális teret teremtett. Külső és belső megjelenésében a gótikus építészet formái és szerkezetei dominálnak. Az építész tanulmányban rögzítette alapelveit és építészeti megoldását, amelyet 1888-ban ismertetett. Megállapítja, hogy a reformáció a művészetben nem tudott önálló világot teremteni. Az építészetben „a természetes fejlődést kerülve, minden áron egy erőszakolt új típust akart teremteni.(...) Schinkel föllépése hozott egészségesebb irányt először (...) Nálunk Schulek F. tanár volt az első, aki az új szellem befolyásával egészen önálló értelemmel kísérté meg a protestáns illetőleg speciálisan a kálvinista templom alapalakját megállapítani, s a szegedi kálvinista templomban megoldani.” A kálvinista templom alap-

² Uo.

*A Szilágyi Dezső téren álló református templom
(Ludmann Mihály felvétele)*

rajzának a legideálisabb formája „négy-, hat-, illetőleg nyolcszögből áll, mert csakis ebben az esetben tehetünk eleget a követelményeknek és helyezhetjük a sanctuariumot a bejárattal szembe.” A szószék pedig az egyik pillér mellett kaphat helyet. A stílus kérdéséről is írt: „Véleményem szerint tehát a góth stylus az, mely leginkább megfelel a protestáns templom épületek építészeti kiképzésének.”³ Ezek a gondolatok a befejezett debreceni épület tanúságait és az építész protestáns templomépítészettel kapcsolatos eszméit is rögzítik.

A budai Fazekas – ma Szilágyi Dezső – térre tervezett református templomra 1890-ben nyílt pályázatot írtak ki, és eredményt két év múlva hirdettek. Az építkezés 1893 júliusában kezdődött és a templomot 1896. március 29-én szentelték fel. A kapun belépve az épület két boltszakaszos hatsüveges gótikus bordás boltozattal fedett szakaszán áthaladva érünk az ötszög alaprajzú központi térbe, amit egy monumentális tíszög alaprajzú kupola fed le. A pentagon négy oldalát karélyok bővítik, ezek hasonlóak a Schulek által tervezett szegedi református templom két térbővítményéhez. Az ötszög ideális alaprajzi forma, mert így a bejárattal szembeni csúcsban helyezhető el a szószék. A belső tér egyszerű és dísztelen, így az épí-

³ Pecz Samu: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. Felolvasva a Magyar Mérnök- és Építész Egylet 1888. február 20-án és 27-én tartott ülésén.

tészeti szerkezetek és a Pecz Samu tervezte berendezés zavartalanul érvényesül. Az úrasztala márványból készült. A templom harangtornya különálló építmény, 65 méteres magassága miatt a Duna-parti városkép meghatározó eleme. A gótika világa a külső tagolásokban, nyílászáródásban és a debrecenihez hasonló támpillérekben, valamint a téglaburkolásban is megjelenik. Pecz is szívesen alkalmazta a századforduló idejében divatos, színes, mázas Zsolnay tető- és élcserepeket, valamint a tetőkibúvók keretezése is színesíti az épületet.

Az evangélikus templomoknál, ahol az oltár nem kerülhet a templom központjába, ott a hosszházas kialakítás a megfelelő, azonban megfigyelhető a liturgia-központú belső téralakítás is. A budapesti Fasori evangélikus templom és gimnázium épületét Pecz Samu tervezte. A gimnázium mellé épült templom kéthajós, kereszthajó nélküli, amely jól mutatja a funkcionális szempontok előtérbe helyezését építésznél. Az épület sajátossága, hogy a főhomlokzat egyik oldalán hangsúlyos rizalitban a vimpergával díszített főbejárat kapott helyet, míg a másik végén a templom bejárata, amit a szélén karcsú, magas torony zár le. A főhajó végén levő, színes üveglablakkal díszített szentély boltozatán nyolc borda fut össze.

Stílus és pluralizmus

Pecz Samu a magas szintű építészeti és szerkezeti ismereteit nem csak a templomokban és iskolaépületekben hasznosította. Ő tervezte a budapesti Központi Vásárcsarnokot. A világvárossá váló főváros számos új épülettípussal gazdagodott. Ezek a közlekedést, a szórakozást és a vásárlást szolgálták. Ekkor épültek az első nagyáruházak és a fedett piacok, a vásárcsarnokok. A legnagyobb az Ybl Miklós által tervezett Fővámház épülete mellé került. Ybl neoreneszánsz épülete eredetileg vámhivatalok és vámraktárként működött, a Vámház körúti részén pedig a királyi pénzügyi ügyészséget helyezték el. Az egykori Fővámház épületében ma a Corvinus Egyetem működik. Az 1874-ben átadott épület mellé tervezett vásárcsarnokot 1897-ben adták át, egy évvel a Ferenc József híd avatása után. A vásárcsarnok sajátos eklektikus egységet képvisel. Főhomlokzata öttengelyes tagolású, amelynek mozgalmaságában némi barokkos íz is megjelenik. Hangsúlyos a főbejáratot magában rejtő középrész, oszlopokkal keretezett tágas boltíves nyílással, attikával és antikos párkánnyal. Felette szinteket átfogó, csúcsíves, három ablakot magába záró, színes téglasávokkal és plasztikus díszeket hordozva. A sarkokon levő tornyok hangsúlyosan háromszintesek, az első emeleten erkéllyel, némi reneszánsz utóérzéssel. A két részt összekötő szárnyak háromtengelyesek, és itt is – ahogyan végig – szegmensívű boltozatok vannak. Az emeleten csúcsíves záródású három-három ablakot a földszinti pillérek felett két egész és két félbevágott vakablak tagolja. A magasságban és formában változatos tetőformákat színes Zsolnay-kerámia cserepek borítják. Az épület belsejében a vas- és acélszerkezetek az uralkodóak, amelyek – csakúgy mint a kiállítási vagy pályaudvari csarnokokban – a nagyméretű üvegfelületeknek köszönhetően sok fényt engednek be.

Pecz Samu sikeres építész és 1882-től műegyetemi oktató is volt, akinek az 1888-ban átadott debreceni Kossuth utcai református templomával a tervezői pályája is kiteljesedett. 1898-ban első díjat nyert a Szépművészeti Múzeum pályatervével, templomok, iskolák épültek meg elgondolása alapján, többek között a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtár épülete, amelynek külső támpilléres sokszög záródása és a belső terének gótikus bordás boltzata a neogótikus stílus egyik utolsó és legjelentősebb alkotása. Nagyszabású alkotása az Üllői úton a Nagyvárad téren álló tisztviselőházként ismert, két belső udvarral megépült bérháza, valamint a budai várban álló Magyar Nemzeti Levéltár épülete. Ennek az építése 1912-ben kezdődött, azonban a háború miatt Nagy Károly építész-kollégája fejezte be az építész halála után, és 1923-ban adták át. Az „u” alaprajzú épület kívül eklektikus jellegű, a belső tereiben azonban a gótika szerkezetei tisztán érvényesülnek. A II. világháborúban károkat szenvedő épület oldalszárnyának végében álló torony ekkor pusztult el.

Pecz Samu Fazekas téri mintaadó alkotása mellett tisztelői és hálás tanítványai emlékművet állítottak, amit 1929. június 29-én avattak fel. „Ez a szerény kis emlékmű inkább csak a hálának, a megemlékezésnek akar szimbóluma lenni. Az ő szerény egyénisége nem is vágyhatott oly hatalmas emlékműre, mint ami az uralkodót, hadvezért, államférfit, költőfejedelmet illeti. Mi szerény eszközeinkkel olyan emléket óhajtottunk a városnak juttatni, ami az ő szellemével rokon. Midőn alkotott elmerengett a középkor szellemvilágában, az ottani formakincsekből merített, azt dolgozta át saját egyéni felfogása szerint és varázsolta át gyönyörű alkotásokká”⁴ – mondta avatóbeszédében Sándy Gyula. És valóban, az igaz művészet varázslat.

BRENNER JÁNOS

SZOBRÁSZOK A „VEZÉR” ASZTALÁNÁL

1939. június 1-én Adolf Hitler nagyszabású protokolláris vacsorát adott Pál jugoszláv régensherceg és felesége berlini látogatása alkalmából. Sztójay Döme berlini magyar követ összefoglalva a következőket jelentette a Külügyminisztériumnak Budapestre⁵: „Pál jugoszláv herceg berlini látogatásával kapcsolatban Weizsäcker kijelenti, hogy a látogatás célja Jugoszlávia lekötése a tengelyhatalmak oldalán; a megbeszéléseken szóba kerülhet Jugoszlávia csatlakozása az antikomintern paktumhoz; a hivatalos német sajtó a német-jugoszláv barátság hangoztatásával egyidejűleg foglalkozik a tengelyhatalmak szerepével a kö-

⁴ *Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye*, 1929. 43–44. szám 276.o.

⁵ *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936-1945*, 4. kötet – Az iratok tartalmi kivonata, 35. old. (https://library.hungaricana.hu/en/view/KULUGY_Dipl_04/?query=berlin&pg=34&layout=s, letöltve: 2022.IX.5)

zép-európai helyzet konszolidálásában; Sztójay közli az államtitkárral, hogy a magyar kormány csak bilaterális alapon hajlandó Jugoszláviával és Romániával megegyezni.”

Sajátos világtörténelmi pillanatot érünk tetten: Csehszlovákia már nem létezik, Szlovákia szecessziója után Hitler csapatai a müncheni egyezmény felrúgásával 1939. március 15-én megszállták a maradék Csehországot, de még nincs háború. Hitler megpróbálja a németek és olaszok oldalára vonni Jugoszláviát – egyelőre diplomáciai manőverezés folyik. Amit ekkor még a politikai augurok nem láthattak előre: Pál régensherceget 1941. március 27-én államcsíny buktatta meg, miután Jugoszlávia két nappal előbb csatlakozott a tengelyhatalmakhoz – a többi már közismert történelem, beleértve Teleki Pál tragikus sorsát. Az említett napon azonban a herceg még fényes körülmények közt ült Hitler asztalánál, ahol három német szobrással is találkozott: Georg Kolbéval, Arno Brekerrel és Fritz Klimsch-sel. Ott ült még Göring, egész sor náci nagyság viszont különféle „macskaasztaloknál” volt elhelyezve. Hogy kerülhetett pont Georg Kolbe – a weimari Németország jónevű művésze – „A reggel” nevű szobrával a modern építészet egyik csúcsát jelentő barcelonai pavilonnál Mies van der Rohe partnere – ebbe a kétesen illusztris társaságba? Hiszen Arno Breker köztudomásúlag Hitler kedvenc szobrása volt, Klimsch pedig Goebbels szerint „zseni” és „szobrásaink között a legérettebb”.⁶

A véletlen szerencse úgy hozta, hogy Kolbe hagyatékának egy komoly, csaknem az eddigi múzeumi anyaggal felérő és eddig Kanadában lappangó része 2020-ban visszakerült a berlini múzeum birtokába (mintegy háromezer levél, naptárak, rajzok, sőt kisebb szobrok is), ahol neves művészettörténészekből álló munkacsoport látott neki a feldolgozásnak Julia Wallner múzeumigazgató és munkatársa, Elisa Tamaschke vezetése alatt. A szenzációs lelet sok új részletre derített fényt és betekintést engedett abba, hogy a nácik hogyan csalogatták magukhoz nemcsak Kolbét, hanem más neves művészeket is. Szeptember 1–3 között *Georg Kolbe a nemzetiszocializmusban. Folyamatosságok és törések életében, művében és fogadtatásában* címen kongresszust tartottak a berlini múzeumban, bemutatva a hagyatéki kutatás első eredményeit.⁷ Kolbe a meghívó szerint „négy politikai rendszerben volt sikeres művész”, nyilvánvaló, hogy a náci korszakban betöltött szerepe a kérdéses fázis életében.

Kolbe nem változott nácivá, a nemzetiszocialista pártba sose lépett be – ugyanakkor minduntalan kiállított a nácik nagy müncheni művészeti sereg-szemléjén, a „Grosse Deutsche Kunstausstellung”-on, 1938-ban Francóról készített portrét, 1937-ben szerepelt a párizsi világkiállítás és 1940-ben a velencei Biennálé német pavilonjában, Hitler és más náci nagyságok szobrokat vásároltak tőle. Több náciellenes megnyilvánulása ismert, viszont Aya Soika (Bard College Berlin) előadása szerint „kihasználták, anélkül, hogy bőbeszédűen

⁶ Ernst Klee: *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. S. Fischer, Frankfurt am Main. 2007, 312. old.

⁷ Program: <https://georg-kolbe-museum.de/wp-content/uploads/2021/12/Flyer-GKM-Tagung-GK-im-NS.pdf>, letöltve: 2022. VIII.31

hitet kellett volna tennie”. Hasonlóan értékelte Kolbe szereplését Magdalena Bushart (Berlini Műegyetem), a Kolbe kerek születésnapjai alkalmából megjelent méltatásokat kiértékelve: szerinte „hajlandóság és önpozicionálás által támogatott kihasználással” van dolgunk. Soika kitért a *Kunst der Nation* című, 1935-ben megszűnt folyóiratra, amely „a náciizmussal összeférhető modern művészetet” kísérelte meg a rezsim számára ízletessé tenni és amely Kolbén kívül egész sor expresszionista művészt támogatott publicisztikailag, mint pl. Heckel, Schmidt-Rottluff és Nolde. Olaszországban a hasonló tendenciák jóval sikerebbek voltak, gondoljunk csak pl. Giuseppe Terragni pártszékházára („Casa del Fascio”) Comóban, amely könnyedén Bauhaus-épületnek is tekinthető. Kolbénak volt azonban egy emberi gyengéje: erős elismerési igénye révén is fogékonnyá vált a náci szirének énekeire – az egész weimari Németország idején úgy érezte, hogy alulértékelték Ernst Barlach-hal szemben, akit világléteiben riválisnak tekintett. Most, számos művészkolléga emigrációja vagy szakmagyakorlási tilalma után úgy érezhette: végre az őt megillető magas polcra került.

Kolbe egyúttal egészen meglepő üzleti érzékről tett tanúságot – olyan tulajdonság, amit a náci történetesen nem saját „árja” követőiknek, hanem a zsidóknak tulajdonítottak. A műveit forgalmazó zsidó származású galériatulajdonosokkal, mint Paul Cassirer és később Alfred Flechtheim sosem kötött exkluzív szerződést – nem úgy, mint örök riválisa, Barlach – és nagyon pontosan ellenőrizte, főként a kispasztikáknál, hogy melyik műből hány példány készült, gondosan ügyelve a „Kolbe-márka” exkluzivitására. Jan Giebel előadásából az is kiderült, hogy kicsinyességével pár száz márka miatt 1933–34-ben csaknem csődbe sodorta az amúgy is szorongatott helyzetben lévő Flechtheimet, holott a charlottenburgi adóhivatalhoz benyújtott adóbevallása szerint a náci uralom alatt évente ötjegyű keresete volt (e sorok írójának is az a kétes szerencse jutott, hogy ezen adóhivatal illetékességi területén lakjon és néha meglepő közigazgatási folyamatosságokról elmélkedhessen...). Statisztikailag kimutatható viszont, hogy vásárlói a náci korszakban is elsősorban a húszas években készült alkotásait keresték – ez a jelenség Elisa Tamaschke szerint közvetlenül a háború után megismétlődött a nyugati szövetségesek közül kikerülő új vásárlói körben.

A náci körök egy részének teljes tudatlansága ugyanakkor néha egész groteszk módon hozzájárult Kolbe egyes, még a weimari korszakban keletkezett műveinek megmeneküléséhez: Ambra Frank (Deutsches Historisches Museum) beszámolója szerint a frankfurti Heine-émlékművet a náci 1933-ban ledőntötték talpazatáról, de a Städel-múzeum kertjében „Tavaszi dal” álnéven bántatlanul átvészelte az egész korszakot. Magyarán: a nácioknak nem a műalkotás nem tetszett, hanem egész egyszerűen Heine zsidó származása zavarta őket. Monumentális, 14 bazaltoszlop között felállított, hét szoborból álló köralakú szoborcsoportjáról viszont Frank szerint feltételezhető, hogy a „nemzetiszocialista népi közösséget” („NS-Volksgemeinschaft”) jelképezi, amelybe a néző az egyetlen üresen hagyott térközön át szó szerint belép.

Kolbe, Nietzsche és a nemzetiszocializmus összefüggéseiről beszélt Olaf Peters (Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg). Viszonylag kevéssé ismert, hogy Hitler a *Mein Kampf*ban sehol sem hivatkozik Nietzschére, sőt: a

*A berlini Georg Kolbe Múzeum kertje
(2007, Uwe Thobae felvétele)*

náci ideológia a részben Nietzsche-től kölcsönzött terminológia (lásd „Übermensch”) ellenére elmebetegsége miatt kifejezetten elutasította a filozófust, aki nem illett a testi-lelki „superman” elképzelésekbe. Nietzsche fogadtatása a fasiszta Itáliában sokkal intenzívebb volt, mint a náci Németországban. Csaknem groteszk esetként Mussolini egy Dionüszosz-figurát – Praxitelész szobrának római másolatát – ajándékozta 1942-ben Weimarnak, miután az ottani Nietzsche-emlékhely nem boldogult a szoborprogram összeállításával. Kolbe Zarathustra-szobrának különféle változatai – az emelkedő mozdulat először kipihent, majd feszült ábrázolása, először nyitott, majd ökölbe szorított kéz – mindenesetre növekvő kételyeire engednek következtetni. Peters szerint Kolbe 1940-ben még „teljesen vonalas” volt, míg 1943-ban „ez már morzsolódní kezdett”. Érdekes a sport növekvő szerepe, és ebben az összefüggésben a test érzékelésének változása már a náci korszak előtt: 1900 körül karcsú formák uralkodnak, de 1930 körül már izmosabb testek veszik át a főszerepet, noha Kolbe szobrai mindvégig elegánsabbak és karcsúbbak, mint pl. Thorak művei, aki egyébként nem véletlenül kapta a „Pneumothorak” csúfnevet. Peters bemutatja Kolbe és más művészek terveit Nietzsche-emlékművekre, melyek kö-

zül kiemelkedik Fritz Schumacher hamburgi építésze – meglepő módon, úgy látszik, a művészettörténetben eddig senkinek sem tűnt fel (az előadók közül sem), hogy valamennyi ilyen tervnek egy talán nem mindig tudatosult példaképe van: a ravennai Theoderich-síremlék. A kutatást bizonyára gazdagítaná, ha tovább haladna ezen a nyomon.

Konkrét szobrászati kérdésekkel – ha úgy tetszik, a szakma „kézműves” kérdéseivel – foglakozott Arie Hartog (Gerhard-Marcks-Haus, Bréma). Kolbe „Hüterin” („Őrző”) nevű szobra kapcsán feltette a kérdést: „Mit őriz az Őrző?” Első közelítésben „nem tudom”-mal válaszolt, de utána konkrétabb lett. Az Őrző 210 cm magas, 1938-ban befejezett női bronz alak – amit Hitler egyébként személyesen vett meg – ma hányatott sors után a szövetségi állam tulajdonában van. Hartog bemutatta, hogy az alak jobb lába teljesen a talpazaton nyugszik, vagyis a kissé behajlított jobb láb anatómiailag hibásan túl van nyújtva, ami Hartog ironikus megjegyzése szerint nem okvetlenül felelt meg a náci tökéletes test-ideáljának. Kolbe a nézeti horizontot nagyjából a medencecsont magasságába és a füleket az anatómiailag helyesnél valamivel mélyebbre helyezte („a görögökről koppintva”, mondta Hartog), az alak tehát átnéz a szemlélő felett. Az „Őrző” karjainak gesztusa befelé fordul, példaképe feltehetően a Nemezisz antik alakjában keresendő, aki Hartog szerint „mellesleg a hübriszt is büntette” – talán Kolbe kételyeinek áttételes kifejezése?

Dorothea Schöne (Kunsthau Dahlem, Berlin) előadása Kolbe megbecsülésének – nem különösebben meglepő – angolszász világbeli ingadozását mutatta be. 1938-ban Kolbe részvétele a londoni „Twentieth Century German Art” kiállításon annak állítólagosan politikamentes jellegét volt hivatott igazolni. Kolbe 1938–39-ben még prominensen szerepelt kiállításokon az Egyesült Államokban, sőt még 1942-ben is a „Free German Art” kiállításon, együtt Barlach-hal és más, a náci által „elfajzottnak” nyilvánított művészekkel – igaz, az amerikai sajtóban egyre inkább náci szimpatizánsként könyvelték el és lassan feledésbe merült. Az ötvenes évek elején Kolbe az USA-ban újfent elismertségnek örvendett, de csak rövid ideig, mert a „szocialista realizmus” fatális áthallásai a náci esztétika felé és az absztrakt művészet térnyerése a hidegháborús konfliktus háttere előtt ismét a háttérbe szorították.

Schöne idézte Hellmut Lehmann-Haupt – még a náci korszak előtt Amerikába kivándorolt német művészettörténész – véleményét, aki 1954-ben megjelent *Art under a Dictatorship* című könyvében így foglalta össze véleményét Kolbéről, ami akár a konferencia mottójaként is szolgálhatott volna: „an extraordinary case of ambivalence”. Kíváncsiak lehetünk, hogy a további kutatás mit hoz még felszínre. Ami pedig az említett 1939. június 1-i vacsorát illeti: Christian Fuhrmeister (Zenralinstitut für Kunstgeschichte München) szerint a különös ülésrend nem más, mint meghajlás a náci által a szobrászatnak tulajdonított, államukat stabilizáló szerep előtt. Számunkra ma már evidens, de sok művészen akkor nem tudatosult, hogy a diktatúrához való túlzott közeledés veszélyes és aláássa a művészeti teljesítmény rangját, még akkor is, ha a fogadtatásról maga a művész nem mindig tehet. Kolbe belebonyolódása a náci rendszerbe máig intő példával szolgálhat.

STAMLER ÁBEL

POMONA LIGETÉBEN

Ambrus Lajos Nagy almáskönyvéről

A kéthelyi Aranykalász Mezőgazdasági Termelészövetkezetet 1960-ban alapították, ennek esett áldozatul az – atyai barátom elmondása szerint – ezt megelőzően paradicsomi állapotban leledző Baglas, vagy Baglyas is, a Kéthelyi hegy és a Marcali-hát talán legismertebb része. Hegyi szomszédom itt született, itt is nőtt fel, a Baglason. 40-50 család élt ezen a hegyen, ami a Hunyadi grófok országszerte híres vörös és rizling borának is szülőhelye volt. Kis paraszt- és prэшázak, szőlők és gyümölcsfák, virágoskertek borították a hegyet. Egyfajta zárványként élte túl ez a táj – mint megannyi más – a második világháborút és az azt követő borzalmakat. Az emberek pedig át- és túléltek. A szőlők és gyümölcsösök a tájba illeszkedve, a fenntarthatóság ma divatos közhelyéről mit sem tudva egy olyan természetközeli gazdálkodásba épültek, amely a természeti és az isteni renddel való összhangot tekintette feladatának – ha sokszor kimondatlanul, netán tudattalanul is. Mindennek a puha diktatúra vetett véget. A TSZ lánctalpas kocsival dúlta fel a földeket, kiszaggatta a 100-150 éves gyümölcsfák gyökereit, örökre eltüntetve őket a föld színéről, s kitörölve sokszor még emléküket is, sok idősebb lakó házát egyszerűen felgyújtották, a családok lekényszerültek a hegyről. A tájban és a tájjal való lét lehetősége megszűnt. Elképzelni sem tudjuk, hogy milyen tudás veszett ki ennek az életformának az eltűnésével. Ki tudja, hány olyan gyümölcsfa veszett el, ami fajtájának utolsó képviselője volt? S eltűnt velük a tudás is, hogy melyik gyümölcs pontosan mire való, melyiket illik aszalni, melyikből pálinkát, melyikből lekvárt főzni. Mint minden nadrágos ember tudja: olyan, hogy körtepálinka (így!) nincs. Atyai barátom elmondása szerint a kitűnő pálinkát itt csakis Tüskés körtéből főzték.

A fenti történettel csupán arra próbálok eggyel több indokot felhozni, hogy miért is jelentős vállalat és vállalkozás Ambrus Lajos kötete, a *Nagy almáskönyv*. Indokolni, mert úgy tűnik, hogy – sajnos – még mindig szükséges. Ambrus évtizedek óta gyűjti, kutatja és őrzi fáradhatatlanul a Kárpát-medence elfeledett, kivesző gyümölcsészeti és szőlészeti tudását. 1996-os, *Szókalauz* című kötete itt fekszik asztalomon, már az ebben olvasható, és korábban folyóiratokban részben megjelent írásokból is egyértelmű, hogy merre tovább: a táj, a kert, a Kertország, a Paradicsom földi visszfénye felé. Mert szerzőnk szerint „a kert a tisztánlátás és bölcsesség színtere, a régieket megemelve a Paradicsom előképe, az univerzalitás teljes és tiszta megnyilatkozása” (Gyórfy Ákos interjúja. *Mandiner*, 2019. december 22.). S a *Szókalauz*t követték a szőlőhegyi könyvek, a *Lugas* kötetei, *A somlai*, a szerzőtársakkal közösen írt bor- és borvidék-történeti, gasztronómiai kiadványok.

A *Nagy almáskönyv* az elmúlt évtizedek kutatómunkájának összegzése, és semmiképpen sem lenne illő, ha elhallgatnám, hogy a könyv mellett egy másik, nem kevésbé valós megnyilvánulási forma a Tündéerkert mozgalom, amelyben Ambrus Kovács Gyula pomológussal és Szarvas József színművésszel alkot tri-

Magyar tányéralma
(Zigány Zoltánné alkotása)

umvirátust, hogy a Kárpát-medence különböző vidékein élő, sokszor autodidakta gyümölcsészeknek és érdeklődő, a helyi kultúrát utódaiknak megőrizni kívánó embereknek nyújtsanak segítséget. Mostanra, mintegy 600 tündérkert virágzik szerte Nagy-Magyarországon.

Kötetének elején egyfajta invokációként Pomonát, a gyümölcsök római istennőjét hívja segítségül Ambrus. Pomonát, akinek papja, a *Flamen Pomonalis* a kisebb *flamenek*, a *flamines minores* közé tartozott. Pontosabb azonban, ha Pomonára erdei nimfaként utalunk, akinek jelképe a metszőkés, férje pedig az etruszk eredetű Vertumnus, az évek és évszakok változásának, valamint a kerteknek és a gyümölcsfáknak az istene. Mindezt csak azért tartom fontosnak megjegyezni, hogy lássuk, a látszólag nagyon is földhözragadt pomológia a földön állva igenis felfelé, az ég felé tekint, ahogy a gyümölcsfák maguk is teszik, hiszen, miként maga a szerző írja, „a gyümölcs (szőlő, alma) nem csak piaci áru, nem csupán vásárra szánt gazdasági »termék« és árucikk. Nem csupán botanika, geológia, nem csak talajtan, klíma, éghajlat, gasztronómia összessége – lélek is.” (Ne feledjük, hogy a vegetatív lélekről, vagy a lélek vegetatív részéről, s ezáltal a növényvel való rokonságunkról nagyon is sokat tudtak őseink.) Ha jól értjük, a növény s a gyümölcs bizonyos értelemben a hamvasi Hagyományhoz kapcsolódik, valamiképpen a Hagyomány által létrehozott kulturális szféra része. S ez Ambrus munkásságának egyik fő mozgatórugója is, érzésem szerint, mert minden írásának háttérében van valami, ami efelé mutat. Éppen ez a „probléma” munkálkodásával egyesek szerint, amint egyik méltatója megfogalmazta: „Aki a modernitásból nem tud kitekinteni, nem képes a súlyos környezeti gondok valódi gyökerét meglátni, sem megoldásuk biztos alapját kínálni, nem veszi észre, vagy nem veszi komolyan, hogy a gondolkodás és a szemlélet elfajultsága minden külső-belső baj végső oka. Ráadásul Ambrus a múlt értékeit tárja elénk, és haladáshívó kortársaink zöme számára ez megbocsáthatatlan: »Nem korszerű« – mondják ki a megsemmisítőnek szánt végzést.” (Murányi Tibor írása. *Magyar Hüperion*, X. évf. 1. sz. 2022 tavasz-nyár.)

Mostani kötetének mintegy fele szól kifejezetten az almáról és az őshonos almafajtákról, második felében más, nem kevésbé fontos gyümölcsök kapnak főszerepet, így például a berkenye, a körte, a szeder, a cseresznye, valamint a „földművészet” általában. Persze amikor az adott gyümölcsről szól, akkor valójában „szenvedelmes kertész” őseink tudását és világlátását közvetíti felénk, nehézfejű utódaik felé, akik többet ülnek a klaviatúra előtt, mint kellene, virtuálisan rettegve és retteggetve a klímaváltozástól és a természet folyamatos pusztulásától. A fentiek ellenében munkálkodni azonban elég nehéz virtuálisan. Régi gyümölcsnek dicséreti című esszéjében írja Ambrus, hogy az ősök „úgy intézték, hogy május végétől a csípős derek beálltáig legyen mit szedniük a gyöngye utódoknak.” Valóban, rettegő kortársunk is jobban tenné, ha az ökológiai tudatosság jegyében inkább a fajtaválasztékra és megőrzésére figyelne oda (a biodiverzitás jegyében), s a mi tájfajta gyümölcsöket enné tavasztól tavaszig, így tán nem a legközelebbi szupermarketben szerezné be a különböző, több ezer kilométert is utazó gyümölcsöket, mint a mangó és társai.

Két vendégszöveget is találunk, Szávai Márton *Székely gyümölcs Etéd és Énlaka térségében*, valamint Kovács Gyula *Göcsej gyümölcsésze* című írásait, melyek Ambrus írásaival és a kompilatori buzgóságában összegyűjtött pomológiai kincsesbánya szövegeivel egy nagy narratívában szervesülnek, aminek lényege szerint Magyarország egykor *terra benedicta*, áldott föld volt. A *Nagy almáskönyv*ben elsősorban, de nem kizárólag azon fajtákkal foglalkozik szerzőnk, amelyekről még rendelkezünk valamilyen gyakorlati ismerettel. A kötet tehát egyúttal gyakorlati kézikönyv, amire a kerttel rendelkező embernek szüksége van, ha komolyan veszi magát és feladatát.

Az illusztrációk valóban illusztrálnak, és nem pusztán díszítőelemek. Ambrus gyűjtése e tekintetben is elképesztő, mely több száz évet és több száz kötetet, adatbázisok egész sorát öleli fel; különösen érdekes találatot részemről az amerikai nemzeti mezőgazdasági könyvtár Pomological Watercolor Collection című gyűjteményének magyar almáiról és egyéb gyümölcsseiről készült festmények jelentettek – melyek persze megjelentek már szerzőnk szerkesztésében a Kortárs Kiadó 2018-as évre nyomott naptárában. Nem kevésbé csodálatosak Kesselyák Rita festményei. A kötet albumszerűsége önmagában is megrendítő, ha arra gondolunk, hogy majdnem teljesen eltűnt az a tudás, aminek még képzőművészeti megjelenítése is ilyen gazdag volt valaha.

Talán szerény hozzájárulás, mégis idemácsolom egy hetvenes években gyűjtött néprajzi dokumentumból a Baglas alma- és körtefajtáit. Hátha valakinek eszébe jut belőlük visszahozni a hegyre egy-egy csemetét, hogy ha kicsiben is, de mindannyiunk meglegedésére legalább ennyiben visszatérjünk ahhoz a tájhoz s abba a tájba, ami évszázadokig meghatározta életünket. Almák: Piros-fehér pogácsa alma, Kecskecsöcsű alma, Kanadai renet, Bóralma, Tökalma, Batul, Jonatán, Húsvéti rozmaring, Delicesz, Starking, London peppin, Arany parmen, Szentiványi alma. Körtek: Héber körte, Kálmán körte, Cukorkörte, Fügekörte, Árpáskörte, Búzaérőkörte, Szegfűkörte, Téli körte, Császárkörte, Vajkörte, Sándor körte, Pergamenkörte, Nagyasszonykörte.

A fentiek azért is fontosak, mert ha hihetünk a niklai remetének, a meglegedés úgysis „Csendes szalmafödél alatt/ A víg pásztori kor gyermeki közt lakik;/A természet ölébe dől,/Annak nyujtja kezét s mennyei csókjait.”

(Ambrus Lajos: *Nagy almáskönyv*. Kortárs Könyvkiadó–Kaszás Attila Kulturális Hagyatékőrző Egyesület, Budapest–Viszák, 2022, 416. oldal.)

SZERZŐINK

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest) okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszesszor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), építésügyi tanácsos, majd főtanácsos (Hamburg, 1984–1992), építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban (Bonn, majd Berlin, 1993–2019), jelenleg nyugállományban városépítési szakértői és kutatási tevékenységet végez Berlinben.

ENTZ GÉZA (1949, Kolozsvár) művészettörténész, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa (1973–1990). 1990–1994 között az Antall- és Boross-kormány államtitkáráként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a külföldi magyar intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány és a Magyar Szemle Alapítvány elnöke.

FRENYÓ ZOLTÁN (1955, Budapest) filozófus. A filozófiai tudományok kandidátusa (CSc), a történettudomány doktora (PhD). Nyug. tud. főmunkatárs (MTA Filozófiai Intézet, utóbb ELKH BTK Filozófiai Intézet), tanszékvezető főiskolai tanár, a Szent István Tudományos Akadémia tagja.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

JOÓ ADRIENN (1978, Budapest) 2004-ben végzett az ELTE TÓFK karán művelődésszervező szakon, egyetemi diplomáját a Pécsi Tudományegyetemen szerezte művelődésszervezőként. Néhány tanulmánya megjelent neveléstörténet, művelődéstörténet, oktatáspolitikai témában. Jelenleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában tudományos titkár munkakört tölt be.

KOVÁCS ISTVÁN (1945) József Attila-díjas költő, író, műfordító, történész, polonista. A Magyar Művészeti Akadémia Irodalmi Tagozatának tagja (2010).

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

SEBŐ FERENC (1947, Szekszárd) Kosuth-díjas énekes, dalszerző, népzene-kutató és építészmérnök. A népzenei és téncházmozgalom egyik elindítója, a Sebő Együttes vezetője.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárád) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője, a Nouvelle École folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

STAMLER ÁBEL (1992, Kaposvár) valástudós, a Magyar Szemle olvasószerkesztője, az ELTE BTK doktorjelöltje, az ELKH Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tagja.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VARGA PÉTER ANDRÁS (1979, Szombathely) filozófus, filozófiatörténész; az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont munkatársa, a Magyar Filozófiai Archívum szakmai vezetője. Kutatási területei a 19–20. századi német nyelvű filozófia – különösen a korai fenomenológia (Edmund Husserl, Franz Brentano etc.) – és a korabeli magyar filozófia története, a katolikus gondolkodás, valamint a fenomenológia és a filozófiatörténet-írás módszertani kérdései.

VÁRADY TIBOR (1939, Nagybecskerek): jogtudós, jogász, író. Jogi diplomát 1962-ben a Belgrádi Egyetem Jogi Karán szerzett, a jogtudományok dokto-

rának címét (S.J.D.) pedig a Harvardon 1970-ben. Tagja a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiának, állandó tanácskozási jogú tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, tagja a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanácsnak. Tanított az Újvidéki Egyetemen, a budapesti Középeurópai Egyetemen, Amerikában a Berkeley, Harvard, Emory, Cornell egyetemen, a párizsi a Sorbonne-on. Tudományos publikáció mellett 18 esszékötetet és egy regényt írt. Míg az Újvidéki Egyetemen tanított sikerült részleges párhuzamos magyar nyelvű oktatást bevezetnie és ő tartotta az Újvidéki Egyetem Jogi Karán az első magyar nyelvű órákat. Indulása óta szerkesztője volt az Új Symposion folyóiratnak, 1969 és 1971 között felelős szerkesztője. 1990-től a *Létünk* című társadalomtudományi folyóirat felelős szerkesztője is. 1992 júliusától fél évig a Jugoszláv szövetségi Köztársaság igazságügyi minisztere.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 5700 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.